

НАЗАРЯ
ЗАБОНИШНОСА

УБАЙДУЛЛО

Н. БОЗИДОВ

6 martab

10.04. martab

Муқаддимаи забоншиносӣ

[Васоити таълим]

А
В
Г
Д
Е
Ж
З
И
Й
К
Л
М
Н
О
П
Қ
Ҳ
Ҷ
Ҳ
Ҷ
Ҳ
Ҷ

Вазорати маорифи халқи
РСС Тоҷикистон тавсия кардааст

1 2
исм

М. ҶУМЪИ СҶР - 1С

ҶУМЪИ

2000 ҶУМЪИ
СҶУМЪИ
АВРИҶ ҶУМЪИ

А з му а л л и ф

Ин «Васоити таълим» доир ба муқаддимаи забоншиносӣ дар асоси муваффақиятҳои илми забоншиносии советӣ ва таҷрибаи ҷадинсолаи хондани ин курс дар Институти педагогии шаҳри Душанбе ба номи Т. Г. Шевченко таълиф ёфтааст. Ҳангоми тайёр кардани дастур асарҳои олимони советии рус ва тоҷик, китобҳои дарсӣ, ки барои мактабҳои олии мамлакатамон ҷоп шудаанд (А. Реформатский, «Введение в языковедение», 1955 ва «Введение в языковедение» 1967; А. С. Чикобава, «Введение в языковедение», қисми I, 1953; Л. А. Булаховский, «Введение в языковедение», қисми II, 1954; Р. А. Будагов, «Введение в науку о языке», 1958 ва дигарҳо), мавриди истифода қарор ёфтанд. Рӯйхати асарҳои, ки дар аснои навиштани бобу мавзӯҳои ҷудогона ёри расондаанд, дар охири китоб зикр шудааст.

Аз сабаби он ки ин дастур асосан барои мактабҳои олии педагогии Тоҷикистон пешкаш карда мешавад, дар ҳангоми ҳалли масъалаҳои зиёд ва бобҳои ҷудогона бештар ба материали забони тоҷикӣ таъкиқ карда шуд. Махсусан бобҳои фонетика, лексикология, грамматика ва ҳат дар ҳамин доира таълиф ёфтаанд.

Бобҳои таснифоти забонҳо, пайдоиши инкишофи онҳо ва қисми муқаддимаи дастур масъалаҳои умумии назариявии забонҳоро дар бар мегиранд. Азбаски «Васоити таълим» доир ба муқаддимаи забоншиносӣ дар забони тоҷикӣ таҷрибаи аввалин аст, албатта, аз баъзе норасоиҳо ҳолӣ нест. Бинобар ин аз мутахассисони ин соҳа ва хонандагони муҳтарам хоҳиш карда мешавад, ки тақлифу мулоҳизаҳои худро дар назоранд ва барои дар нашрҳои оянда беҳтар шудани сифати он кумак расонанд.

С 5111926 2

2

4

7

14

6

Боби I

МУҚАДДИМА

ЗАБОНШИНОСӢ, АҲАМИЯТ ВА ВАЗИФАҲОИ ОН

Забоншиносӣ илм дар бораи забон мебошад. Дар ҳамаи давраҳои таърихӣ забондонҳои бисёре мавҷуд буданд, аммо ин илми забоншиносиро ба вуҷуд наовард. Забоншиносӣ ҳамчун фанни муस्ताқил танҳо дар асри XIX ба майдон омад.

Курси забоншиносӣ дар бораи забон, мавқеи вай дар байни ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ, дар бораи сохт, соҳаҳои гуногуни вай, қонунҳои тараққиёти таърихӣ он баҳс мекунад. Аз ин ҷост, ки вай «муқаддима»-и силсилаи фанҳои лингвистӣ ба шумор меравад.

Забоншиносии умумӣ дар асоси ба таври илмӣ омӯхтани забонҳои ҷудогона ё гурӯҳи забонҳо, бо роҳи ҷамъбасти натиҷаҳои тадқиқоти онҳо тартиб дода мешавад. Вазифаи забоншиносии умумӣ аз таъин намудани масъалаҳои зерин иборат аст:

1) Забон чист? Моҳият ва тараққиёти вай аз чӣ иборат аст? Забон чӣ тавр тараққӣ мекунад?

2) Методҳои асосие, ки бо ёрии онҳо забон, асоси он, таърихи тараққиёт, муносибати вай бо забонҳои дигар омӯхта мешаванд, кадомҳоанд?

3) Таркиб ва сохти забоншиносӣ, соҳаҳои гуногуни вай (фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, стилистика) ва муносибати байни онҳо чӣ гуна аст?

4) Мавқеи забоншиносӣ дар байни системаи илмҳо чӣ гуна аст? Вай ба кадом системаи илмҳо (табӣи-таърихӣ ё ба илмҳои ҷамъиятӣ) дохил мешавад?

Ба ҳамаи ин саволҳо забоншиносии умумӣ дар асоси ҷамъбасти таҷрибаи илмӣ омӯхтани забонҳои ҷудогона ё гурӯҳи забонҳо ҷавоб медиҳад. Ҳар қадар ин забонҳо бештар тадқиқ карда шаванд, ба ҳамон андоза забоншиносии умумӣ бойтар мегардад.

«Муқаддимаи забоншиносӣ» курси элементарии забоншиносии умумӣ буда, дар бораи масъалаҳои асосии забон маълумот медиҳад.

Дар боби «Муқаддима» мавқеи забон дар ҷамъият ва масъалаҳои назариявии забон омӯхта мешаванд, ки онҳо аз доираи лексикология, фонетика ва грамматика берун меистанд. Асоси ҳар як забонро сохти грамматикӣ ва таркиби луғавӣ ташкил медиҳад. Таркиби луғавӣ дар асоси фонди луғавӣ ба вуҷуд меояд.

Аз таркиби луғавӣ бо ёрии сохти грамматикӣ системаи яклухти забон ташкил меёбад.

Ба ҳамин тарик, таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ моҳияти конкретии ҳар як забонро ташкил медиҳад. Ҳартарафа омӯхташудани сохти грамматикӣ ва таркиби луғавии забон чунин қисмҳо ва соҳаҳои фанни забоншиносиро ба вуҷуд овардааст: фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, семасиология, этимология, услубшиносӣ.

Сохти грамматикӣ дар қисмати морфология ва синтаксис омӯхта мешавад, таркиби луғавии забон объекти омӯзиши лексикология, семасиология ва этимология мебошад. Фактҳои сохти грамматикӣ ва таркиби луғавӣ аз нуқтаи назари муносибати ифода дар услубшиносӣ аз назар гузаронида мешаванд.

Ҳамин тавр, ҳар як қисми мавҷудаи илми забоншиносӣ барои омӯхтани соҳаҳои муайяни забон хизмат мекунад.

ЗАБОН ҲОДИСАИ ТАБИЙ НЕСТ

Забон муҳимтарин воситаи алоқаи одамон мебошад. Бе забон муомилоти инсонӣ ва бе муомилот ҷамъият ва ҳуди инсон ҳам вуҷуд надорад, зеро бе забон фаҳмидани воқеият аз имкон берун аст.

Олимон исбот кардани мешуданд, ки забон организмest, ки монанди ҳайвонот ва растаниҳо мувофиқи қонунҳои табиӣ тараққӣ мекунад, ки он қонунҳо барои ҳаман забонҳо умумӣ мебошанд, яъне вай (забон) монанди ҳар гуна организм пайдо мешавад, тараққӣ мекунад, ба камол мерасад ва таназзул намуда, аз байн меравад. Чунин ақида махсусан дар миёнаи асри XIX, ки дар ин вақт фанҳои табиӣ, аз ҷумла дарвинизм, ба омӯхтани инсон ва хусусиятҳои вай машғул мешавад, паҳн гардида буд. Ин гуна фаҳмиш ба омӯхтани ҳодисаҳои ҳақиқӣ оварда намерасонд, баръакс, аз ҳақиқат дур шуданро ташвиқ менамояд.

Нодурустии ин ақидаҳо баъзе «таҷрибаҳо»-и шахсӣ ба қуллӣ исбот карданд. Масалан, дар назари аввал чунин менамояд, ки қудак пафас кашидан, нигоҳ кардан, роҳ рафтан ва ғап заданро як хел ёд мегирад, аммо ин дуруст нест.

Хусусиятҳои табиӣ, биологии инсон берун аз ҷамъият, бе алоқамандии ҷамъият ҳам тараққӣ мекунад, инкишоф меёбад, аммо малака, ки вобаста ба забон мебошад, дар он шароити вазъият тараққӣ карда наметавонад.

Маълум аст, ки аз падару модари ҳабашӣ ҳабашбача ва аз падару модари хитой хитойбача ба вуҷуд меояд. Аммо ин чунин маъно надорад, ки ҳабашбача бояд ҳатман ба забони ҳабашӣ ва хитойбача ба забони хитой ғап зананд.

Агар барои таҷрибаҳои истиқомати ин ду тифлро иваз намоем, яъне ҳабашро ба Хитой ва хитойбачаро ба Африка, ба назди ҳабашҳо бурда монем, ҳабаш ба забони хитой ва хитойбача ба забони ҳабашӣ ғап мезананд.

Ба ҳамин тарик, забон чун мероси табиӣ дода намешавад, ҳол он ки ранги пӯст, таносуби бадан, шакли косахонаи сар, муи бадан — аломатҳои наҷодӣ ба қонунҳои биологии меросӣ вобаста мебошанд. Аз ин ҷост, ки аломатҳои забонӣ ва наҷодиро айнияти якдигар шуморидан хатоӣ маҳз аст. Умумияти наҷод ба ягонагии забони вобаста нест, чи тавре ки монандии забонҳо ба якхела будани наҷодҳо далолат намекунад. Масалан, намоёндагони наҷодҳои сокини канори шимолии баҳри Миёназамин аз ҷиҳати забон гуногун мебошанд: туркҳо, грекҳо, албанҳо, сербҳо, италиянҳо, французҳо, испанҳо ва м. ин. Истиқоматкунандагони Франция, ки бо як забони франсузӣ гуфтугӯ мекунанд, ба се наҷод ҷудо мешаванд: шимолӣ, марказӣ ва ҷанубӣ.

Ё худ, аҳолии Штатҳои Муттаҳиди Америкаро гирем. Аҳолии ШМА аз ҷиҳати наҷод хеле мухталиф мебошад (европоӣҳо, негрҳо, хитойҳо, туркҳо, арабҳо ва бисёр дигарон), аммо аз ҷиҳати забон як хеланд: ҳамаи онҳо ба забони англисӣ (бо тафовути ҷеваи америкоӣ) гап мезананд.

Тарафдорони назарияи биологии забон ин ду чиз — забон ва наҷодро айнияти якдигар ҳисоб карда, муносибати ҳақиқии байни онҳоро вайрон мекарданд. Бисёр олимони охири асри XIX ва XX қатъиян ба муқобили ин гуна ақида баромаданд. Масалан, И. А. Бодуэн де Куртене (1845—1929) ба муқобили чунин ақида ин тавр менависад: «Яке аз хатоҳои илмӣ забон ва наҷодро як шуморидан аст, дар байни наҷод ва забони конкретӣ алоқаи хурдтарин ҳам вучуд надорад».

Сиёсати миллии Иттифоқи Советӣ ҳамаи ин гуна назарияҳои нодурустро барҳам дода, барои халқу наҷодҳои гуногун ва пешравиҳои маданияти онҳо имкониятҳои калон фароҳам овард. Бисёр халқҳои хурди Россияи подшоҳӣ, ки дар ҳолати нобудшавӣ буданд, баъд аз Революцияи Кабири Социалистии Октябр барои тараққиёти маданияти миллӣ ва забони модарии худ заминаҳои хубе ба даст оварданд: соҳиби забон ва хат гардиданд ва бо ин хат адабиёт, мактаб, театри худро ташкил дода бомуваффақият тараққӣ мекунанд.

Ба ҳамин тарик, характеристикаи наҷодии одамон дар хусуси ба ин ё он забон мансуб будани онҳо маълумоте намедихад ва ба тараққиёти маданияти он халқ низ алоқае надорад. Тарафдорони назарияи биологии забон боз як далели дигареро ҳам оварданд, ки он забони ягонаи «бачагона»-и ҳамаи халқҳо мебошад.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар ҳақиқат «овозҳои» аввалини кӯдакони тамоми дунё аз таркибҳои ҳиҷогии ҳамсадоҳои лабӣ иборат мебошанд: — ма-ма, па-па, ба-ба, ня-ня, дя-дя, тя-тя. Ин умумият ба он вобаста аст, ки талаффузи ин овозҳо осон мебошад. Аммо ин гуна гапзании норавшан ва беробитаи кӯдакони ҳануз бо забон ягон умумияте надорад. Агар кӯдакони ҳиҷохоро дар асоси таъсири ҳаёти воқеӣ вобаста ба маъноӣ муайян истифода намоянд, хусусияти забонии онҳо дигар мешавад. Ин

гуна таркибҳои овозӣ дар ҳамон сурат ба калима мубаддал шу- да метавонанд, ки агар номе ё маъноеро ифода намоянд ва он гоҳ ҳамма гуна ҳаёлҳои умумияти забонии «кудакона» ва пайдоиши табиқи он аз байн меравад.

Калимаҳои шаклан якхела дар забонҳои гуногун маъноҳои хархела доранд. Масалан, калимаҳои «дом, бой, мир, хор, пир» дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ маъноҳои гуногун доранд. Худи ҳамин ҳам мефаҳмонад, ки маъно на ба шакл, балки ба ҳаёти воқеӣ вобаста аст, дар ифодаи ҳиҷоҳои якхелаи кудакони халқҳои гуногун умумияти забонӣ вучуд надорад.

Хулоса, кудакон харчанд ин гуна таркибҳои овозиро якхела ба кор баранд ҳам, онҳо ҳамдигарро фаҳмида наметавонанд, чунки забони онҳо гуногун аст.

Оё гуфтан мумкин аст, ки ҳайвонот ҳам «қобилияти нутқкунӣ» доранд? Не, мумкин нест. Ҳанӯз Аристотель дар ин бора чунин навишта буд: «Аз байни ҳамаи мавҷудоти зинда «фақат одам соҳиби нутқ аст». Дуруст аст, ки мо аз ҳайвонот дар мавридҳои ҷудогона ҳар гуна овоз мешунавем. Ҳайвон ҳам ба воситаи овоз ҳиссиёти худро (ғазаб, тарс, лаззат, завқ) ифода мекунад. Вале ҳамаи ин ҳодисаи биологӣ, рефлекси буда, қисман дар асоси инстинкт (рефлекси ғайришарти) ва қисман дар асоси таҷриба (рефлекси шартӣ) ба вучуд меояд. Дар ин ҷо калима ва ифодаи фикр нест. Гоҳе масъалаи тақлидкорӣи бешууроӣи паррандагон ва ҳайвонот ба миён гузошта мешавад. Дар ҳақиқат майна ва тӯтии ромшуда ба нутқи одамон тақлид карда, калимаҳои ҷудогоноро аз ёд такрор мекунанд, аммо лаёқати дарк кардани маънои калимаро надоранд.

Тадқиқоти академик **И. П. Павлов** ин гуна масъалаҳоро аз ҷиҳати назариявӣ дуруст ҳал кард. У менависад: «...одамони ибтидоӣ то он вақте, ки ба дараҷаи одамони ҳозира тараққӣ карда нарасида ва ба вазъияти мо наздик нашуда буданд, ба дунёи воқеӣ танҳо бо ёрии ҳар як мутаассиршавии ҷудогона, дар асоси ҳар гуна эҳсосот — бинӣ, шунавоӣ, ҳарорат ва ғайра наздик мешуданд». **И. П. Павлов** таълим медиҳад: дунёи воқеӣ, ки моро ихота кардааст, ба одамон таъсир мерасонад. Одамон ба воситаи органҳои гуногуни ҳис (бинӣ, шунавоӣ, ҳарорат ва ғайра) дунёи ҳақиқиро дарк менамоянд, ки он дар инсон эҳсосот ва тасаввурот ба вучуд меоварад.

«Таассурот, эҳсосот ва тасаввурот, ки аз муҳити берунӣ ҳосил мешаванд, чи умумитабиӣ ва чи социалӣ (ба истиснои калима, ки шунида ва фаҳмида мешавад), системаи якуми сигналии ҳақиқат буда, дар мо ва ҳайвонот умумист» (**И. П. Павлов**).

Системаи дуҷуми сигналӣ ба тафаккури абстракт, ташаккули мафҳумҳои умумӣ калима вобаста мебошад: «Афзалияти кулли инсон нисбат ба ҳайвонот аз он иборат аст, ки инсон дорои мафҳумҳои умумие мебошад, ки онҳо бо ёрии калимаҳо ташкил ёфтаанд... Калима системаи дуҷуми махсуси сигналии ҳақиқати моро ташкил дода, сигнали сигналҳои якум шудааст». (**И. П. Павлов**).

ЗАБОН ҲАМЧУН ҲОДИСАИ ЧАМЪИЯТӢ

Чунон ки маълум гардид, забон ҳодисаи табиӣ набуда, ба қатори ҳодисаҳои ҷамъиятӣ дохил мешавад. Барои комилан аниқ намудани ин масъала мавқеи забонро дар байни ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ муайян кардан лозим аст. Дар байни забон ва ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ чӣ гуна умумият ҳаст ва забон аз онҳо бо кадом хусусияти худ фарқ мекунад?

Умумияти забон ва ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ дар он аст, ки забон шартӣ муҳими мавҷудият ва тараққиёти ҷамъияти инсонӣ буда, ҳамчун элементӣ маданияти маънавӣ, монанди ҳамаи дигар ҳодисаҳои ҷамъиятӣ материалӣ мебошад. Аммо функцияи забон ва қонунҳои тараққиёти таърихӣ вай аз ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ ба кулӣ фарқ мекунад.

Марксизм дар омӯхтани ҳодисаҳои ҷамъиятӣ базис ва надстройкаро фарқ мекунонад. Базис дар давраи муайяни тараққиёти таърихӣ сохти иқтисодии ҷамъият буда, надстройка ақидаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, динӣ, бадеии ҷамъият ва муассисаҳои ба он дахлдор мебошад. Ҳар як базис надстройкаи худро дорад.

Забонро ҳеч кас ба қатори базис дохил накардааст, аммо ақидаи ба қатори надстройка дохил кардани забон чи дар забоншиносии советӣ ва чи хориҷӣ ҷой дошт. Ақидаи умумии намоёндагони назарияи антибиологӣ аз он иборат буд, ки онҳо забонро ба идеология — ба надстройка дохил мекарданд ва бо маданият як мешумурданд, ки ин хулосаҳои нодурустро ба вучуд овард. Забон бо чунин хусусиятҳои худ аз надстройка фарқ мекунад:

1) Ҳар як базис надстройкаи ба худ мувофиқ дорад. Агар базис тағйир ёбад ё барҳам ҳурад, аз паси он надстройкаи вай ҳам тағйир меёбад ва барҳам меҳурад. Агар базиси нав пайдо шавад, вай надстройкаи ба худ мувофиқ ҳам ба вучуд меорад. Забон дар ин бобат аз надстройка ба кулӣ фарқ мекунад. Забонро на ин ки ин ё он базис (базиси кӯҳна ё нав дар дохили ҷамъияти муайян) ба вучуд меоварад, балки онро тамоми рафти таърихи ҷамъият ва таърихи базисҳо дар давоми асрҳо ба вучуд меоварад.

2) Надстройка маҳсули як давра аст, ки базиси муайяни иқтисодӣ дар давоми он давра умр мебинад ва амал мекунад. Бинобар ин надстройка умри дароз надорад, вай дар баробари барҳам хурдани базис аз байн меравад. Умри надстройка ба умри базис вобаста аст.

Аммо забон, баръакс, маҳсули як қатор даврҳо мебошад, ки дар ин даврҳо вай ба худ шакли муайян мегирад. Бинобар ин умри забон назар ба умри ҳар кадом базису надстройка дароз аст.

3) Надстройка бо истехсолот, бо амалиёти истехсолии одамон бевосита алоқадор нест. Вай бо истехсолот танҳо бавосита (бавоситаи иқтисодӣ, ба воситаи базис) алоқаманд мешавад. Бинобар ин надстройка тағйироти дар тараққи қувваҳои истехсол-

кушида ба вучуд омадаро баъди ба амал омадани тағбирот дар базис инъикос мекунад.

Забон, баръакс, бо амалиёти истехсоли инсон ва на фақат бо амалиёти истехсоли, балки бо ҳар навъ амалиёти дигари он дар тамоми соҳаҳои кори вай аз истехсолот то базис, аз базис то надстройкаи алоқаманд аст. Бинобар ин забон интизори рӯй додани тағбироти базис нашуда, тағбироти дар истехсолот ба амал омадаро дарҳол ва бевосита инъикос мекунад.

4) Надстройкаро базис ба вучуд меоварад, аммо ин маъноӣ онро надорад, ки вай фақат инъикоси базис буда, пассив, бетараф аст ва ба тақдир базиси худ, ба тақдир синфҳо, ба характери сохти ҷамъияти бепарво бошад. Баръакс, ҳамин ки надстройкаи ба майдон омад, барои ба шакли муайян даромадан ва мустақкам шудани базиси худ фаъолони мадад мерасонад, ба сохти нав барои тамоми нобуд кардани базиси кӯҳна ва синфҳои кӯҳна ёри медиҳад.

Забонро на ин ки ягон синф, балки тамоми ҷамъият, ҳамин синфҳои ҷамъият, саъю кӯшиши садҳо насли одамон ба вучуд овардааст. Вай барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти ягон хел синф не, балки барои тамоми ҷамъият ва ҳамин синфҳои ҷамъият хизмат мекунад.

Аз ҳамин сабаб, вай ҳамчун забони умумихалқӣ ба вучуд омада, барои ҷамъият ягона ва барои ҳамин аъзоёни ҷамъият умумӣ ҳисоб меёбад. Забон ҳам ба сохти кӯҳна мурданстода ва ҳам ба сохти нави сабзидиастода, ҳам ба базиси кӯҳна ва ҳам ба базиси нав, ҳам ба истисморкунандагон, ҳам ба истисморшавандагон баробар хизмат мекунад.

Надстройка дар ҷамъияти синфӣ ба синфҳои ҷамъият тааллуқ дорад, аммо забон на ба ин ё он синф, балки ба ҳамин синфҳо баробар тааллуқ дошта, ба ҳамин онҳо баробар хизмат мекунад ва бе ин ҷамъият вучуд дошта наметавонад. Н. Я. Марр ва пайравони вай дар «Таълимоти нав оид ба забон» синфӣ будани забонро яке аз аломатҳои муҳими забон мешумориданд, ки ин-на танҳо нодурустфаҳми забон, балки нодуруст фаҳмидани ҳодисаҳои дигари ҷамъиятиро ҳам ифода мекард.

Тарафдорони назарияи синфӣ будани забон маффиатҳои зиддиҳамдигарии буржуазия ва пролетариат, муборизаи синфӣ онҳоро ҳамчун парокандашавии ҷамъият ҳисоб карда, чунин мешумориданд, ки азбаски ҷамъияти ягона вучуд надошта, танҳо синфҳо вучуд доранд, барои ҷамъият забони ягона ҳам лозим нест. Аммо бе забони барои ҳамин аъзоёни ҷамъият умумӣ ва фаҳмо, ҷамъият истехсолоташро бас карда, пароканда мешавад ва ҳамчун ҷамъият дигар вучуд дошта наметавонад. Равшан аст, ки диалекти феодалӣ барои ҳамин доираҳои феодалӣ аз князь то ғулом умумӣ буд. Мисли ҳамин дар давраи тараққиёти капиталистӣ ва социалистии ҷамъияти рус, забони русӣ барои маданияти буржуазии рус (то Революцияи Кабири Социалистии Октябрь) ва маданияти социалистии ҷамъияти рус як хел хизмат карда омадааст.

Ба ҳамин тариқ, забонҳои синфӣ вучуд надоранд ва дошта ҳам наметавонанд. Хатой дигари онҳо ин буд, ки онҳо забон ва маданиятро як чиз мешумориданд, ҳол он ки маданият — идеология, яъне надстройкаи буда, забон ба надстройкаи тааллуқ надорад. Маданият ва забон ба якдигар монанд нестанд. Маданият аз забон фарқ карда истода, буржуазӣ ва социалистӣ шуда метавонад.

Забон, ки воситаи алоқа аст, ҳама вақт умумихалқӣ буда, ҳам ба маданияти буржуазӣ ва ҳам ба маданияти социалистӣ баробар хизмат мекунад.

Муносибати байни забон ва маданият аз чӣ иборат аст? Забони миллӣ шакли маданияти миллӣ мебошад. Забон бо маданият алоқаманд буда, бе он тасаввур карда намешавад, чунончи маданият ҳам бе забон вучуд дошта наметавонад.

Нихоят кӯшишҳои ба олотҳои истеҳсолот монанд кардани забон низ мавҷуд буданд. Вале, забон — олот, аммо олот дар маънои махсус аст. Умумияти забон ва олотҳои истеҳсолот дар он аст, ки онҳо (забон ва олотҳои истеҳсолот) нисбат ба надстройкаи бебарваанд ва хизмати синфҳои гуногуни ҷамъиятиро баробар ба ҷо меоваранд. Аммо олотҳои истеҳсолот неъматҳои моддиро истеҳсол мекунанд. Забон бошад, ҳеч чизро истеҳсол намекунад ва танҳо чун воситаи муомилаи байни одамон хизмат мекунад. Олотҳои истеҳсолот (табар, плуг, комбайн ва монанди инҳо) дорони сохти муайян буда, забон дорони система мебошад.

Ба ҳамин тариқ, забонро на ба қатори базису надстройкаи ва на ба олотҳои истеҳсолот дохил кардан мумкин нест. Забон аинияти маданият нест ва синфӣ ҳам шуда наметавонад. Забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ дар байни дигар ҳодисаҳои ҷамъиятӣ мавқеи алоҳида дошта, дорони хусусиятҳои хоси худ мебошад.

ЗАБОН ВА ТАФАККУР

Азбаски забон воситаи алоқа ва дар аини замон воситаи мубодилан афкор мебошад, аз ин ҷо худ аз худ масъалаи муносибати забон ва тафаккур ба миён меояд. Дар бораи забон ва тафаккур ду фикри ба ҳамдигар муқобил ҷой дорад:

- 1) Ҷудо кардани забон аз тафаккур ва тафаккур аз забон.
- 2) Забон ва тафаккурро як чиз ҳисоб кардан.

Забон аз он коллектив аст, вай алоқаи байнихамдигарии аъзоёни коллективро таъмин мекунад ва имконияти медиҳад, ки маълумотҳои даркорӣ онд ба ҳодисаҳои ҳаёти моддӣ ва маънавӣ одамон баён ва муҳофизат карда шаванд.

Тафаккур нисбат ба забон зудтар таракқӣ мекунад ва инкишоф меёбад, аммо бе забон тафаккур танҳо «чизҳои барои худ» мебошад. Инсон ҳамеша барои баён кардани на танҳо чизҳои маълум, балки ҳодисаҳои нав материали тайёри забон — калимаҳо ва ҷумлаҳои истифода мебарад. Дар ин бора философи Юнон Платон (асри V то эраи мо) гуфта буд: «Чизҳои вақте мафҳум ва равшан

мегарданд, ки агар онҳоро бо ёри харфҳо ва ҳичоҳо тасвир на-
моем».

Агар тафаккур бе забон вучуд дошта натавонад, пас забон ҳам бе тафаккур мавҷудияти худро аз даст медиҳад. Мо фикр карда гап мезанем ва менависем, кӯшиш мекунем, ки фикри худро ба воситаи забон амиқтар ва фаҳмотар ифода намоем. Ҳатто хар касе, ки сухани шахси дигарро гуфтани мешавад, онро ба таври худ фаҳмида баён мекунад. Нотик, актёр ва диктореро тасаввур кардан душвор аст, ки вай як чизро тутивор аз ёд карда, нафаҳмида танҳо талаффуз кунад.

Ба ҳамин тариқ, фикрҳо дар базаи забон ба вучуд меоянд ва дар он мустаҳкам мегарданд. Аммо ин чунин маъно надорад, ки забон ва тафаккур айнияти якдигар мебошанд. Қонунҳои тафаккурро илми мантиқ меомӯзад. Мантиқ мафҳумро бо аломатҳояш, муҳокимаро бо аъзоҳояш ва хулосаҳоро бо шаклҳояш аз ҳамдигар фарқ мекунонад. Дар забон воҳидҳои дигари ифодакунандаи маъно мавҷуданд: морфемаҳо, калимаҳо, таркибҳо, ибораҳо, ҷумлаҳо. Инҳо аз категорияҳои дар боло зикршудаи мантиқ фарқ мекунанд.

Бисёр забоншинос ва мантиқшиносони асрҳои XIX ва XX кӯшиш мекарданд, ки дар байни мафҳум ва калима, дар байни муҳокима ва ҷумла монандӣ (параллелизм)-ро муқаррар кунанд. Равшан аст, ки на ҳамаи калимаҳо ифодакунандаи мафҳум мебошанд. Масалан: нидоҳо ҳиссиёт ва хоҳишро ифода мекунанд, на мафҳумро; ҷонишинҳо мафҳумро танҳо ишорат мекунанд; исмҳои хос аз ифодаи мафҳум маҳруманд ва ғайра. На ҳамаи ҷумлаҳо муҳокимаро ифода карда метавонанд. Масалан, ҷумлаҳои саволи ва амрӣ.

Қонунҳои мантиқ барои ҳамаи одамон умумианд, чунки ҳамаи одамон як хел фикр мекунанд, аммо он фикрро дар забонҳои гуногун ба тарзи гуногун ифода менамоянд. Хусусияти миллии забонҳо ба мазмуни мантиқии чизи гуфташуда ҳеҷ гуна муносибат надорад. Дар забон шаклҳои лексикӣ, грамматикӣ ва фонетикӣ бо вучуди гуногун будан мувофиқи мантиқ ба вучуд меоянд: Чунончи: муваффақияти бузург — муваффақияти калон, ин хонаи онҳо — ин хона аз онҳо ва ғайра.

Забон ва тафаккур таърихан бо рафти пешравиҳои меҳнати одамон баробар ба вучуд омадааст: «Забон ҳам монанди шуур қадим аст; Забон шуури ҳақиқии амалист, ки чи барои одамони дигар ва чи барои худи ман вучуд дорад» (К. Маркс).

СОХТИ ЗАБОН

ЗАБОН ҲАМЧУН СИСТЕМА

Маълум аст, ки асоси ҳар як забонро сохти грамматикӣ ва фонди асосии луғавии он ташкил мекунад. Дар асоси таркиби луғавии забон фонди асосии луғавӣ меистад. Ҳам сохти грамма-

тикий ва ҳам таркиби луғавии забон системаи муайян дорад. Аз ин
ҷост, ки забон дорои системаи хоси худ мебошад.

Хосияти асосии система аз чи иборат аст? Аломатҳои асосии
система кадомҳоянд?

Як предмет ё факт ҳеҷ гуна системаро ташкил дода наметаво-
над. Системаро якчанд предмет, якчанд факт ба вуҷуд меоварад.
Предметҳо ба алоқамандии якдигар система шуда наметавонанд.
Тартиб ва система ҳагеме ба вуҷуд меояд, ки алоқан элемент-
ҳои таркибиаш воҳиди ягона ба ҳисоб гирифта шавад. Чунончи:
Дар як синфи калон ҳаштод партаро ҳаштгоӣ дар даҳ қатор гу-
зорем ва байни ҳар қатор, ҳеҷ набошад, байни қаторҳои якуму
дуюм гузароҳ ҳам бошад, ана дар ҳамин ҳолат мо системаи му-
айянеро мебинем. Агар мо ҳамин ҳаштод партаро дар худӣ ҳамон
синф бетартибона, яке болои дигаре партофта монем, дар ин ҳо-
лат на тартиб дида мешаваду на система.

Муассисаҳои давлатӣ ҳам система доранд: совети кишлоқ,
совети райони, совети вилоят, совети Олии Республика, Совети
Олии СССР. Мактабҳо ҳам дорои система мебошанд: мактаби
ибтидоӣ, ҳаштсола, даҳсола, мактаби олии (Институт, Универси-
тет). Ҳар як система барои он ягона аст, ки қисмҳои он бо ҳам
алоқаманд буда, вобастагии қонунии доранд. Забон аз ҷумлаҳо,
ҷумлаҳо аз калимаҳо иборатанд. Калимаҳо аз рӯи қоидаи қону-
нии муайяни забон сохта мешаванд ва тағйир меёбанд. Қоидаи
тағйирёбии калимаҳо харақҳои умумӣ дорад. Ин қоида на ка-
лимаҳои умумӣ, балки гурӯҳи калимаҳоро дар бар мегирад. Ма-
салан, тамоми феълҳои замони гузаштаи забони тоҷикӣ дар шах-
си сеюми танҳо бандак надоранд (Ба асоси замони гузашта ба-
робаранд): рафт, гуфт, дод, омад, навишт, хонд ва ғайра. Аммо
ҳамаи феълҳои замони ҳозира-ояндаи забони тоҷикӣ дар шахси
сеюми танҳо бандаки «ад» ва дар шумораи чамъ бандаки «анд» до-
ранд: меравад, мехонад, медонад, мераванд, мехонанд, медонанд,
мегуянд ва ҳоказо.

Баъзе забонҳо дорои системаи содда, баъзе дигарашон до-
рои системаи мураккаб мебошанд. Масалан, системаи забони русӣ
аз системаи забони тоҷикӣ фарқи калон дорад. Дар забони русӣ
падеж ва ҷинсияти предметҳо мавҷуд аст ва аз ин ҷиҳат исм-
ҳо дар забони русӣ дар се ҷинс (мардона, занона, миёна) тасриф
меёбанд; муносибати синтаксисии калимаҳо ба воситаи падежҳо
ифода меёбад. Аммо грамматикаи забони тоҷикӣ ин гуна хусуси-
ят надорад. Дар забони тоҷикӣ ҷинсият ҳамчун категорияи грам-
матикӣ мавҷуд нест, вай фақат бо роҳи лексикӣ (он ҳам танҳо
дар исмҳои ҷондор) ифода карда мешавад. Муносибати грам-
матикӣ, ки дар забони русӣ ба воситаи падежҳо ифода мешавад,
дар тоҷикӣ бо ёрии пешояндҳо ва пасояндҳо ба амал меояд. Сис-
темаи сохтани масдар ҳам дар ин ду забон аз ҳамдигар фарқ
мекунад. Дар забони тоҷикӣ масдар аз асоси замони гузашта бо
суффикси «ан» сохта мешавад. Дар забони русӣ бошад, масдар бо
аломати нарм талаффузшаванда (аломати ҷудой: писать, читать)

таъмом мешавад. Чунончи, қоидаи сохташавии категорияҳои грамматикиро гирем: Ҳамаи категорияҳои грамматика дар забони тоҷикӣ аз рӯи як қоидаи маълум сохта мешаванд. Чунончи, шумораи ҷамъи исмҳо бо суффиксҳои **ҳо, он** (ён, гон, вон) сохта мешавад, дар сифатҳо дараҷаи қиёсӣ бо суффиксҳои **тар, тарин** ташкил меёбад, аз ҳамаи шумораҳои миқдорӣ бо суффиксҳои **ум, юм** шумораи тартибӣ ба вучуд меояд, ҳамаи ҳиссаҳои нутқ роҳу воситаҳои маълуми калимасозӣ доранд, исмҳои абстракт аз сифатҳо ва исмҳо ба воситаи суффиксҳои **ӣ** (гӣ) сохта мешаванд: лубӣ, некӣ, зебӣ, ҷавонӣ, бадӣ, доноӣ, бачагӣ, сурхӣ, сафедӣ ва м. инҳо.

Аммо системаи сохташавии асосҳои феълӣ забони тоҷикӣ ҳеҷ мураккаб аст. Дар ин ҷо як формулаи умумӣ мавҷуд нест. Ҳангоми аз асоси замони ҳозира ба асоси замони гузашта баргардонидани феълҳо ҳар гуна бадалшавии овозӣ мушоҳида карда мешавад. Ба мисолҳои зер назар андозем:

АСОСИ ЗАМОНИ ҲОЗИРА

дав
навис
хон
ой (о)
дӯз
деҳ
бар
рав

АСОСИ ЗАМОНИ ГУЗАШТА

давид
навишт
хонд
омад
дӯхт
дод
бурд
рафт...

Дар ҷумла ҳам калимаҳо аз рӯи як формулаи маълум алоқаманд мешаванд. Мисоли оддӣ ин формуларо дар мувофиқати сифат бо исм мебинем. Дар забони русӣ бошад, сифат бо исм аз рӯи ҷинсият ва шумора мувофиқат мекунад: **высокий дом, столб, парень, высокая стена, высокое дерево, окно.** Дар шумораи ҷамъ барои ҳамаи ин исмҳо сифат танҳо як шакл дорад: **высокие дома, столбы, деревья** ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ сифат аз рӯи шумора бо исм мувофиқат намекунад ва дар бораи ҷинсият ҳатто ҳоҷати ғап ҳам нест, зеро ин категорияи грамматикӣ дар забони тоҷикӣ вучуд надорад: қадӣ баланд, девори баланд, кӯҳи баланд, кӯҳҳои баланд ва мисли инҳо. Системаи грамматикӣ забон дар қоидаи тағйири калима ва баҳампайвандии калимаҳо дар ҷумла ба таври конкретӣ ифода меёбад. Махсусан системаи ба худ хос доштани забон дар процесси омӯхтани забони дигар ё иқтибоси калимаҳо аз як забон ба забони дигар баръало мушоҳида мешавад. Масалан, фамилияи русии Жуковский дар забони немисӣ ба шакли Шюковский талаффуз карда мешавад, зеро дар забони немисӣ овози «ж» вучуд надорад ва ҷои онро овози ҳамқатори он (ш) ишғол мекунад. Мисли ҳамин номи «Ҳасан» дар забони русӣ «Хасан», баъзан

«Гасан» талаффуз карда мешавад, зеро дар забони русӣ ҳамсадои ҳалқии «х» мавҷуд нест. Ӯ ки дар забони тоҷикӣ дар аввали калима ду овози ҳамсадо паси ҳам омада наметавонанд. Ба шакли истақан, исправка, бригадир талаффуз ёфтани калимаҳои аз забони русӣ иқтибосшуда (стакан, справка, бригадир) гувоҳи ҳол аст. Маълум аст, ки устуворию пайдории забон ба устуворию пайдории сохти грамматикӣ ва фонди асосии луғавӣ вобаста аст. Фактҳои забонӣ барои он устувору пайдор мебошанд, ки онҳо системаро ташкил медиҳанд. Агар қоидаю фактҳои забонӣ, сохти грамматикӣ системаро ташкил наметод, забон ва сохти грамматикӣ он ҳам то ин дараҷа устувору пайдор намегардид. Ҳар як забон системаи худро дорад, қисмҳои таркибии вай дар алоқамандии қонунӣ мебошанд. Дарои система будани забон дар сохти грамматикӣ вай бештар зоҳир мегардад. Система ягонагии элементҳои гуногуни ба ҳам алоқаманд мебошад. Элементҳои гуногуни забон аз овозҳо, морфемаҳо, калимаҳо ва ҷумлаҳо иборатанд.

Овозҳо — фонетика, морфемаҳо — морфология, калимаҳо — лексика ва ҷумлаҳо — синтаксисро ташкил медиҳанд. Вазифаи ин элементҳо аз ҷиҳати иборат аст?

1) Овозҳо (фонемаҳо) танҳо садоҳои шунидашаванда набуда, балки аломатҳои материалии забон мебошанд. Худи аломат ягон маъноеро ифода намекунад, аммо дар ифодаи маъно дорои аҳамияти махсусе мебошад.

2) Морфемаҳо вазифаи мафҳумифодакунӣ доранд. Танҳо морфемаҳои решагӣ ифодакунандаи маъно буда, ғайрирешагӣ (бандаҳо, префису суффиксҳо) ба калимаҳои исмӣ, сифатӣ, феълӣ маъноҳои гуногуни грамматикиро мебахшанд: нок (предмет); фиданок (фида — предмет, нок — суффикс; предметро ба сифат табдил додааст).

3) Калимаҳо предмет ва ҳодисаҳои воқеиро номбар мекунанд, ки ин вазифаи номинативӣ ва семантикӣ онҳо мебошад.

4) Ҷумлаҳо барои хабардиҳӣ, баёнкунӣ хизмат мекунанд. Ин хусусият барои алоқаи нутқӣ ниҳоят муҳим аст. Забон воситаи муҳими алоқаи одамон буда, хабардиҳӣ, баёнкунӣ вазифаи коммуникативии он мебошад.

Ҳамин тавр, ҳар як қисми забон (фонетика, морфология, лексика, синтаксис) системаи худро дорад.

Агар элемент аз якто иборат бошад, вай системаро ташкил дода наметавонад. Масалан, системаи тасриф дар сурате вучуд дошта метавонад, ки дар забон якҷанд падеж мавҷуд бошад ё мавҷудияти категорияи намуи давомдори феъл ба мавҷудияти намуи мутлақи системаи грамматикӣ вобаста бошад. Қисмҳои система танҳо дар алоқамандӣ бо ҳамдигар аҳамият пайдо мекунанд. Системаи қисмҳои ҷудогонаи бо ҳам алоқаманди забон системаи умумии ҳамон забонро ташкил медиҳад.

Забон воҳиди том аст, ки ин ба системаи доштани он алоқаманд мебошад. Воҳиди том будани забонро ба эътибори гирифта, баъзе олимони монанди М. Мюллер, А. Шлейхер онро ба организм

монанд кардани мешуданд. Организм ҳақиқатан воҳиди том аст, ғале забонро организм номидан мумкин нест. Организм ба вучуд меояд, тараққӣ мекунад ва пир шуда, аз байн меравад, аммо забон чуни хусусият надорад. Забон ҳодисаи биологӣ набуда, ҳодисаи ҷамъиятӣ аст. Дуруст аст, ки забон ҳам ба вучуд меояд ва инкишоф меёбад, аммо ин процесси биологии пайдоиш ва инкишоф нест. Агар аз як забон ё лаҳҷа забони нав ба вучуд ояд, он забони аввала ё лаҳҷа, ки роли сарчашмагӣ мебозид, дигар вучуд дошта наметавонад, вай аз байн меравад, ба забони нав омехта мешавад, онро бой мегардонад. Аммо дар мавҷудоти зинда ҳодисаи акси онро мушоҳида менамоем (писар-падар-бобо). Дар ҳаёти забон ин гуна ҳодиса ҷой дошта наметавонад.

Ба ҳамин тарик, воҳиди том будани забон маъноӣ ба организм монанд будани онро надорад. Забон на организм, балки система аст.

АЛОҚАИ ЗАБОНШИНОСӢ БО ИЛМҲОИ ДИГАР

Забон ба ҳама гуна амалиёти инсонӣ, бо ҳаёт, бо амалиёти техникӣ, фикрӣ, бадеӣ, бо таърихи ҷамъияти инсонӣ алоқаманд аст. Бинобар ин забоншиносӣ бо бисёр фанҳои дигар алоқа пайдо мекунад.

1) Азбаски забон, пеш аз ҳама, системаи коммуникативии аломатҳо мебошад, вай бо илми назарияи аломатҳо — семиотика (калимаи юнонӣ буда, маънояш аломат мебошад), алоқаи зич дорад. Семиотика системаи аломатҳои гуногунро меомӯзад, ки онҳо барои ифодаи фикру маъно хизмат мекунанд. Монанди кодҳо — аломатҳои шартӣ ё символӣ дар телеграф, сигналҳои ҳавоӣ, баҳрӣ, аломатҳои географии харитаҳо, аломатҳои техникаи дастии кару гунҷо.

2) Илми забоншиносӣ бо фанҳои ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама, бо **социология** (илм дар бораи сохти ҷамъият) алоқаманд аст. Таълимот дар бораи сохти ҷамъият, эволюция ва тараққиёти вай ба забоншиносӣ имконият медиҳад, ки аз тарафи синфҳо, табақаҳо ва ғуруҳҳои гуногуни ҷамъият чӣ тавр истифода бурда шудани забон муайян карда шавад.

3) Азбаски забон бо тафаккур алоқаи зич дорад, аз ин рӯ, забоншиносӣ ба мантиқ алоқаи ҷудонашаванда дорад. Албатта, категорияҳои мантиқ ва забон як хел нестанд. Категорияҳои мантиқ мафҳум, муҳокима ва хулоса буда, категорияҳои забон морфема ва ҷумла мебошад. Таъиноти мантиқӣ ҳамчун муайянкунандаи мафҳум, мазмун ва ҳаҷми он ба забоншинос барои муайян кардани калима, маъноӣ он ва воситаҳои сермаъноии калимаҳо ёрии қалон мерасонад.

4) Азбаски предмети асосии забоншиносӣ на фақат забон, балки нутқ ҳам мебошад ва нутқ процесси психологӣ-физиологӣ аст, забоншиносӣ аз як тараф, бо психология, аз тарафи дигар, бо физиология вобастагӣ дорад. Психология амалиёти нутқ, барқарор-

шавии нутки кӯдак, умуман тараққиёти нутқи инсонро меомӯзад. Лингвист, ки асосан, бо забон қордор аст, мушоҳидаҳои доир ба нутқ гузаронидаи психологиро ба назар нагирифта наметавонад. Амалиёти нутқӣ дар натиҷаи алоқамандии овозҳо ба вучуд меояд. Ки оро физиология ҳам аз ҷиҳати артикуляция (ташкилшавии овозҳои нутқ) ва ҳам аз ҷиҳати дарк намудани ҷараёни нутқ бо органи шунавоӣ ба ҳисоб мегирад. Аз ин ҷиҳат, муносибати забоншиносӣ бо психология ва физиология ба миён меояд.

5) Забоншиносӣ бо илми тиб ҳам алоқа дорад. Ин алоқамандӣ аз он ҷиҳат ба амал меояд, ки нутқ ба фаъолияти олии асаб вобаста аст. Махсусан омӯхтани нутқи қару гунғо, қару гунгу қурҳо (боз ҳар гуна вайроншавии нутқ) ба лингвист барои фаҳмидани нутқи муътадил ва сохти забон имконияти қалон медиҳад.

6) Ҳолатҳои овозро як боби физика-акустика меомӯзад. Бо мақсади дурусттар фаҳмидани характеристикаи овозҳо ба забоншинос доистани характеристикаи акустики (баландӣ, қувват, давомнокии овоз ва ғайра) зарур аст. Худи ҳамин шоҳиди он аст, ки забоншиносӣ бо фанни физика ҳам алоқаманд аст.

7) Вақте ки забоншиносон ба омӯхтани урфу одат ва ҳаёти соҳибони забон шурӯъ менамоянд, чунин ҳолат муносибати лингвистикаро ба этнография наздик мекунад.

8) Омӯхтани забонҳои қадими мурда, муайян кардани соҳибони онҳо, доираи интишори онҳо лингвистикаро бо фанни археология, ки дар асоси кофтукови ёдгориҳо таърихи гузаштаи ҷамъияти инсонро меомӯзад, алоқаманд менамояд. (Хонаву ҷой, сохти пунктиҳои аҳолинишин, асбобу анҷоми хона, асбобҳои меҳнат, либос, ярок, асбобҳои зиннатдӯхӣ, иероглифҳо...).

9) Барои тадқиқи масъалаи пайдоиши нутқи одамони ибтидоӣ, ҳалли масъалаи ба ҳам алоқа доштан ё надоштани забон ва наҷод илми антропология роли муҳим мебозад. (Антропология илм дар бораи табиати биологии инсон, сохти косахонаи сар ва устухони ӯ, ранги пӯст, мӯи бадан, дар бораи фарқи одам аз ҳайвоноти одамшакл). Ба воситаи антропология лингвистика бо биология (илм дар бораи ҳаёт) алоқа пайдо мекунад.

10) Умуман фанни таърих ва забоншиносӣ ба ҳам алоқаи наздик доранд, чунки фактҳои забонӣ ба ин ё он ҳодисаи таърихӣ осори худро мегузоранд, инчунин ҳодисаҳои таърихӣ ба забоншинос имконият медиҳанд, ки вай ин ё он ҷиҳати таърихи забонро дурусттар муайян намояд. Махсусан лексикология бо таърихи умумӣ алоқаи зич дорад, зеро таърихи қалима ва ибораҳоро дар аксарияти мавридҳо бе материали таърихшинос муайян кардан душвор аст. Ба забонҳои туркӣ, форсӣ, тоҷикӣ, тоторӣ дохил шудани қалимаҳои бисёрӣ арабӣ сабабҳои таърихӣ дорад.

11) Фанни география ҳам бо забон алоқа дорад. Номҳои нақшу нигор ва аломатҳои объектҳои физикӣ-географӣ (бахрҳо, дарёҳо, ҷазираҳо, кӯҳҳо, ҳамвориҳо, номи мамлакатҳо, аломатҳои гуногун дар харитаҳо), пеш аз ҳама, ба категорияҳои забонӣ та-

аллук дошта, географ аз он аломатҳо ба таври васеъ истифода мебарад.

12) Махсусан муносибати наздики фанҳои забоншиносӣ ва адабиётшиносиро қайд кардан зарур аст. Дар ин хусус гуфтаи М. Горькийро овардан хело ҳам бамаврид мебошад: «забон элементи аввалини адабиёт аст».

13. Масъалаи таъин намудани муносибати байни забоншиносӣ ва математика хеле мураккаб аст. Ин алоқа танҳо дар факту ҳолатҳои забонӣ, татбиқи намудани методҳои математикӣ ифода меёбад. Татбиқи методи статистикаи математикӣ барои ба таври объективӣ ва сарфакорӣ муайян намудани ҳаҷми луғатҳо (монанди луғати русӣ барои мактаби миллӣ) имконият медиҳад.

Инчунин аз фанҳои математика забоншиносӣ ба назарияи **информация** низ алоқаманд аст. Назарияи информация бо процесси каналҳои алоқа шунавонидани информацияро меомӯзад.

14) Ниҳоят забоншиносӣ бо **кибернетика** (аз калимаи юнонӣ буда, маъноаш «идора мекунам» аст), алоқаи наздик дорад, ки ин фан зодан асри XX мебошад.

Кибернетика маълумоту асосҳои илмиро ба тарзе мегузорад, ки дар он истифода бурдани мошин мумкин бошад. Шаклҳои гуногуни меҳнати инсон, аз ҷумла меҳнати фикрӣ ҳам, ба ўҳдаи мошин гузашта мешаванд. Аз ин ҷиҳат, мошинҳои ҳисобкуние ба вучуд омадаанд, ки меҳнату амалиётҳои гуногуни инсониро осон мегардонанд. Ғайр аз ин мошинҳо хато намекунанд ва хатои одамро ислоҳ карда метавонанд. Мошин аз болои қор назорат мекунад, худаш истехсолотро идора менамояд, информацияҳоро фаҳмида, онро ба тарзи матлуб аз дигар қор мекунад, аз як забон ба забони дигар тарҷума мекунад ва ғайра.

Б о б и Ӣ

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Калима ҳамчун предмети лексикология Лексикология калимаи юнонӣ буда (лексис — луғат, калима ва логос — илм, таълимот), илм дар бораи калимаҳо мебошад.

Калима воҳиди конкретии забон аст. Забон ҳамчун воситаи муомилаи пеш аз ҳама, «воситаи каломӣ» буда, аз калимаҳо иборат аст.

Албатта, калима берун аз сохти грамматикӣ забон ва бе «материяи табиӣ», шакли овозӣ вучуд надорад, аммо чи дар грамматика ва чи дар фонетика мо ҳамонро шаклҳои грамматикӣ ва таркиби овозиро ба назар мегирем. Маҳз барои ҳамин забон, пеш аз ҳама, на забони шаклҳо ё забони овозҳо, балки забони каломӣ мебошад. Тараққиёти нутқи қудак пайдоиш, тақомулот ва зиёдшавии захираи калимаи ӯ мебошад.

Хусусияти овозии калима, тағбироти овозии калима дар фонетика омӯхта мешавад; сохти грамматикии калима ва тағбироти грамматикии он предмети омӯзиши грамматика мебошад.

Лексикология калимаро ҳамчун воҳиди лексикӣ ва ҳамчун воҳиди таркиби луғавии забон меомӯзад. Бинобар ин дар катори «калимаҳои чудогона» лексикология таркибхоеро меомӯзад, ки аз ҷиҳати маъно ба як калима баробаранд (таркибҳои лексикӣ, воҳидҳои фразеологӣ, идиомаҳо).

Калима камаш аз як морфема иборат шуда метавонад (калимаҳои якморфемагӣ: ин, он, санг, бисёр, ана, ва, аммо ва ғайра). Инчунин калима метавонад як ҷумларо ташкил диҳад (ҷумлаҳои яккалмагӣ: Баҳор. Зимистон. Шаб. Мумкин ва мисли инҳо).

Калимаҳои номи чизҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳо, аломат, амалу ҳолатҳо мебошанд. Аммо азбаски калимаҳо аз морфемаҳо иборатанд ва морфемаҳо мафҳумро ифода мекунанд, пас ҳуди калимаҳо ҳам ба ин ё он дараҷа ифодакунандаи мафҳум мебошанд. Морфема ва калима дар бобати ифодаи мафҳум аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Морфема ифодакунандаи мафҳуми абстракт буда, калима мафҳумро конкрет гардонида, онро ба номи чизҳо ва ҳодисаҳо вобаста менамояд. Калима номро ифода карда истода, гуруҳи чизҳо, предметҳои хоро ҳам ифода карда метавонад. Масалан, калимаҳои китоб, харбуза, себ ва ғайраҳо ҳам ифодакунандаи як предмет ва ҳам гуруҳи предметҳо шуда метавонанд. Ҳатто исмҳои хос ҳам ба ифодани муносибати ягонагӣ маҳдуд намешаванд. Мисол: Карим, Зулфия. Ин номҳо на ин ки танҳо ба Кариму Зулфия дахл доранд, балки садҳо нафар соҳиби ин гуна ном ҳастанд ва ин номҳо ба ҳамаи онҳо мансубанд.

Ҳамин тавр, калима воҳиди мустақили маънодори забон буда, вазифаи асосии он иборат аз номифодакунӣ мебошад; калима аз морфема (воҳиди минималии маънодори забон) бо он фарқ мекунанд, ки вай мустақилият дорад, мувофиқи қонуни ин ё он забон аз ҷиҳати грамматикӣ шакл гирифтааст ва на танҳо дорои маънои лексикӣ, балки дорои маънои грамматикӣ ҳам мебошад.

Аксаран калима аз ҷумла бо он фарқ мекунанд, ки ҷумла хусусияти коммуникативӣ (хабардиҳӣ) дорад, аммо на ҳамаи калимаҳо ба ин хусусият соҳибанд. Аз калимаҳои маънои мустақилдошта барои зоҳиршавии коммуникация ҷумла тартиб дода мешавад.

Таъин намудани муносибати калима ва мафҳум масъалаи ҷанҷалдорон оддӣ нест, чунки на ҳар гуна калима ифодакунандаи мафҳум мебошад. Ин масъала махсусан ба нидоҳо дахл дорад. Нидоҳо дар қадом забоне, ки бошанд, ба мафҳум алоқаманд нестанд ва номро ифода намекунанд. Нидоҳо фақат аломатҳои ҳаяҷону ҳиссиёти чудогонаи рӯҳӣ ё сигнали майлҳои иродавӣ мебошанд.

Ҷонишинҳои муқаррарӣ аз қабилӣ **ман, ту, ӯ, вай** низ бо мафҳум алоқаманд нестанд, балки ба ҷои мафҳум омада, ба мафҳум ишора мекунанд.

Ман (агар надонем, ки гуянда кист?) маълум нест, чунки дар

он мафҳум ифода наёфтааст. Маънои ҷонишинҳо танҳо аз вазъияту шароити нутқ муайян карда мешавад.

Агар мусоҳиб донад, ки кӣ гап мезанад, ба кӣ гап мезанад, дар кучо ва кай гап мезанад, инчунин донад, ки пеш аз ин ҷӣ гап гуфта шуд ва ин гуфтугӯ дар натиҷаи ҷӣ ба вучуд омад, он гоҳ вай маънои ҷумларо пурра мефаҳмад. Бе ин гуна вазъият, ҳамаи калимаҳои «мафҳум» бошанд ҳам, маънои конкретии чизи гуфташуда ифода намекунанд. Ҳангоме ки ҷонишинҳо бо мафҳум алоқаманд мешаванд, он гоҳ аз доираи ҷонишин баромада, ба калимаҳои мустақилмаъно мегузаранд.

Дар байни калимаҳои исмҳои хос мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Хислати умумии исмҳои хос дар он аст, ки онҳо танҳо ифодакунандаи ном буда, ҳеч гуна мафҳумро ифода намекунанд.

Дар байни исмҳои хос ва ҷинс дар забон ҳама вақт ивазшавӣ рӯй медиҳад. Исмҳои ҷинс ба хос ва хос ба ҷинс мегузаранд. Масалан: Шарик (номи сар), шарик (лӯндача, кулӯлача); Октябрь (номи революция), октябрь (номи моҳ); Замин (номи сайёра), замия (дар мафҳуми муқаррарӣ — исми ҷинс аст). Ё ки исми ҷинси табар, теша, хошк, санг, гул ва мисли инҳо номи одамонро ҳам ифода мекунанд ва ба ин восита ба гуруҳи исми хос мегузаранд.

Ба ҳамин тариқ, ба исми хос мубаддалшавии исми ҷинс, пеш аз ҳама, барҳамхурии як мафҳум аст. Баръакс ба исми ҷинс баргаштани исми хос васеъшавии доираи маънои калима мебошад.

Дар ин ҷо як ҷиҳати дигари ин масъаларо, ки танҳо махсуси исмҳои хос аст, аз назар гузаронидан хело ҳам ба маврид аст. Ин масъала тақсимои исмҳои хос ба **ономастика**,¹ яъне маҷмуи номҳои одамон (ном, номи падар, фамилия, лақаби одамон ва ҳайвонот), **топонимика**,² яъне маҷмуи номҳои ҷуғрофӣ (номи кӯҳҳо, биёбонҳо, номи баҳрҳо, дарёҳо, халиҷҳо, номи мамлакатҳо, вилоятҳо ва дигар нуктаҳои аҳолинишин) мебошад. Бояд қайд кард, ки дар масъалаи гузаштани исмҳои хос ба ҷинс дар байни ономастика ва топонимика фарқи калоне мавҷуд аст.

Тақдирӣ исми ҷинсе, ки ба исми хос мегузаранд, дигархелтар аст. Исмҳои ҷинсе, ки ба хоси топонимикӣ мегузаранд, дар муддати асрҳо мустақкам мегардад. Чунончи, гузаштани исми хос ба ҷинс: **макинтош** (номи ихтироъкори шотландӣ буда, ба қорқарди ӯ гузошта шудааст), **галифе** (фамилияи генерали франсузӣ), **бойкот** (фамилияи капитани англис), **хулиган** (фамилияи оилаи хосини ирландӣ), **ампер** (фамилияи физики франсузӣ), **наган** (фамилияи ихтироъкори он), **вольт** (фамилияи физики италяни), **царь** (аз номи Юлий Цезарь), **король** (аз номи Карли Бузург); номи матоҳо аз

¹ Ономастика — калимаи юнонӣ буда, маънояш «санъати номдонӣ» мебошад.

² Топонимика — аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, **topos** — «ҷой» ва **onomia** — «ном» мебошад.

руи ҷои истехсоли аввалини онҳо: **бостон** (номи шахр дар Америка), **шевиот** (номи кӯҳ дар Шотландия) ва ҳоказо.

Муқаррар намудани маънои умумӣ ва ибтидоии номҳои топонимии барои фаҳмидани тақдири реалии халқҳо, аз як ҷо ба ҷои дигар кучидани онҳо аҳамияти халқунанда дорад. Лекин ономастика масъалаи дигар аст. Номҳои одамон аз халқ ба халқ мегузарад, соҳибони он номҳо монанди даръёҳо, баҳрҳо ва шахрҳо дарозум нестанд. Бинобар ин таъин намудани маънои умумии ономастика барои таърихи калима, барои муайян намудани таъсири маданият халқҳои гуногун ва махсусан барои омӯхтани забони адабиёти бадеӣ аҳамияти муҳим дорад.

Номҳое, ки ба кудакони навзод дода мешаванд, ба маънои чини сии он калимаҳо алоқаманд нест ва падару модар ҳам одатан маънои он номҳоро намендонанд. Масалан, падару модар фарзанди худро ном дода истода намендонанд, ки Пётр аз калимаи юнонии «санг», Виктор аз калимаи латинии «ғолиб», «фотех», Софья аз калимаи юнонии «окили», «хирадмандӣ», Марина аз калимаи латинии «барӣ», Мария аз калимаи яҳудии «талх», Матвей аз калимаи яҳудии «инъоми худо» гирифта шудаанд.

Ном ба кудакони навзод бештар ба эътибори анъана ва расму одат гузошта мешавад. Аз ин ру, номҳо такрор меёбанд, инчунин дар асоси расму одатҳои нав таъбир меёбанд.

Солҳои 20 асри XX анъанаи нави номҳои («номҳои идеологӣ») ба вучуд омад. Чунин номҳо на аз руи анъанаи авлоди ва оилави балки ба шарафи қаҳрамонони революция, дохил, ходимон ва воқеаҳои ҷамъияти гузошта мешуданд. Монанди Ленинна, Владлена, Идея, Октябринна, Ҳукумат, Саноат, Августина, Сулҳия ва монанди онҳо.

Ономастика дар забони адабиёти бадеӣ аҳамияти махсус дорад. Дар ин ҷо номҳои муқаррарии мавҷуда барои кушодани хулқатвор ва ҳислати хоси қаҳрамонҳо хизмат мекунанд. Монанди Қорӣ Ишқамба, Ҳамдам-фурма, Махдуми Гав, Ҳайдаркул-ҷўчка, Мўҳтоҷӣ, Чунунӣ, Таърифхўчаев, Ҳошим-лаббай, Васвасабону ва амсоли онҳо.

ТИПИ КАЛИМАҲО ДАР ЗАБОН

Дар забон типҳои гуногуни калимаҳо мавҷуданд. Агар мо ба таркиби луғавии ягон забон назар афканем, ба осонӣ боварӣ ҳосил мекунем, ки баъзе типҳои калимаҳо ниҳоят каманд. Ин гуна калимаҳо барои забон калимаҳои зарурианд, аммо дар забон барои сохтани калимаҳои нав база шуда наметавонанд. Масалан, аз нидоҳо, ҷонишинҳо, шумораҳо ва ҳатто аз калимаҳои ёридиҳанда, албатта, калимаҳои нав сохта мешаванд, аммо ин ҳодисаи басо нодир аст. Ҳамаи ин гуна калимаҳо дар таркиби луғавӣ мавқеи худро доранд, лекин дар сохтани калима ва шаклҳои нав ба монанди калимаҳои мустақилмаъно иштирок намекунанд.

Ҳамаи калимаҳои таркиби луғавии забонро аз ҷиҳати қобилияти ифода кардани ном, маъно ва аъзои ҷумла шуданашон ба чунин типҳо ҷудо кардан лозим аст:

1) Калимаҳои мустақилмаъно (исм, сифат, зарф, феъл). 2) Калимаҳои ҷонишинӣ. 3) Калимаҳои шуморавӣ. 4) Калимаҳои ёридиҳанда. 5) Калимаҳои нидоӣ.

Дар ҳақиқат типҳои калимаҳои боло аз ҷиҳати лексикӣ гуногун мебошанд. Калимаҳои мустақилмаъно (ғайр аз исмҳои хос) дар таркиби луғавӣ калимаҳои комилхуқуқ мебошанд: Онҳо ҳам ифодакунандаи ном, ҳам мафҳум ва ҳам асоси ҷумла мебошанд, ҳамчун аъзои ҷумла ба вазифаи мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол меоянд (хона, об, замин, баҳор, имрӯз, сафед, зебо, бисъёр, зуд, рафтани, омадан ва ҳоказо).

Калимаҳои ҷонишинӣ бевосита ном набуда, танҳо ҷонишини ном, ивазкунандаи ном мебошанд. Ҷонишинҳои калимаҳои маъноӣ, ки маънои онҳо танҳо аз вазъияту шароити нутқи маълум мегардад: Шариф дар институти педагогӣ меҳонад, вай аълоҷӣ мебошад. Ман китоби нав харидам, вай хеле шавқовар аст. Калимаҳои ҷонишинӣ дар забонҳо ба пайдоишашон нигоҳ накарда, калимаҳои дуҷумлараҷа буда, ҷонишини ном мебошанд ва ҳамчун валютаи қоғазӣ ба туфайли мавҷудияти фонди тиллоӣ барои осон ва созгории муомила хизмат мекунанд. Аз ин ҷиҳат аксарияти ҷонишинҳои ба фонди асосии луғавӣ дохил шаванд ҳам, дар таркиби луғавӣ мавқеи алоҳидаро ишғол мекунанд. Онҳо дар нутқи барои кўтоҳбаёнӣ, мухтасарии ифода ва такрор накардани калимаҳои ёрии калон мерасонанд.

Шумораҳои ҳарчанд мафҳумро ифода кунанд ҳам, мафҳуми махсус буда, он мафҳум ба ҷизҳои реалии вобаста нест. Бинобар ин шумораҳои қисми абстракту лексикаро ташкил медиҳанд. Мафҳуми махсуси шумур ва миқдор аз мафҳумҳои муқаррарӣ ба кулӣ фарқ мекунанд, зеро мафҳумҳои муқаррарӣ, албатта, ду ё се аломату хусусияти асосӣ дошта наметавонанд, вале мафҳуми шумур ва миқдор (3, 5, 7) танҳо бо як хусусияту аломати асосии худ маҳдуд буда, фақат миқдори як шумораро аз дигар фарқ мекунанду ҳалос.

Шумораҳои ҳақиқӣ аз хусусияти номифодакунӣ маҳруманд, аммо азбаски функцияи асосии калима аз ифода кардани ном иборат аст, дар шумораҳои ивазшавӣ ба вучуд меояд ва онҳо ҳамчун калима мафҳумро номбар наметавонанд. Ба ин восита дар матнҳои махсус шумораҳои ба зудӣ «предметонида» шуда, ба исми табдил меёбанд. Масалан, дар нутқи профессионалии рассомон: 4 хушрӯй, 2 гафс; ё ки дар нутқи мактаббачагон: 5 боваринок, 4 ноустувор, 2 ҳаққонӣ ё худ дар матни ҳолиси арифметикӣ, ки ададҳои аз мафҳум ба «ҷизҳо» мубаддал мешаванд: шаш ба се бекаср тақсим мешавад; ёздаҳ ба ду бекаср тақсим намешавад.

Дар ин ҷо шумораҳои бе ёрии калимаҳои дигар мустақилона ба вазифаи аъзоҳои ҷумла омадаанд, чунки онҳо акнун на шумора, балки номи «ҷизҳо», ададҳои махсуси арифметикӣ мебошанд. Дар матни ғайриарифметикӣ шумораҳои мустақилона аъзои ҷумла шуда наметавонанд, онҳо бо исми омада мубтадои таркиби ва пурку-

индан таркиби ро ташкил медиҳанд. Мисол: Ду бародар бо хахислату сифати сахтӣ, устуворӣ, тобоварӣ доранд. Аз ин ҷиҳат, пур- мусобика бастанд (Р. Ч.). Аз як даст садо намебарояд (зарбулмаҷмӯвватии қисмонӣ ва устувории предметро ба пӯлоду оҳан нисбат медиҳанд: Бозуи оҳанин, дили оҳанин, қалъаи пӯлодин, пӯлодиросал).

Калимаҳои ёридиҳанда дар таркиби луғат мавқеи махсус дода, иродаи пӯлодин, интизоми оҳанин. Қалимаи «шер» номи ҳай- ранд (пешояндҳо, пасояндҳо, пайвандакҳо, ҳиссачаҳо, артикльҳои вон аст. Ғайр аз ин маънии иловагӣ ҳам дорад. Аз ин ҷиҳат, Бул- феълҳои ёридиҳанда, бандакҳои феълӣ). Ин гуруҳи калимаҳо мумкин зурӣ ва олиммати одамро ба шер нисбат медиҳанд. Бул- тақил нестанд. Онҳо бо калимаҳои мустақилмаъно омада, баробул — номи парранда, аммо аз ҷиҳати хушхонӣ ва форамии овозаш ифодаи муносибатҳои гуногуни грамматикӣ хизмат мекунад. одамони хушгуфтор, хушқалом ва хушхонро ба булбул нисбат ме- диҳанд. Дар адабиёт аксар вақт гулу булбул ба маънии охику

Калимаҳои ёридиҳанда ифодакунандаи мафҳумҳои муносибати маъшук истеъмол мегарданд. масоҳатӣ, замони, сабабӣ, мақсадӣ, шартӣ, хилофӣ, пайваस्तкун, маъшук истеъмол мегарданд. Мачоз дар зарбулмасалу мақолҳо бештар ба кор бурда меша- қувватдиҳӣ, таъкидӣ, муайянкунӣ ва ғайра мебошанд.

Калимаҳои нидой дар нутқ роли ба худ хос доранд. Онҳо ҳама ва ҳоказо. Мачоз нисбат ба маънои асли мазмунро баландтар, ҳусни иб- чун аломати ҳиссиёт ва сигнали майлҳои иродави хизмат меку- ва ҳоказо. Мачоз нисбат ба маънои асли мазмунро баландтар, ҳусни иб- нанд.

Онҳо номро ифода намекунад, ба мафҳум алоқа надоранд. раро зеботар, таъсири онро пурзӯртар мекунад. аъзои ҷумла ҳам шуда наметавонанд. Аммо ин чунин маъно надо- Мачоз хелҳои гуногун дорад: киноя, истиора, ташбех, ташхис, рад, ки нидоҳо аз доираи грамматика берун бошанд. синекдоха ва ғайра.

Ҷиҳати экспрессивии нидоҳо барои услубшиносӣ аҳамияти ма- Киноя пӯшида» мебошад. Кинояро дар забоншиносӣ метонимия мегӯянд. Ифодаи як сухан бо сухани сус дорад, бинобар ин лексикология каму беш ба нидоҳо машеу- метонимия мегӯянд. Ифодаи як сухан бо сухани машавад, вале вазифи асосии вай аз омӯхтани калимаҳои муста- дигар киноя ном дорад. Дар киноя монандии ҷизҳо на аз рӯи ало- қилмаъно иборат аст.

Калимаҳои мустақилмаъно асоси лексикаи ҳар як забонро та- матҳои зоҳирӣ ё ботинӣ, балки аз рӯи муносибати байниҳамдигар- қил дода, дар тараққиёт ва таъғироти маъно роли калон мебозан- рии онҳо ба назар гирифта мешавад. Дар киноя на танҳо ҷизҳо, балки мафҳуми онҳо ҳам тамоман дигар мешавад: Синфи пурқув- вади кинояро дар забоншиносӣ метонимия мегӯянд. Ифодаи як сухан бо сухани машавад, вале вазифи асосии вай аз омӯхтани калимаҳои муста- ват ё синфи боинтизом — киноя аз талабагони он синф. Забон дорӣ- предметҳои воқеиятро ифода намуда, асоси ҷумла (аъзоҳои ҷум- киноя аз ғап задан. Ҳамаи зал чапак зад-киноя аз одамони дар зал нишастагӣ. Қаллаш каду-киноя аз ҳеч ҷиз нафаҳмидан. Қиса хо- ла) шуда меоянд.

МАЧОЗ

Калимаҳо дар таркиби луғавии ҳар забон аз ҷиҳати ифода- Ташбех маъно ва тобишҳои маъноӣ гуногун мешаванд. Ба маъниҳои гуно- гун соҳиб будани калимаҳо ва шаклҳои ҷудогона боигарии махсуси таркиби луғавии забон ҳисоб меёбад.

Як гуруҳи калимаҳо аз ҷиҳати маъно, одатан предметҳои му- Ҷаҳиҳо ифода мекунад, яъне онҳо ба таври конкретӣ нишонди- хандаи предмет ва аломату хусусиятҳо мебошанд, онҳоро аз маъ- нои аслишон зуран дур кардан мумкин нест. Масалан: китоб, кӯ- ғаз, қалам, замин, одам, ҷойник, стакан ва ҳоказо.

Ин гуруҳи калимаҳо ба маънии аслишон дар нутқ кор фарм- да мешаванд. Аксарияти калимаҳои забон ду ҳислат доранд: аз я- тараф, маънии аслиро ифода кунанд, аз тарафи дигар, ифодакунандаи маъниҳои дуюм ва сеюм мебошанд.

Ҳамин тавр, ба маънои ҳақиқӣ фаҳмидан ва истеъмол гарди- дани калимаҳо маънии асли номида шуда, ба маъноҳои дигар (кӯ- ҷида) омадани он маънии мачозӣ ном дорад. (Мачоз калимаи ара- бӣ буда, маънояш «зидди ҳақиқат» аст). Мачозро дар забоншиносӣ метафора¹ мегӯянд. Калимаҳои оҳан, пӯлод номи металл буда

¹ Метафора — калимаи юнонӣ буда, маънояш «кӯҷида» («мачоз») аст.

Киноя

Киноя пӯшида» мебошад. Кинояро дар забоншиносӣ метонимия мегӯянд. Ифодаи як сухан бо сухани дигар киноя ном дорад. Дар киноя монандии ҷизҳо на аз рӯи ало- матҳои зоҳирӣ ё ботинӣ, балки аз рӯи муносибати байниҳамдигар- рии онҳо ба назар гирифта мешавад. Дар киноя на танҳо ҷизҳо, балки мафҳуми онҳо ҳам тамоман дигар мешавад: Синфи пурқув- ват ё синфи боинтизом — киноя аз талабагони он синф. Забон дорӣ- киноя аз ғап задан. Ҳамаи зал чапак зад-киноя аз одамони дар зал нишастагӣ. Қаллаш каду-киноя аз ҳеч ҷиз нафаҳмидан. Қиса хо- лай-киноя аз пул надостан. Дара задам, девор қафид — киноя ба шахсе, ки моҳияти ҳақиқии суханро нафаҳмида, ғавғо мебардорад. Ташбех монанд кардан аст. Ташбех яке аз шарт- ҳои асосии сухани бадеӣ мебошад. Барои рав- шантар ва пуртаъсир тасвир ёфтани ягон воқеа ё ҳодиса вай ба предмет ё ҳодисаю воқеаи дигар монанд карда ме- шавад.

Ташбех

Калимае, ки калимаи дигарро ба худаш монанд мекунад, таш- бехкунанда ва агар ба калимаи дигар монанд шавад, ташбехша- ванда ном дорад. Калимаҳои, ки барои монанд кардан ёри мерасо- нанд, ёридиҳандаи ташбех номида мешаванд.

Дар забони тоҷикӣ ёридиҳандаҳои ташбех инҳоанд: чун, чу, ҳам- чун, ҳамчу, монанди, мисли, барин, гӯё. Мисолҳо: кадаш чун сарв, рухаш чун офтоб.

Чу рӯят равшан асту софу сода,
Чу хулқат муслеху бекин дили ман.

(А. Лоҳутӣ.)

Гирифтаи дастрӯмоле, ки аз гул буд нозуктар,
Муаттар мисли гулҳои дарахтони самаровар.

(М. Турсунзода.)

Эй лабат гул, оразат гул, турраат сунбул барин.
Ғабғабат дар чарбу нармӣ тухми нимдумбул барин.

(Шоҳин.)

Истиора

Истиора (калимаи арабӣ буда, маънояш «ба орият гирифтани» аст) яке аз намудҳои маҷоз буда ба ҷои як калима истифода шудани калима ибораи дигар мебошад. Истиора ба ташбеҳ хеле наздик аст. Вале дар асоси инкишофи минбаъдаи ташбеҳ ҳосил шудааст, лекин ташбеҳ бо он фарқ мекунад, ки дар истиора ташбеҳшаванда зикр наёфта, танҳо номбар мешавад. Масалан, агар гуём, ки «қомат ёри ман мисли сарв аст», ин ҷумла дорои ташбеҳ аст, зеро ки қомат ба «сарв» монанд карда шудааст.

Вале, агар гуём, ки «сарви ман омад», дар ин ҷо ибораи «сарви ман» истиора мебошад, чунки ба ҷои калимаи «ёр» омадааст. Бар ин тариқа, калимаи «сарв» дар ҷумлаи аввал ташбеҳкунанда буда дар ҷумлаи дуюм ба ҷои ташбеҳшаванда омада, ба истиора табдил ёфтааст. Нури чашм — ба маънои фарзанд; нарғис (як навъ гул) — ба маънои чашм; сарв — ба маънои қад; гул, булбул — ба маънои ёр; моҳ — ба маънои дилбар истиора шудаанд.

Ташхис

Ташхис низ аз намудҳои маҷоз буда, дар он предметҳои бечон, ҳайвонот ва паррандагон ҳамчун инсон ба ҳам суҳан мекунанд, муҳокима меронанд, монанди одам амал мекунанд:

Эй бод, агар бубинӣ хубони сарвқадро,
Арзи ниёзи ман кун бо нозпарвари ман.

(Ҳилолӣ.)

Субҳидам мурғи чаман бо гули навхоста гуфт;
Ноз кам кун, ки дар ин боғ бисе чун ту шукуфт.

(Ҳофиз.)

Ташхис дар эҷодиёти даҳанакии халқ ниҳоят бисёр дида мешавад. Дар адабиёти классикӣ бисёр асарҳои калоне мавҷуданд, ки иштироккунандагони онҳо предметҳои бечон ва ҳайвонот мебошанд. Ҷунончи «Қалила ва Димна»-и Рӯдакӣ, «Мантиқ-ут-тайр»-и Аттор, «Баҳориёт»-и Сайидо, «Се қатра»-и Лоҳутӣ... Ташхис яке аз воситаҳои ифодаи шавқовари мақсад мебошад.

Синекдоха

Синекдоха¹ чунин намуди маҷоз аст, ки дар онгоҳ гуна мешаванд. Як гуруҳ калимаҳо танҳо як маъноро ифода мекунад, ки онҳоро **моносемия**² меноманд: кишлоқ, деҳа, вилоят, респубблика, китоб, радио, стол, комбайн. Инчунин аксарияти терминҳои илму фан, техника, дипломатия ба қатори калимаҳои якмаъноӣ дохил мешаванд: Морфология, синтаксис, аффикс, суффикс, мубтадо, пуркунанда... Бисёр калимаҳои таркиби луғавии забон якчанд маъноро ифода карда метавонанд. Калимаҳои, ки

¹ Синекдоха — калимаи юнонӣ буда, маънояш «тасаввуршаванда», «дар тасаввуршаванда» мебошад.

Идиома

Дар забон ибораҳои махсуси устувор мавҷуданд, ки онҳоро идиома меноманд. Маҷмуи идиомаҳои идиоматика ном дорад.

Идиома аз ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно сохта шуда, калимаҳои таркиби он якҷоя барои ифодаи як мафҳум хизмат мекунанд. Идиома низ як намуди маҷоз аст. Идиомаҳо монанди ибораҳои озод дар процесси нутқ сохта нашуда, балки ҳамчун ибораҳои тайёрӣ забонӣ гирифта мешаванд. Димоғ сӯхтан — ранчидан, ғамгин шудан, хашмгин шудан; чашм дӯхтан — нигоҳ кардан, нигарон шудан; гуш ба қимор нишастан — ба шунидани хабаре толиб будан; суҳанро хоида гап задан — фикр карда, мулоҳиза намуда гап задан; дуд аз димоғи касе баровардан — касеро гирифтори мусибат кардан, сазои касеро додан; муштро ба торикӣ задан — аз назари одамон пинҳонӣ коре кардан; даст ба гиребон шудан — ҷанҷол, занозани кардан.

Хусусияти асосии идиомаҳо дар он аст, ки онҳо ба забони дигар айнан тарҷума намешаванд. Аз ин рӯ, идиомаҳо хоси ҳар як забон мебошанд. Манбаъҳои пайдоиши идиомаҳо гуногунанд:

1) Фольклор; аз як гиребон сар баровардан, курта-курта гушт гирифтани, аз бекорӣ-қадукорӣ.

2) Адабиёти бадеӣ (ибораҳои адабӣ-китобӣ): ҳама сар чашм гаштан, ҳама тан гуш гардидан, тир аз камон ҷастан, мурғ аз дом растан, сабу бишқастан, паймона рехтан.

3) Иқтибосҳо аз китобҳои философӣ ва публицистӣ, суҳанони ходимони давлатӣ ва ҷамъиятӣ: кам бошаду хуб бошад; кӣ киро?;

Ғайр аз ин, нутқи профессионалӣ ва иқтибосҳо аз китобҳои кӯхнаи таърихӣ низ яке аз манбаъҳои пайдоиши идиомаҳо мебошанд.

Ба ҳамин тариқ, идиома бо чунин хусусияту аломатҳои аз ибораҳои дигар фарқ мекунад: 1) ба қисмҳо ҷудо намешавад; 2) ҳар кадоме аз ҷузъҳои он ифодакунандаи маънои умумии ибора нест;

3) фикр образнок ифода меёбад; 4) ба забонҳои дигар айнан тарҷума намешавад.

ПОЛИСЕМИЯ (СЕРМАЪНОИИ КАЛИМАҲО)

Калимаҳои таркиби луғавии забон аз ҷиҳати ифодаи маъно гуногун мешаванд. Як гуруҳ калимаҳо танҳо як маъноро ифода мекунанд, ки онҳоро **моносемия**² меноманд: кишлоқ, деҳа, вилоят, респубблика, китоб, радио, стол, комбайн. Инчунин аксарияти терминҳои илму фан, техника, дипломатия ба қатори калимаҳои якмаъноӣ дохил мешаванд: Морфология, синтаксис, аффикс, суффикс, мубтадо, пуркунанда... Бисёр калимаҳои таркиби луғавии забон якчанд маъноро ифода карда метавонанд. Калимаҳои, ки

¹ Идиома — аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънояш «хислати махсус» мебошад.

² Моносемия — калимаи юнонӣ буда, monos — як, yema — маъно, алоқат аст.

ду ё зиёда маъноро ифода мекунад, полисемия¹ номида мешавад ва боодобона мебошад: Дурӯғ гуфтед намегуянд хато мекунед, ванд: забон, сар, даст, роҳ, миён, рӯй, реша, забони одам, забонҳои кардед, ҳақ ба ҷошби шумо не, ба фикрам, ин тавр нест. Ба тоҷики (воситаи алоқа), забони модарӣ (фан); забон як қардан, забонҳои бевиҷдон — ба муқобили вичдон рафтор қардан мумкин нест бон гирифтани забонкутоҳ, забон хондан, забон хоридан; сар-сар мисли инҳо. Ин тарзи ифодаи фикр дар муҳити одамони маданият, кор, сари кӯҳ, сари бозор, сари дарахт, сари гап, сари дил, сари маърифат бештар дида мешавад.

Дар нутқи одамони ҷудогона монанди шӯрапуштҳо, дуздҳо ҳолисаи зидди эвфемизм¹ ҳам мавҷуд аст, ки ин ба ҷои суҳанҳои боадабона калимаҳои аз одоб берунро ба қор бурдан аст. Он калимаҳо қакэмфатонҳо² мебошанд.

ТАБУ ВА ЭВФЕМИЗМ

Табу аз қабилҳои Индонезия — забони полинезийи гирифтаи ҷаҳонда, маъноаш манъ будан, пушида нигоҳ доштани фикр мебошад. Табу мафҳуми этнографии буда, ба соҳаи забон ҳам дахл дорад. Табу ба инҳон нигоҳ доштани ҳодисаю фактҳои ҳаёти ҷамъияти дар ҷаҳонда раҳи гуногуни тараққиёти он мебошад ва бо ҳамин воситаи фактҳои забонӣ ҳам алоқаманд шудааст. Табу дар халқҳои, ки пешрафти таърих ақиб мондаанд ё давраҳои аввалини тараққиёти таърихи аз сар мегузаронанд, дар натиҷаи эътиқодҳои динӣ ва мифологӣ пайдо шудааст (монанди полинезийҳо, австралиятиҳои зулусҳо, эскимосҳо).

Масалан, дар сурати вафот ёфтани дохӣ ба ҷасади ӯ, ба ҷои ҷораи вай даст расондан мумкин нест, ба хонаи вай даромадан, занӣ ӯ гап задан, номи онро (дохиро) гирифтани манъ аст, зеро мӯдан гӯё зуҳуроти фаъолияти рӯҳ аст, бо қувваи илоҳӣ муқобил саромадан вайро ба ғазаб меоварад. Инчунин изҳор намудани мӯдан, гуфтани номи касалиҳо, номи худоҳо ва рӯҳҳо мумкин нест. Ҳатто номи ҳайвони шикорӣ он қабиларо ба забон гирифтани мақарда мешавад.

Барои иваз қардани калимаҳои табу калимаҳои дигар — эвфемизмҳо ба қор бурда мешаванд. Эвфемизмҳо калимаҳои ошқоротеъмолашаванда буда, ба ҷои калимаҳои табу қор фармуда мешаванд: ба ҷои мурд — вафот қард, фавтид, қазо қард, диллаш аз ҷондан монд, тамом шуд, ҷон дод ё номи баъзе касалиҳоро айнан гуфта, сабуктар қарда мегуянд.

Дар мамлакатҳои мутараққӣ барои нигоҳ доштани сирри ҳаруси ва дипломатӣ ба ҷои номҳои мамлакатҳо, шаҳрҳо, муассисаҳои маъноаш роҳ, равиш мебошад.

Манбаи дигари калимаҳои табушаванда ба ҷои калимаю иборатҳои дағал, аз одоб берун қор фармудани калимаю ибораҳои маъноаш

¹ Полисемия — калимаи юнонӣ буда, *polu* — бисёр, *sema* — аломат, маъно аст.

ЭТИМОЛОГИЯ ВА «ЭТИМОЛОГИЯИ ХАЛҚИ»

Этимология³ илм дар бораи пайдоиши калимаҳо мебошад. Таърих аз ин калимаи этимология боз ба маънои омӯхтани пайдоиши калимаҳо низ меояд. Этимология шавқу ҳаваси ҷи одамони алоҳсол ва ҷи хурдсол, саводнокон, камсаводон ва бесаводонро ба ӯи худ мекашад ва ҳар кадоме ба таъри худ ба ин маъсала наздик мешавад.

Забоншиносон мураккабии маъсалаи шарҳи дурусти калимаҳо ба назар гирифта, ба он бо эҳтиёт рӯ меоварданд. Одамони амсавод дар маънидои калимаҳо аз паи хусусиятҳои зоҳирӣ ва ёнондии тасодуфии онҳо мераванд. Қалимаҳо, ки шаклан ба ҳам ёнондӣ надоранд, ба эътибор гирифта намешаванд, маънидокунии онҳо аз доираи диққат берун мемонад. Баръакс, забоншиносони мувофиқати қонунии овозҳо, давраҳои гуногуни инкишофи ин ёно забон ва ба мувофиқати қонунии маъно таъбия мекунад. Барои ин қонунҳои фонетикӣ, сохти грамматикӣ калимаҳо ва таъбироти онҳо доништан лозим аст, ки инро этимологияи илмӣ меноманд. Масалан, мувофиқи этимологияи халқӣ калимаи поликлиникаро қар забони руси ҷунин шарҳ медиҳанд: гӯё, азбаски дар он ҷо беморон хоб накарда, танҳо таобот қарда мешаванд, маъноаш нимклиника аст. Дар ҳақиқат калимаи поликлиника аз забони юнонӣ поли — бисёр, клиника — касалхона) гирифта шуда, маъноаш бисёрклиника, серклиника мебошад.

Клиника — ташкилоти таоботиест, ки дар он ҷо ба ҷуз тадқиқи таоботи беморон аз фанни тиб дарс гуфта, инчунин қорҳои тадқиқотӣ-илмӣ ҳам бурда мешавад. Калимаи кооператив на аз қудрат (харидан) ва капитал на аз қопитъ (захира қардан, ҷамъ қардан), балки маънои кооператив «яққоя қор қардан» буда, маънои капитал «сардор, асосӣ» мебошад. Калимаи пассажир аз калимаи посадить набуда, балки аз калимаи французӣ гирифта шуда, маъноаш роҳ, равиш мебошад.

¹ Эвфемизм — калимаи юнонӣ буда, маъноаш «хуб мегуям», «боадабона гап мезанам» мебошад.

² Қакэмфатон — калимаи юнонӣ буда, маъноаш «дағал гап мезанам», «дуруштан мегуям» аст.

³ Этимология аз калимаи юнонӣ *etimon* — ҳақиқат ва *logos* — илм, таълиқ мебошад.

Дар забони тоҷикӣ маънои калимаи **ҷӯпон** боникунанда бо набуда, балки боникунандаи ҳайвони майда (бузу гӯсфанд) мешавад. Бехуда нест, ки дар адабиёти классикӣ ин калима ба шарубон (**шу** — ҳайвони майда ва **бон** — бони кардан) дучор мешавад. Этимологияи халқӣ бештар дар калимаҳои иқтибосӣ дида мешавад. Дар ин маврид шунаванд ё гуянда аз рӯи тасаввуроти фаҳмиши шахсии худ калимаҳои иқтибосиро бо калимаҳои забоншино модариаш монанд карда шарҳ медиҳад, ки ин гуна шарҳдиҳӣ маънидодкунӣ тахминӣ ва нодуруст мебошад.

КОНТЕКСТ ВА ЭЛЛИПСИС

Калимаҳо дар забон, чунон ки маълум аст, дар бисёр мавридҳо хусусияти сермаъноӣ пайдо мекунанд. Дар гуфтугӯ калимаҳои ҳамдигар алоқа пайдо карда, ба ин восита фикру маъно ифода мекунанд. Ин гуна муҳити калима контекст¹ (матн) ном дорад. Контрасти ду хел мешавад: контексти даҳанаки ва контексти расмиро ҳаёти.

Контексти даҳанаки калимаҳо мебошанд, ки дар ихтотан якҷумла будани шахси сеюм; дигарӣ (нутқи хаттӣ) аз контексти расмиро омада, яке аз маъноҳои даркорию инро ҷудо мекунанд, аз ҷумла калимаи сермаъноӣ яке аз он маъноҳоро ишора менамоянд: калимаи сермаъноӣ операция ҷарроҳӣ, ҷарбӣ, молиявӣ (дар ихтотан калимаҳои дигар ба як маъноӣ муайян далолат мекунанд: операция бо маъноҳои мафҳуми ҷарроҳӣ: операция барои муҳофизати танкҳо (мафҳуми ҷарбӣ), операцияи дуфоишӣ (мафҳуми молиявӣ). Мавҷудии калимаҳои **наркоз**, **танк**, **фоиз** дар матн имконияти медиҳад, ки маъноҳои даркорию калимаи операция ифода шавад. Ин калимаҳо ро ифодаи маъно «калиди» шуморидан мумкин аст. Онҳо муайян мекунанд контекст мебошанд.

Дар баробари ин, ҳолатҳои рӯи медиҳанд, ки калимаҳои гуногун маъно ё калиди маъно дар матн оварда намешаванд: операция хуб гузашта, натиҷааш маълум, ҳама қаноат ҳосил карда. Дар ин ҳо, азбаски калимаҳои «калиди маъно» оварда нашуда, ба қадом маъно омадани калимаи операция низ маълум нест.

Дар ин сурат барои муайян кардани маъно ба матни расмиро ҳаёти муроҷиат кардан лозим меояд. Матни расмиро ҳаёти вазъият ва шароити нутқро дар бар мегирад, яъне ки гап мезанад, дар қанҷи ва кай мегӯяд, барои чӣ мегӯяд ва ғайра. Агар ҷумлаҳои болқалимаҳои кушояндаи маъно аз тарафи ҷарроҳ дар клиника гӯянд, он гоҳ операция мафҳуми ҷарроҳӣ дорад, агар дар штурм (дар ҷарбӣ ва агар ин диалогӣ ходимони молия бошад, калимаи **рақба** мафҳуми молиявӣ пайдо мекунанд.

Эллипсис² ҳодисаест, ки аз нутқ калимаҳо партофта мешавад.

¹ Контекст калимаи латинӣ буда, маъноаш «пайвандшавӣ» мебошад.
² Эллипсис калимаи юнонӣ буда, маъноаш **хориҷ кардан**, **соқит намудан** аст.

хангоми зарурят онҳоро аз контекст ба осонӣ фаҳмидан мумкин аст. Ба контекст такя намуда, калимаҳои дигар ва шароити нутқро ба назар гирифта, аз ҷумла мубтадо, хабар, пуркунанда, муайянкунанда ва дигарҳоро хориҷ кардан мумкин аст. Масалан, хангоми тасдиқ ё инкори ягон фикр танҳо калимаҳои «**ҳа**», «**не**» ба кор бурда шаванд ҳам, мазмун аз процесси умумии нутқ равшан мешавад.

Аммо бе тексти мувофиқ ҳарчанд ҳамаи калимаҳо барои шунаванд мафҳум бошанд, нутқи эллиптикӣ номафҳум мегардад. Масалан, гуш кардани нутқи телефонии ягон кас: Чӣ тавр? Акнун чӣ кор мекунед? Ҳамаи ин мегузарад, меравам, баъд чӣ шуд ва ғайра. Дар ин ҳолатҳо ҳамаи калимаҳо мафҳум бошанд ҳам, азбаски нутқ муҳтасар карда шудааст, тексти расмиро мавҷуд нест, сухани ҳар ду араф шунида намешавад, мазмуни он тамоман номафҳум мекунанд.

Баъд ин восита, фарқи байни нутқи даҳанаки ва хаттӣ ба миён меояд, ки якумӣ (нутқи даҳанаки-гуфтугӯӣ) контексти расмиро истифода мекунанд (маълум будани ҳодисаю воқеаю гузашта, маъноҳои калимаҳои дигар ба як маъноӣ муайян далолат мекунанд: операция бо маъноҳои мафҳуми ҷарроҳӣ: операция барои муҳофизати танкҳо (мафҳуми ҷарбӣ), операцияи дуфоишӣ (мафҳуми молиявӣ). Мавҷудии калимаҳои **наркоз**, **танк**, **фоиз** дар матн имконияти медиҳад, ки маъноҳои даркорию калимаи операция ифода шавад. Ин калимаҳо ро ифодаи маъно «калиди» шуморидан мумкин аст. Онҳо муайян мекунанд контекст мебошанд.

Дар баробари ин, ҳолатҳои рӯи медиҳанд, ки калимаҳои гуногун маъно ё калиди маъно дар матн оварда намешаванд: операция хуб гузашта, натиҷааш маълум, ҳама қаноат ҳосил карда. Дар ин ҳо, азбаски калимаҳои «калиди маъно» оварда нашуда, ба қадом маъно омадани калимаи операция низ маълум нест.

Дар ин сурат барои муайян кардани маъно ба матни расмиро ҳаёти муроҷиат кардан лозим меояд. Матни расмиро ҳаёти вазъият ва шароити нутқро дар бар мегирад, яъне ки гап мезанад, дар қанҷи ва кай мегӯяд, барои чӣ мегӯяд ва ғайра. Агар ҷумлаҳои болқалимаҳои кушояндаи маъно аз тарафи ҷарроҳ дар клиника гӯянд, он гоҳ операция мафҳуми ҷарроҳӣ дорад, агар дар штурм (дар ҷарбӣ ва агар ин диалогӣ ходимони молия бошад, калимаи **рақба** мафҳуми молиявӣ пайдо мекунанд.

ТЕРМИНОЛОГИЯ

Терминҳо калимаҳои соҳагӣ ва якмаъноӣ буда, бе тобишҳои муноғун мафҳум ва номи аниқӣ чизҳоеро ифода мекунанд, ки барои илм, техника ва сиёсат зарур мебошанд. Онҳо калимаҳои махсуси ҳар соҳаю таркиби терминологияи маълум мекунанд.

Терминҳо дар таркиби терминологияи маълум ҷойгиранд. Агар калима дар забон хусусияти сермаъноӣ дошта бошад, дар таркиби терминология ин хусусиятро аз даст дода, ба калимаи якмаъноӣ мубаддал мешавад. Термин, ҳамчун калимаи оддии забон, ба контекст мӯҳтоҷ нест. Вай, чун қисми терминологияи маълум, ба ҷои контекст ва ё алоҳида ба кор бурда мешавад. Аз ин ҷиҳат, вай на танҳо умуман дар забон, балки дар доираи ягон терминологияи калимаи якмаъноӣ ба ҳисоб меравад. Як термин метавонад, ба ҷанҷали терминологияи ягон забон мансуб бошад. Чунончӣ: **Реакция** (дар химия, физиология, сиёсат); **ассимиляция** (дар этнография, лингвистика); **нутқ** (дар забоншиносӣ, психология, физиология, тиб). Дар ин ҳолат термин характери омонимӣ пайдо мекунанд.

Ба ҳамаи тарик, **терминология** маҷмуи терминҳои ягон соҳаи илм, техника, амалиёт, дониш буда, як гурӯҳи махсуси лексикаро ташкил медиҳад. Терминҳо дар истеъмоли аз рӯи ифодаи маъно аз ҷиҳати маъноӣ ва калимаҳои муқаррарии ғайритерминӣ маҳдудтаранд, чунин аз тобишҳои экспрессивӣ маҳрум мебошанд.

Дар баробари ин, бояд гуфт, ки дар байни терминҳо ва маъноҳои муқаррари ҳудуди ногузар нест, дар байни онҳо дида мешавад. Калимаҳои умумии забон метавонанд, баъзе ҳақиқатҳои худро гум карда, ба термин¹ мубаддал шаванд ва баъзе мубаддал шуда истода, хусусияти ғайритерминии худро нишон доранд: калимаи русии мушка — «пашшаи хурд» ва чун термин қисми милтиқ аст (термини ҳарбӣ); замин — ҳамчун калимаи ғайритерминӣ ва чун термини геологӣ; роҳ — калима ва термини корҳои ғайри-роҳсозӣ; хабар, муайянкунанда, ҳол, пуркунанда, хат, нишин, шумора, зарф ва дигарҳо низ аз ҳамин қабиланд.

Як хусусияти хоси термин боз дар он аст, ки вай характери налҳалқӣ дорад. Аксарияти терминҳо барои одамони гуногунмаллат ва гуногунзабон умумӣ мебошанд. Ин масъала махсусан ба боз муносибатҳои байналҳалқӣ доир ба корҳои сиёсӣ, илмӣ ва техникӣ аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Масалан, чунин терминҳо: рево-люция, социализм, коммунизм, философия, марксизм, демократия, съезд, конференция, сессия, бюро, пленум, футбол, резолюция ғайра.

Ин ҷо на танҳо съездҳо ва конференцияҳои байналҳалқӣ, балки хондани адабиёти махсус дар назар гирифта мешавад. Ягонагии умумияти терминологӣ барои фаҳмидани мазмун ва моҳияти асосии китобҳои соҳагӣ замина медиҳад.

Терминҳо бо роҳҳои гуногун ба забон дохил мешаванд.

1) Калимаҳои умумихалқии забони модарӣ баробари баъзе маъно маҳдуд шудан ба қатори терминҳо дохил мешаванд: ҳаминчун сунъӣ, мушак (мушаки фалакпаймо), худтанқидкунӣ, исми-фат, пайвандак, мубтадо, хабар, ҳол.

2) Терминҳо аз забонҳои дигар гирифта мешаванд, ки онҳо терминҳои иқтибосӣ буда, бо калимаҳои муқаррари забони модарӣ омехта намешаванд. Ин ҳодиса дар ҳамаи забонҳо мушоҳида карда мешавад ва ба шароитҳои реалии таърихӣ вобастагӣ дорад. Ба вазита, муносибати халқҳо ва миллатҳо, характери баҳамтаъби гузаронии маданияти онҳоро баръало нишон додан мумкин аст: демократия, пролетариат, диктатура, революция, филология, философия, коммунизм, социализм, фонетика, грамматика, синтаксис, депутат, декрет, базис, рефлекс, меню, ресторан, антракт, декларация, консультация, психология, монография ва ҳоказо.

Аз забони русӣ ба забони мо бисёр терминҳо гузаштаанд: коллективизация, бригада, участка, звено, трактор, сеялка ва ғайра. Чихати хуби ин масъала дар он аст, ки таркиби луғавии забони модарӣ бо калимаҳои бегона бой мешавад ва калимае, ки ба сифати термин дохил мешавад, барои ҳамаи одамони умумӣ ва мафҳуми гардад. Аммо душвории ин кор дар он аст, ки калимаҳо дар ин ба маъноҳои маҷозӣ, киноявӣ, истиоравӣ меоянд, ки ин чихатҳои кас бояд фарқ қунад.

¹ Термин калимаи лотинӣ буда, маънояш ҳад, ҳудуд, аломат мебошад.

ОМОНИМҲО

Омонимҳо¹ калимаҳои мебошанд, ки аз чихати таркиби овози онҳо яқхела буда, маъноҳои тамоман гуногунро ифода меку-
 Масалан: **Шона** — асбобе, ки барои ба тартиб овардани му-
 истифода ғурда мешавад, **шона** — як қисми бадани одам; **шо-**
 ғунҷаи нашукуфтаи пахта; **бар** — ҳосил, мева, **бар** — бурдан;
бар — паҳной, васеи; **бар** — хушкӣ; **хар** — ҳайвон, (исм); **хар** —
 замони ҳозираи феъл (харидан). **Шаст** — адад, шумур;
шаст — тезӣ, суръат, **шаст** — асбоби моҳигирӣ; **чанг** — номи асбоби
 мусикавӣ; **чанг** — ғубор, чангу хок; **боб** — хуб, нағз; **боб** — фасл;
боз — номи парранда (шоҳин); **боз** — асоси замони ҳозира; **боз** —
 мушода; **боз** — такрори амал (боз омад, боз рафт).

Омонимҳо метавонанд дар натиҷаи мувофиқати тасодуфии ово-
 ба вучуд оянд, ки ба ин мисолҳои болой шаҳодат медиҳанд. Ин
 мувофиқати овозии калимаҳои тамоман гуногун дар натиҷаи
 ба амал меояд, ки дар ҳар як забон адади овоз нисбат ба адади
 калима хеле маҳдуд аст, инчунин адади калима дар забон беист
 за ҳамеша афзуда меистад. Бинобар ин мувофиқати овозии кали-
 маҳои гуногун дар ҳар як забон ҳатмӣ ва қонунӣ мебошад. Аммо
 дар мавридҳои ҷудогона аз калимаҳои сермаъно (полисемия) ба
 вучуд омадани омонимҳо мушоҳида карда мешавад. Ба инбори ди-
 гар ғуем, дар забон омонимҳое ҳастанд, ки онҳо дар натиҷаи ин-
 кишофи минбаъдаи полисемияҳо, аз ҳам дур шудани маънои поли-
 семия пайдо шудаанд: Чунончи: **Най** — растани; **най** — асбоби му-
 сикӣ. **Пар** — пару бол; **пар** — аз феъли паридан. **Канор** — оғуш, ба-
 ғал; **канор** — дар як тараф.

Ин гуна калимаҳо аз чихати лексикӣ ба ҳам наздик буда, бо
 мурури замони маънояшон аз ҳамдигар ҷудо шуда, ҳар кадом сохи-
 би як маънои алоҳида гардидааст.

Омонимҳо ба типҳои гуногуни калимаҳо мансуб шуда метаво-
 нанд. **Дор** — исм, асбоби қатлқунӣ; **дор** — аз феъли доштан, асоси
 замони ҳозира. **Хор** — суруди умумӣ, исм; **хор** — аз феъли хоридан;
хор — як навъ растанӣ. **Ҳазор** — миқдор (шумора); **ҳазор** — бул-
 бул (исм). **Зан** — як навъ чинс; **зан** — феъли фармоиш. **Бор** — чи-
 зе, ки ба нақлиёт нақл карда мешавад; **бор** — аз боридан, асоси
 феъли замони ҳозира. **Дӯш** — дина (зарф), **дӯш** — аз феъли дӯ-
 шидан.

Омонимҳое, ки ба як гурӯҳи калимаҳо, ба як ҳиссаи нутқ дахл
 доранд, **омонимҳои лексикӣ** буда, онҳое, ки ба категорияҳои гуно-
 гуни нутқ дахл доранд, **омонимҳои морфологӣ** ном доранд. Агар
 маъсалаи муносибати термин ва калимаро аз назар гузаронем,
 миқдори омонимҳо дар забон боз ҳам зиёд мешавад. Масалан, кали-
 маҳои фил, асп, шох, пиёда ҳамчун омоним, аз як тараф, кали-
 ма (исмҳои чинс), аз тарафи дигар, терминҳои соҳаи шохмотбозӣ

¹ Омоним — аз калимаи юнонии *homos* — «яқхела»; *опита* — «ном» гирифта шудааст.

мебошанд. Лекин омонимҳо дар забон на танҳо бо роҳи мувофиқати шаклӣ-овозӣ, балки дар натиҷаи аз байнравии маъноӣ аввала пайдо шуда метавонанд. Ин типи омонимҳо ба ҳодисаи маъноии калимаҳо алоқаи зич доранд.

Манбаи пайдоиши омонимҳо ба мувофиқати тасодуфии фонетикӣ каллимаҳои аз ҷиҳати этимологӣ тамоман гуногун ва ё баръақиб ҳурдани маъноӣ аввала вобаста аст. Дар ифодаи омоним каллимаҳои ҳархелае низ ба ҳисоб гирифта мешаванд, ки аз ҷиҳати маъноӣ ба ҳамдигар ҳеч гуна алоқа надоранд.

Дар таркиби луғат омонимҳое мавҷуданд, ки аз як ҷиҳат, касе маъноӣ ёридриҳанда ё аффикс бошанд, аз ҷиҳати дигар, каллимаҳои мустақилмаъно мебошанд: **Дар** — пешоянд; **дар** — исм (дари на). **Бар** — пешоянд, инчунин префикс; **бар** — аз феъли бурднок — суффикс (ҳашм + нок, ғазаб + нок); **нок** — исм (навъи ва). **Дон** — суффикс (қалам + дон); **дон** — аз феъли донишчунин дар маъноӣ дона исм аст. **Тар** — суффикси ифодакунанда дараҷаи қиёсии сифату зарф; **тар** — сифат (ҷуби тар).

Ба ҳамин тарик, мувофиқати шакл ва таркиби овозии каллимаҳои инчунин аз байн рафтани маъноӣ аввалаи каллимаҳои манбаи асосии пайдоиши омонимҳо мешаванд. Манбаи дигари пайдоиши омонимҳо каллимаҳои иқтибосӣ ҳисоб меёбад. Аз забони русӣ тоҷикӣ, **суд** — органи давлатӣ; **суд** — ғоида (пушаймонӣ суд нарад). **Ток** — қувваи электр, **ток** — дарахт (токи ангур).

Бешубҳа, ду манбаи аввала нисбат ба манбаи сеюм барои як забон муҳимтар аст, зеро каллимаҳои иқтибосӣ танҳо дар давраи муайяне ба забон дохил мешаванд, аммо омонимҳо дар дар тараққиёт мебошанд. Бояд қайд кард, ки омонимҳо ба фарқ кардани маъноӣ каллимаҳо мушкилӣ ба миён меоваранд. Ҳамакунан танҳо дар латифагӯӣ роли мусбат мебозанд, ки дар ин ҷо «**зиди сухан**» ҳукмфармост. Дар мавридриҳон дигар омонимҳо ба фаҳмидани маъноӣ монеъ мешаванд. Барои фарқ кардани маъноӣ омонимҳо контекст ёри мерасонад. Дар контекст ба кадом маъноӣ омадани омонимҳо равшан мегардад.

Микдори омонимҳои забон ба тезтар рӯй додани тағйироти шаклӣ ва бештар дохил шудани каллимаҳои иқтибосӣ вобастагӣ дорад. Аз ин ҷиҳат, забони французӣ аз омоним бой аст, ки асоси он забони лотинӣ ташкил додааст. Дар забонҳои немисӣ ва англисӣ омонимҳо хеле кам дида мешаванд. Дар забони русӣ аксарии омонимҳоро каллимаҳои иқтибосӣ ташкил медиҳанд.

СИНОНИМҲО

Синонимҳо¹ каллимаҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати маъноӣ ба ҳамдигар наздик буда, аз ҷиҳати таркиби овозиашон ҳархела мебошанд ва маъноҳои ба ҳамдигар наздикро ифода мекунанд. Мисол:

¹ Синоним — аз каллимаи юнонии *sinonimos* гирифта шуда, маъноаш «иштироки маъноӣ» мебошад.

— далер — нотарс — шуҷоатнок; рӯй — чехра — киёфа — башара — симо — лиқо; офтоб — хуршед — меҳр — хуршамс; интизор — умедвор — нигарон ва ғайра.

Синонимҳо як предмет, як чизро номбар карда, хусусиятҳои гуногуни он предметро ифода мекунанд. «Ин ҳолат аз он сар мезанад, ки забон ифодакунандаи худӣ предметҳо, чизҳо набуда, балки ифодакунандаи мафҳум мебошад»¹.

Он ақидае, ки синонимҳоро каллимаҳои шаклан гуногун ва аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ якхела талқин менамояд, дуруст нест. Ҳодисаи мавҷудияти синонимҳои мутлақо якхела дар забонҳо ҷой дошта бошад ҳам, ниҳоят кам аст: забоншиносӣ ва лингвистика, самолет ва аэроплан, аэропорт ва аэродром ва ҳодисаҳои асосии ҳамаи синонимҳо татбиқ карда наметавонанд, зеро каллимаҳои синонимӣ дар забон хеле актив буда, барои ифодаи обу рангии бадеӣ ва образнокии сухан хизмат мекунанд.

Агар синонимҳо дар таркиби луғати забон мутлақо якмаъно ё ҳаммаъно мекунанд, он гоҳ ин на боигарии забон, балки, баръакс, инфлюенси забон шуморида мешуд. Мавҷудияти синонимика боигарии луғавӣ ва услубии забон мебошад. Синонимҳо бо маъно ва тобиши хоси маъноӣ ё бо обу рангии бадеии худ ё бо хусусиятҳои услубиашон ё бо мавқеъ ва доираи истеъмоли худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

«...Синонимҳо, — менависад профессор А. Б. Шапиро, — бо се мақсад ба кор бурда мешаванд: 1) барои ифодаи тобишҳои эмоционалие, ки гуянда ё нависанда ба гуфтаи худ илова мекунанд; 2) барои диққати шунаванда ё хонандаро ба ягон ҷиҳати мафҳуми ифода ҷалб намудан; 3) ба мафҳуми ифодашуда илова кардани тобишҳои муайяни услубӣ»².

Дигаргуниҳое, ки дар ҳаёти спёсий-иқтисодии ҷамъият ба вучуд меоянд, бевосита дар забон инъикос меёбанд, ки ин барои боз ҳам бойтар шудани таркиби луғавии забон заминаи асосӣ мебошад. Таркиби луғавии забон манзараи онро муайян менамояд. Боигарии таркиби луғавӣ, дар навбати аввал, аз фаровонӣ ва гуногунии каллимаҳои синонимӣ иборат аст. Синонимҳо барои пурратар ва барҷастатар тасвир намудани предметҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳо ва аломатҳо, барои аз такрори каллимаҳо худдори кардани гуянда ва нависанда ва дар шакли бехтарин ифода ёфтани фикру мақсад ёри мерасонад.

Синонимҳо бо роҳҳои зерин ба забон дохил мешаванд:
1) бо роҳи каллимасозӣ: тағйирот — дигаргуни — ивазшавӣ — бадалшавӣ — дигаршавӣ; мардӣ — шуҷоатмандӣ — далерӣ — нотарсӣ — часурӣ;

¹ В. Гумбольдт. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода, в кн: В. А. Звегинцев, История языкознания XIX—XX вв. М., 1964, ч. I, стр. 102.

² А. Б. Шапиро. Некоторые вопросы теории синонимов. Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, том VIII, 1955, стр. 77.

2) аз шеваю лаҳҷаҳо гирифтани калимаҳо: бол — қанот, пул — купрук, шикорчӣ — сайёд, беҳӣ — сабзӣ, чақ-чақ — сухбат;

3) бо роҳи иқтибос аз дигар забонҳо: қалб — дил, вокиф — огох, сомеъ — шунаванда, фирок — чудой, келин — арус, эрка — азиз, қишлоқ — деҳа, қушун — лашкар, қилиқ — кирдор, совет — шуро, инқилоб — революция, журнал — маҷалла, газета — рӯзнома, ҳақиқӣ — реали, анҷуман — съезд ва мисли инҳо.

4) бо роҳи ифодаи маҷозӣ. Бо мақсади ифодаи фикр баъзе гуянда мақсади худро дағалона (ба воситаи вульгаризмҳо: тараб — бал — гардангафс, шайтон — фиребгар — рубоҳ) ва ё бо малоҳа (ба воситаи эвфемизмҳо: хомила — дучон — умедвор — вазнин — нигарон — чашм ба роҳ; мурдан — вафот кардан — чашм пӯшидан — қазо кардан — реҳлат намудан) ифода мекунад. Дар ин ҳолат ҳам ба калимаҳои асосӣ муродифҳои зиёд ба вучуд меоянд.

Аз ҷиҳати сохту таркиб синонимҳоро ба чор ҳел ҷудо кардан мумкин аст:

1) синонимҳои содда-танҳо аз як реша иборат буда, ҳеҷ гуна морфемаи дигар надоранд: офтоб — шамс — меҳр — хур, садо — овоз, шакл — намуд — сохт, дунё — ҷаҳон — олам — фалак — геотӣ, моҳ — қамар, дил — қалб, хасм — душман, толеъ — бахт, қалон — кабир — бузург — азим, тоза — соф — зулол, хуб — нағз — дуруст — боб ва ғайра;

2) синонимҳои сохта: бозӣ — шӯхӣ, пагоҳӣ — сахарӣ, шодӣ — хурсандӣ — фараҳмандӣ — шодмонӣ — мамнунӣ, неки — хубӣ — нағзӣ, нотарс — бебим — бебок, хизматчӣ — коргар — корманд;

3) синонимҳои мураккаб: дилнишин — дилкаш — дилрабо — дилпазир — дилписанд — дилбар, дилдода — дилбаста — дилбохта, ваҳмангез — воҳимаовар — даҳшатовар — пурдаҳшат, ранҷбар — заҳматкаш — меҳнаткаш ва мисли инҳо;

4) синонимҳои таркибӣ: хафа шудан — андӯхгин шудан, ба газаб омадан — бадкаҳр шудан, рӯзи дароз — тамоми рӯз, як ба як — аз як сар — аз аввал то охир, гашта баргашта — такрор ба такрор, тамои шудан — ба охир расидан — анҷом додан — хотима ёфтани ва ғайра.

Ба ин гуруҳ ибораҳои ҷуфти синонимро ҳам дохил кардан мумкин аст: меҳру муҳаббат, зебу зинат, шӯру ғафво, афту андом, қадқомак, ҷангу ҷидол, шаклу шамоил, ғаму ғусса, азобу уқубат, зулму тааддӣ ва монанди ин.

Ин гуна ибораҳо дар забони тоҷикӣ хеле инкишоф ёфтаанд. Онҳо, чунон ки мебинем, бо пайвандаки «у» ба ҳам омада, як дараҷа характери устуворӣ пайдо кардаанд, яке аз онҳо маънои дигарро тасвирро такмил медиҳад.

Забонҳо аз рӯи мавҷудияти синонимҳо дар ҳиссаҳои нутқ як хел нестанд. Дар баъзе категорияҳои нутқ синонимҳо бештар, дар баъзе ҷаҳо камтаранд. Аз ҳамаи ҳиссаҳои нутқ сифат зиёдтар синоним доштаданд, феъл ҳам бо синонимҳо бой аст. Нисбат ба сифат ва феъл дар забонҳои гуногун исми синонимҳо камтаранд.

Синонимҳо дар тарзи ифодаи фикр, ибораҳои аҳамияти ниҳоят калон доранд. Гуянда ё нависанда ҳар кадом шакли ҳаммаъно ва наздикмаъноро дар мавқеи мавриди худ кор фармуда аз такрори калимаи ибора худдорӣ мекунад. Аз ин ҷиҳат, синонимҳо бештар аҳамияти услубӣ доранд.

АНТОНИМҲО

Антонимҳо¹ калимаҳои муқобилмаъно мебошанд. Антоним муносибати маъноии калимаҳоро дар бар мегирад, ки он аз муносибати ба мафҳуми муқобилгузори асос ёфтааст. Антонимҳои оддитарин бо ёрии аффиксҳо ҳосил мешаванд: хуб — нохуб, дуруст — нодуруст, доно — нодон, даркор — нодаркор, бино — нобино, ғоиданок — беғоиданок, боинтизом — беинтизом, масъулиятнок — бемасъулият, бомаънӣ — бемаънӣ, илмнок — беилм, бақувват — беқувват, бармаҳал — бемаҳал. Вале барои лексикология антонимҳои гуногунреша аҳамиятнок мебошанд: нек — бад, тез — суст, кам — бисёр.

Бояд гуфт, ки ҳамаи калимаҳои таркиби луғавии забон дорои антоним нестанд. Масалан, стол, асп, доска, ҳафт, ҳашт ва маҳсулоти исмиҳои хос ба худ антоним надоранд. Барои ташкил ёфтани антонимҳо дар маънои калима мавҷуд будани ягон ҳел аломат ва хусусият шарт аст, ки он боиси пайдоиши антоним гардад.

Аз ин ҷиҳат, аз ҳама бештар антонимҳо дар сифатҳои асли ва зарфҳо дида мешаванд: наздик — дур, дароз — кӯтоҳ, гарм — хунук, равшан — торик, калон — хурд, ширин — талх, баланд — паст, хушк — тар, зуд — оҳиста, барвақт — бевақт ва м. ин.

Нисбат ба сифат ва зарф дар исми ва феъл антонимҳо камтар мушоҳида карда мешаванд: шаб — рӯз, ҳаёт — мамот, равшанӣ — торикӣ, хубӣ — бадӣ, гармӣ — хунукӣ, муҳаббат — адоват, калонӣ — хурдӣ, дӯст доштан — бад дидан, сар шудан — тамои шудан, сар кардан — тамои кардан, гап задан — хомуш ништастан, рафтаи — омадан, ҳестан — ништастан.

Калимаҳо метавонанд барои ифодаи маъноҳои гуногун антонимҳои ҳархела дошта бошанд, ба ибораи дигар гуем, як калима нисбат ба худаш ду ва зиёда аз он антоним дошта метавонад: рост — дуруғ, қач — чап, сафед — сиёҳ, сурх, хок — об, оташ, оҳиста — саҳт, баланд — тез, сабук — вазнин — душвор.

Ҷоҳо антонимҳои як калима аз ҷиҳати маъно ба якдигар синоним шуда меоянд: бад — хуб, нағз — хуш — нек, касал — сиҳат, тандуруст — солим, осон — душвор, мушқил, вазнин.

Антонимҳоро мувофиқи маъно ба чунин гуруҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

1) антонимҳое, ки хусусият, аломат, вазъият ва ҳолати шахсҳо ва предметҳоро мефаҳмонанд: ҷавон — пир, ҷавонӣ — пирӣ, рав-

¹ Антоним — калимаи юнонӣ буда, anti — зид, муқобил ва opima — ном мебошад.

шан — торик, дӯсти — душманӣ, хушк — тар, васеъ — танг, шай — гам, ханда — гирья, гарм — хунук, фонда — зарар, кимат — арзон, заҳмат — раҳат, суеъ — зур, пуркуват — камкуват, талх — ширин;

2) антонимҳое, ки ифодакунандаи номи ҳодисаҳои табиат мебошанд: гармӣ — хунукӣ, гармо — сармо, равшани — торикӣ, ях кардан — об шудан;

3) антонимҳое, ки вақту замон, макону масофа ва фаслҳои соҳро ифода мекунад: тобистон — зимистон, баҳор — ҳазон, рӯз — шаб, барвақт — бевақт, бармаҳал — бемаҳал, субҳ — шом, дур — наздик, боло — поён, пеш — ақиб;

4) антонимҳое, ки ҳаҷму миқдор ва сифати предметро мефаҳманд: хурд — калон, кам — бисёр, баланд — паст — кӯтоҳ — дароз.

Антонимҳо аз ҷиҳати сохти худ асосан, се ҳел мешаванд:

1) антонимҳои содда: дур — наздик, кам — бисёр, шаб — рӯз, хайр — шар, сабук — вазнин;

2) антонимҳои сохта: некӣ — бадӣ, дӯсти — душманӣ, ҳастӣ — нестӣ, барвақт — бевақт, ҷоннок — бечон, бармаҳал — бемаҳал;

3) антонимҳои мураккаб: сердаромад — камдаромад, сергап — камгап, некхоҳ — бадхоҳ, хушбахт — бадбахт, пирамард — ҷавомард, хушхат — бадхат, қадбаланд — қадпаст, серкор — камкор, хушгуфтор — бадгуфтор.

Дар забони тоҷикӣ ҷуфтҳои антонимӣ мавҷуданд, ки бо пайвандаки у (ю) алоқаманд шуда, асосан, ба як маънӣ далолат мекунад. Хусусияти характерноки чунин ҷуфтҳо дар он аст, ки онҳо ду маъниро якҷоя карда, ҷамъбасти намуда, маънии навро ифода мекунад: каму беш (яъне як андоза, як дараҷа), шому сахар, шабу рӯз ё рӯзу шаб (ҷамеша, ҷама вақт, доимо), тунду тез шудан, сурху сафед шудан (асабонӣ шудан, муноқиша намудан), гирдор (ташвиш, тараддуд намудан), хурду калон, пиру ҷавон (ба маънои ҷама).

ЛЕКСИКОГРАФИЯ (ЛУҒАТНАВИСӢ)

Лексикография усули илмӣ ва санъати тартибдиҳии луғатҳои мебошад. Таъбиқи амалии илми лексикография ҷи барои хондани адабиёти хориҷӣ ва омӯхтани забони бегона ва ҷи барои фаҳмидани вазъияти ҳозира ва гузаштаи забони модарӣ аҳамияти калон дорад. Луғатҳо ниҳоят гуногун мешаванд.

Пеш аз ҷама, луғатҳои **энциклопедӣ** ва **лингвистиро** аз ҳам фарқ кардан лозим аст. Дар луғатҳои энциклопедӣ на калимаҳо, балки ҳодисаҳоеро, ки ин калимаҳо ифода мекунад, шарҳу эзоҳ дода мешаванд. Бинобар ин дар ин гуна луғатҳо нидоҳо, ҷонишинҳо, калимаҳои ёридиҳанда, инчунин аксарияти зарфҳо, сифатҳо, феълҳои ки термини махсус ҳисоб намеёбанд, дохил карда намешаванд. Аммо дар луғатҳои лингвистӣ калимаҳо, маъно ва тарзи истеъмоли

пайдоиш, характеристикаи грамматикӣ, сохти фонетикӣ онҳо дода мешавад.

Ғайр аз ин, луғатҳо якзабона, дузабона ва бисёрзабона мешаванд. Вазифаи луғатҳои якзабона тафсири калимаҳост, на тарҷумани калимаҳо, балки додани характеристикаи онҳо дар забони ҳозира, таърих ва пайдоиши онҳо. Инҳо луғатҳои таърихӣ ва этимологӣ мебошанд. Инчунин луғати забони адабӣ мавҷуд аст. Дар забони луғатҳои тафсири луғати калимаҳои хориҷӣ ҳам мавқеи муҳим дорад, ки дар вай калимаҳои иқтибосӣ шарҳ дода мешаванд. Хелҳои дигари луғат инҳоянд:

1) луғатҳои соҳагӣ; 2) луғатҳои лаҳҷагӣ; 3) луғатҳои терминологӣ; 4) луғатҳои синонимӣ; 5) луғатҳои омонимӣ; 6) луғатҳои кофӣявӣ; 7) луғатҳои идиоматикӣ; 8) луғатҳои фразеологӣ; 9) луғатҳои калимаҳои вирди забоншуда; 10) луғатҳои орфографӣ ва орфоэпӣ.

Типи паҳншудатарини луғат, ки талабгорони зиёд дорад, луғати дузабона мебошад. Дар он ғайр аз шарҳи кӯтоҳи нишондодҳои мухтасари лексикӣ ва грамматикӣ тарҷумани калимаҳо бо маъноҳои гуногунашон дода мешавад.

Дар вақтҳои охир типи нави луғат — луғати чаппа низ ба вучуд омадааст. Дар ин луғат калимаҳо на аз рӯи тартиби ҳарфи аввал, балки аз рӯи тартиби ҳарфи охир ҷой мегиранд. Ин луғат барои ба ҳисоб гирифтани сохти грамматикӣ калимаҳо, хусусан барои ба ҳисоб гирифтани бандакҳо, суффиксҳо, анҷомаҳо аҳамияти калон дорад.

Масъалаи тартиб додани луғат кори ниҳоят мураккаб ва душвор мебошад. Дар ин ҷо ғайр аз ҷиҳатҳои лингвистикӣ калима, маънои вай, тарзи талаффуз, дараҷаи истеъмоли грамматикӣ ва фонетикӣ боз техникаи тартиб додани луғат ва сохти онро доништан даркор аст. Шартҳои луғатсозӣ аз инҳо иборатанд:

1) интиҳоби калимаҳо; 2) шарҳ додани маъноҳои калимаҳо; 3) кайдҳои услубӣ, грамматикӣ ва фонетикӣ доир ба калимаҳо; 4) мисолҳо барои тасдиқи фикр; 5) таркибҳои идиоматикӣ ва фразеологии калима; 6) тарҷума ё шарҳи калимаҳоро пурра ба ҳисоб гирифтани ва амсоли инҳо.

ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН ВА ФОНДИ АСОСИИ ЛУҒАВИ

Фонди асосии луғавӣ

Ҷамаи калимаҳое, ки дар як забон мавҷуданд, таркиби луғавии ҳамаи забонро ташкил медиҳанд. Дар байни ин доираи калони воҳидҳои луғавӣ доираи маълуму намоён фонди луғавӣ аст, ки ҷамаи калимаҳои решагиро дар бар мегирад. Фонди луғавӣ аз таркиби луғавии забон маҳдудтар буда, ядроии забонро ташкил медиҳад. Фонди луғавӣ аз таркиби луғавии забон фарқ карда истода, муддати дароз умр мебинанд ва ба забон барои ба вучуд овардани калимаҳои нав ҳамчун замина хизмат мекунад. Масалан, дар забони тоҷикӣ аз

калимаҳои кор, сер, пур, об, чунин калимаҳои нав сохта мешаванд: кор — коргар, кордон, коркун, коргурез, корхона, корманд, корма, бекор, серкор, камкор, **нобакор, пухтакор, коргузор, корпарто**, корнамоӣ, коркард, корзор, корфармо, корозмуда, корталаб, кор... Сер — сергап, сералаф, серамал, сераҳамият, сераҳоли, бор, сербар, сербарг, сербардошт, сердаромад, сербача, сербори, сергӯшт, сермӯй, серистеъмол, сермаъно, сермахсул, **серзавк**, пурбаҳо, пурбим, пурбин, пурбор, пургӯй, пургуноҳ, пургӯшт, пурдил, пурдахшат, пурдон, пурзӯр, пурмазмун, пурманфиат, пурнур, пурмахсул ва ғайра.¹ Об — обакӣ, обанбор, оббаро, оббор, обборнаш, обгардон, обгир, обгузар, обдав, обдаро, обдихӣ, обдон, обдош, обкаш, обкашак, обмон, обмӯрӣ, обногузар, обнорасида, обобла, обпош, обпошӣ, обрав, обрасида, обхез, обхезӣ, обхӯр, обрӯ, обрӯи, обрез, обрезӣ, обӣ, объёрӣ, обғалт, обшор ва мисли инҳо².

Бояд гуфт, ки дар байни фонди луғавӣ ва калимаҳои дигари забон ҳудуди ҷудонашаванда нест. Аммо дар баробари ин, мавҷудияти баъзе хусусияту аломатҳои фонди асосии луғавиро рад накард. Фонди асосии луғавӣ калимаҳои заруритарини забонро дар бар мегирад.

Барои ифодаи чизҳо ва мафҳумҳои зарурӣ дар забон синонимҳои гуногун мавҷуданд, аммо ҳамаи онҳо ба фонди асосии луғавӣ дохил намешаванд. Масалан, барои ифодаи мафҳуми ҳуҷчати асосии Ҳокимияти Советӣ дар солҳои аввал калимаи «**декрет**» истифода бурда мешуд, лекин аз соли 1936 сар карда, барои ифодаи ҳудуди ҳамина гуна ҳуҷчат калимаи «**указ**» ба вучуд омад, ки ҳоло дар истеъмоли умум мебошад ва дар ҳамина маънӣ калимаи «**декрет**»-ро аз доираи фонди луғат бароварда, ҷои онро ишғол кард. Пас, ҳама гуна калима ҳуқуқи ба фонди луғат дохил шудан надорад.

Аломату хусусиятҳои характерноки фонди асосии луғавӣ аз инҳо иборатанд:

1) Яке аз аломатҳои барҷастатарини фонди асосии луғавӣ умумихалқӣ будани он мебошад. Калимаҳои фонди асосии луғавӣ ба ҳамаи одамони ба ин ё он забон гуфтугунонда умумӣ ва фаҳм мебошанд.

2) Калимаҳои фонди луғавӣ ба забон базаи асосии калимасозӣ шуда хизмат мекунад. Фонди луғавӣ, ҳамчун заминаи калимасозии нав, аз манбаъҳои бойкунандаи таркиби луғавӣ мебошад.

3) Фонди луғавӣ хеле устувор буда, ниҳоят кам ба таъғироти дучор мешавад, вай маҳсули якчанд давраҳо буда, умри дароз мебинанд.

Фонди асосии луғавӣ калимаҳои решагиро дар бар мегирад.

¹ Дар Фарҳанги забони тоҷикӣ (Москва, 1969) бо морфемаи пур сохтаи «кор» дани зиёда аз 130 калима қайд шудааст.

² Профессор Д. Т. Тоҷиев дар мақолаи худ «Слово «об» (вода) в советском таджикском языке» (дар китоби «Труды Инс-та языкознания АН СССР. Доклады и сообщения. т. 1, М., 1952) бо калимаи «об» сохта шудани 152 калимаю ибораҳоро қайд мекунад.

онҳо ҳамчун муҳимтарин калимаҳои забон ба соҳаҳои гуногуни ҳамаҷумла мансуб мебошанд: падар, модар, хохар, бародар, об, кӯҳ, хона, сода, замин, осмон, ҳайвон, шаб, рӯз, сар, чашм, даст, пой, гуш, боғ, себ, олу, сурх, сафед, сиёҳ, зард, калон, хурд, баланд, панҷ, бист, сад, ҳазор, ман, ту, он, шумо, вай, рафтани, омадани, ди- гуфтан, имруз, имсол, порсол ва мисли инҳо.

Бояд қайд кард, ки фонди луғавии забон ҳам бо вучуди устуворнаш бо мурури замон баъзе тағйиротро аз сар мегузаронад. Дар он мувофиқи пешрафти ҷамъият, тараққиёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданий баъзе калимаҳо кӯҳна шуда, аз байн мераванд. Чунин ҳақиқатҳо: миршаб, туксабо, қозӣ, суфи, муаззин ва ғайра; дар баробари ин як гуруҳи калимаҳои нав ба он дохил мешаванд: колхоз, совхоз, райком, совет, трактор, мошин, комсомол, социализм, коммунизм ва хоказо.

Ҳамаи калимаҳо дар якҷоягӣ бо фонди асосии луғавӣ таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд. Таркиби луғавӣ манзараи забонро инъикос мекунад. Таркиби луғавӣ ҳар қадар бойтар ва ҳарҷонибаттар бошад, забон ҳам ба ҳамон андоза бойтар ва мутараққитар мешавад.

Ба воситаи таркиби луғавӣ забон бевосита ба воқеият алоқаманд аст. Забон ба амалиёти истеҳсолии одамон, на фақат ба амалиёти истеҳсолии, балки ба ҳама гуна амалиёти онҳо дар тамоми соҳаҳои қори онҳо, аз истеҳсолот то базис, аз базис то наdestройка бевосита алоқаманд аст. Забон хусусан таркиби луғавии он дар ҳолати тағйирёбии қариб доими мебошад. Афзоиши пай дар пай саноат ва хоҷагии қишлоқ, савдо ва транспорт, техника ва илм аз забон бо калима ва ибораҳои барои қори ин соҳаҳо зарурбуда такмил додани луғаташро талаб мекунад. Забон ҳам ин эҳтиҷотро бевосита инъикос намуда, луғати худро бо калимаҳои нав пурра мекунад, сохти грамматикӣ худро такмил медиҳад. Тараққиёт, бойшавӣ ва тақомулоти таркиби луғавӣ ба тараққиёти луғат аз ҳисоби калимаҳои нав ва аз байн рафтани як қатор калимаҳои кӯҳнашуда вобаста аст. Чараҳои пайдошавии калимаю ибораҳои нав нисбат ба азбайнравии баъзе калимаҳои кӯҳна пурқувваттар аст.

Дар таркиби луғавии забон, пеш аз ҳама, луғатҳои актив ва пассивро аз ҳамдигар фарқ кардан лозим аст.

Луғатҳои актив ҳамон гуна калимаҳои мебошанд, ки истеъмоликунандаи ин ё он забон на фақат онҳоро мефаҳмад, балки худаш онҳоро ба қор мебарад. Калимаҳои фонди асосии луғавӣ, бешубҳа, ба қатори луғати актив мебароянд. Аммо ҳамаи калимаҳои фонди асосӣ, албатта, ба луғати актив дохил намешаванд, зеро ҳар як гуруҳи одамони ба ин ё он забон сӯханкунанда калимаю ибораҳои махсуси худро дорад, ки ба луғати активи ҳамон гуруҳи одамон мансуб буда, дар амалиёти ҳаррузаашон ба қор мебаранд, аммо ба гуруҳи дигари одамон он қабил калимаҳо хос нестанд. Гуруҳи дигари одамон, дар навбати худ, калимаю ибораҳои махсуси худро доранд, ки луғати активи онҳоро ташкил медиҳанд. Ба ҳамина та-

рик, калимаҳои фонди асосии луғавӣ ба умумӣ ва хусусӣ чудо шаванд.

Луғатҳои пасив чунин калимаҳое мебошанд, ки гуяндаи ин забон онҳоро мефаҳмад, аммо ҳудаш онҳоро ба қор намебарорад. Ба ин гурӯҳ терминҳои ҷудогонаи техникӣ ё дипломатӣ, инчунин ифодаҳои гуногуни экспрессивӣ дохил мешаванд.

Мафҳуми луғатҳои актив ва пасив ҳангоми омӯхтани забонҳои хориҷӣ аҳамияти калон пайдо мекунанд. Инро ҳам бояд қайд кардан, ки дар байни луғатҳои актив ва пасив монеае нест. Онҳо ба ҳама дигар алоқаманд буда, калимаҳои луғати актив метавонанд ба пасив гузаранд (монанди нэпман, декрет, нарком...) ва луғатҳои пасив ба актив гузашта метавонанд (офицер, генерал, генералиссимус) ва ғайра.

Дар таркиби луғавии ҳар як забон гурӯҳҳои гуногуни лексикавӣ мавҷуданд:

1) Калимаҳои забони модарӣ ва забонҳои дигар.

Дар дунё забоне нест, ки таркиби луғавиаш танҳо бо калимаҳои худ маҳдуд бошад. Дар ҳар забон ғайр аз калимаҳои худ калимаҳои забонҳои дигар низ мавҷуданд. Миқдори он калимаҳои иқтибосие, ки дар давраҳои гуногуни тараққиёти таърихи гузашта таанд, як хел нест. Дар забони русӣ чунин калимаҳо аз забонҳои дигар иқтибос шудаанд: кровать, бумага, кукла (юнонӣ), июль (латинӣ), август (лотинӣ); халат, сандуқ (арабӣ); караул, лошадь, армия (французӣ); сарай, обезьяна (форсӣ), солдат, котлета, суп (французӣ); футбол, клуб, спорт (англисӣ); руль, флаг, брюки, ситец (голландӣ), ярмарка, стул, штаб, лозунг, лагерь (немисӣ); коляска, кофта, лекарь (полякӣ) ва монанди инҳо.

Дар забони тоҷикӣ: китоб, муаллим, шоир, фикр, хаёл, адабиёт, ташвиқот ва ғайра (арабӣ); қошқор, кишлок, қурут, янги туй, келин, қош, қайроқ, чуқур (ӯзбекӣ); нахчир, хачир, кулол (хитойӣ); чой, чинӣ (хитойӣ); инженер, агроном, техник, студент, паровоз, поезд, комсомол, колхоз, грамм, центнер, приёмник, газета, журнал, фабрика, райпо, завод, академик, университет, факультет, ручка, папка, перо, табель, бригада, звено, стакан, шкаф, ящик, котлом, ботинка, галстук ва ғайра (русӣ).¹

2) Терминҳо ва калимаҳои умумии забон.

Калимаҳои таркиби луғавии забон ба терминҳо ва калимаҳои умумӣ ҷудо карда мешаванд. Маълум аст, ки дар ҳар забон ба ғайр аз терминҳои забонҳои бегона терминҳои забони модарӣ ҳама бисёреранд. Монанди ҳамроҳи сунъӣ, мушак, худтанқидкунӣ, ислоҳ сифат, хабар, пайвандак. Як калима дар таркиби луғати забон ҳама термин ва ҳам калимаи муқаррарии забон шуда хизмат мекунанд. Реша, муайянкунанда, пуркунанда, ҳол ва ғайра. Ҳар як забон дорои манбаи хоси терминологияи худ мебошад. Ин манбаъҳо ба лексикаи байналхалқӣ, иқтибос аз забонҳои дигар, аз нутқи про

¹ Азбаски ин гуна калимаҳо ё бевосита аз забони русӣ ё аз забонҳои дигар ба воситаи забони русӣ ба тоҷикӣ дохил шудаанд, онҳоро калимаҳои русӣ ва ғайри-интернационали меноманд.

фессионалӣ, жаргонӣ ва дигарҳо иборат буда, ба тараққиёти таърихи саноат, илму фан ва ғайраҳо алоқаманд аст. Масалан, ба забони русӣ терминҳои химикӣ ва тиббӣ бештар аз забонҳои юнонӣ, лотинӣ, қисман аз арабӣ, терминҳои авиационӣ бештар аз забонҳои французӣ, терминҳои саноати кӯҳӣ аз немисӣ ва калимаҳои ҳуруфӣ, терминҳои спорти аз англисӣ ва терминҳои аспарварӣ аз забони туркӣ дохил шудаанд.

3) Лексикаи идиоматикӣ ва ғайриидиоматикӣ. Ин гуна тақсироти таркиби луғавӣ ба нутқи гуфтугуни муқаррарӣ ва забони адабиётӣ бадеӣ, публицистӣ алоқаманд аст. Лексикаи идиоматикӣ ба забони адабиётӣ бадеӣ ва лексикаи ғайриидиоматикӣ ба нутқи гуфтугуни муқаррарӣ хос мебошад.

4) Лексикаи экспрессивӣ ва ғайриэкспрессивӣ. Ба лексикаи экспрессивӣ калимаҳои пуробуранг ва нидоҳо дохил мешаванд: фараҳбахш, ширинкалом, устои гулдаст, нигоҳи лутфомез, устодони нодиракор, хуршеди тобон, ашки сӯзон, дилфиреб, қади раъно, чашми шахло, ватан-модар, оре, ох, аха, эҳ ва мисли инҳо.

ТАҒБИРОТИ ТАРҚИБИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН

Таркиби луғавии забон баробар тағбир намеёбад: фонди асосии луғат хеле суст ба тағбирот дучор мешавад, вай муддати дароз, дар давоми асрҳо умр мебинад, аммо васеъшавии доираи фонди асосии луғавӣ дар забон ҳама вақт ҳис карда мешавад. Таркиби луғавӣ қисми тағбирёбандатарини забон аст. Вай дар ҳолати тағбирёбии доимӣ мебошад. Таносуби пайдоиш ва аз байнравии калимаҳои таркиби луғавии забон як хел нест. Процесси пайдоиши калимаҳои нав нисбат ба процесси аз истеъмол баромадани калимаҳо пурқувваттар аст.

Таркиби луғавӣ бо роҳи пурра кардани луғати мавҷуда, ки дар баробари тағбироти соҳти социалӣ, тараққиёти истеҳсолот, илму фан ва ҳоказо ба вучуд омадааст, тағбир меёбад. Аз таркиби луғавӣ як миқдор калимаҳои кӯҳнашуда баромада мераванд, маънои як қатор калимаҳо бо мурури замон дигар мешавад. Аз истеъмол баромадани калимаҳои таркиби луғавӣ ҳодисаи ногаҳонӣ набуда, балки натиҷаи тадриҷан аз қатори луғатҳои актив ба қатори луғатҳои пасив гузаштани онҳо мебошад. Ба ин гурӯҳ ҳамаи калимаҳои таърихӣ (историзмҳо) ва архаизмҳо дохил мешаванд, ки дар натиҷаи тараққиёти минбаъдаи таърихӣ мавқеи худро дар ҷамъият аз даст додаанд. Калимаҳои таърихӣ барои номбар кардани предмети ҳодисаҳои аз ҳаёти давраи ҳозира барҳамхӯрда хизмат мекунанд. Ин гуна калима ва ибораҳо вобаста ба шароити таърихӣ маҳдуд гардидаанд ё тамоман аз истеъмол баромадаанд: **мурид, эшон, муаззин, арбоб, шайх, даҳбошӣ, хати ибро, (сулҳнома), васиқа** (хати пршод) хуччати динӣ мебошад. Аз калимаҳои таърихӣ архаизмхоро¹ фарқ бояд кард. Калимаҳои таърихӣ мафҳумҳои як вақт

¹ Архаизм- аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маъноаш «қадимӣ» мебошад.

мавчуд буда ва баъд аз байн рафтаре дар бар гиранд, архаизм, вокеяти бархамнахӯранда ва таъхо ба тарзи дигар номбаршаванда даро ифода мекунанд: козӣ, сарбоз, шӯро, фирка, кашшоф, мударис, ҳамал (моҳи март), мизон (аз 23 сентябрь то 23 октябрь), ратон (аз 24 июнь то 24 июль).

Калимаҳои наве, ки ба забон дохил мешаванд, неологизм номадоранд: телеграф, телевизор, инженер, автоматика, студия, аграртехника, баскетбол, бассейн, батарея, зона, канализация, колтент, конструкция ва ғайра.

Калимаҳои нав бо роҳҳои зерин ба забон дохил мешаванд:

- 1) **Бо роҳи ихтироъ** намулани калимаҳо; ин гуна воситаю роҳ ба вучуд омадани калимаҳо нисбатан маҳдудтар бошад ҳам, ба як бори дигар устувории забон ва унсурҳои калимасозии онро нашон медиҳад. Масалан, аз тарифи физики голландӣ Ван-Гельмо калимаи «газ» ихтироъ карда шудааст. Инчунин вай аз забони юнонӣ калимаи «хаос» ва аз немисӣ калимаи «дух»-ро дохил намудааст, ки инҳо албатта, ихтироъкорӣ набуда, балки сохтани калимаи нав дар асоси шаклҳои мавҷуда мебошанд.

Джонатан Свифт бори аввал калимаи «Лилипут» (1726), Томас Мор (асри XVI) калимаи «утопия»-ро ба қор бурдаанд.

- 2) **Сохтани калимаҳои нав бо қолаби мавҷуда.** Ба воситаи шаклҳои мавҷуда сохтани калимаҳо яке аз роҳҳои сермаҳсули бойшавии луғати забон мебошад. Монанди легализация, коллективизация, активизация, военизация, активист, очеркист, артиллерист, машинист, тракторист ва ғайра.

- 3) **Бо роҳи иқтибос** (дохил шудани калимаҳо аз забонҳои дигар). Бойшавии таркиби луғавии як забон аз ҳисоби лексикаи забони дигар натиҷаи муносибатҳои сиёсӣ, савдо, иқтисодии байниҳамдигарии халқу миллатҳои гуногун мебошад.

Доҳил шудани калимаҳои иқтибосӣ, пеш аз ҳама, ба пайдоиши калимаю ибораҳои нав, ба вучуд омадани предмет, шаклҳои нав, ташкилот, муассиса, вазифаю рутба ва монанди инҳо вобаста аст: трактор, танк, комбайн, дивизия, батарея, офицер, генерал, ординатор, фельдшер, университет, консерватория, профессор, доцент, деканат, лекция, семестр, экзамен, консультация, техник, студент, почта, автомобиль, цирк, ясли, табель, стол, китель, пальто, макарон, помидор ва монанди инҳо.

Холатҳое ҳам рӯй медиҳанд, ки калимаҳои иқтибосӣ ҳамчун синонимии калимаҳои аслии ин ё он забон хизмат мекунанд. Баъзан калимаҳои иқтибосшуда дар забони иқтибоскарда чунон мустақилкам ҷой мегиранд, ки доираи истеъмоли калимаи аслиро маҳдуд месозанд ва ё онҳоро тамоман аз байн бурда, ҷой онро ишғол мекунанд: дар забони русӣ барои калимаи **конь** — **лошадь**, барои калимаҳои **ввоз**, **вывоз** — калимаҳои **импорт** ва **экспорт**, барои калимаи **пароход** ва **паровоз** — **локомотив** иқтибос шудаанд; дар забони тоҷикӣ ба ҷои **рӯзнома** — газета, **фирка** — партия, **шӯро** — совет, **маҷалла** — журнал, **дорулфунун** — университет, **доншҷӯӣ** — студент, **анҷуман** — съезд, **шуъба** — факультет сериестеъмол шудаанд.

Сабабҳои аз як забон ба забони дигар дохилшавии калимаҳои гуногунанд. Ин ҳодиса баъзан ба ҷияти қабул кардани терминҳо, махсусан калимаҳое, ки термини байналхалқӣ шудаанд (социализм, коммунизм, философия, фонетика, физика), гоҳо барои ҷудо кардани тобиши махсуси калимаи забони модарӣ ва равшантар ифода ёфтани маънои он (революция — инқилоб, революционер — инқилобчи, университет — дорулфунун, институт — дорулмуаллимин, колхоз — хоҷагии ҷамъият ё хоҷагии умумӣ, стул — курсӣ) ва дар мавридҳои ҷудогона таъхо барои ифодаи расму одат рӯй медиҳад, ки он ба услуби фардӣ алоқаманд аст.

Калимаҳои иқтибосӣ ба забон бо ҳар роҳ дохил мешаванд. Пеш аз ҳама, ин калимаҳо ба воситаи муомилаи гуфтугӯӣ ва бо роҳи хаттӣ (ба воситаи китобу газета) ба забон медароянд.

Як гурӯҳ калимаҳои иқтибосӣ якбора ва бевосита, гурӯҳи дигарашон бавосита — ба воситаи забони дигар ба таркиби луғавии ин ё он забон мегузаранд. Масалан, калимаҳои китоб, муаллим, шеър, шоир, амр, фикр, ақл, авҷ, ҳақ, ҳуқуқ (араби); калимаҳои русии колхоз, совхоз, трактор, комбайн, сеялка, бульдозер, самосвал, паровоз, местком, профком, райком, совет, стол, стул, ручка, перо ва амсоли инҳо бевосита ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд.

Аммо калимаҳои забонҳои ғарб, на бевосита, балки ба воситаи забони русӣ ба тоҷикӣ омадаанд: академия, аспирант, архив, баалет, базис, аэропорт, канал, конкурс, демократия ва ғайра.

Гоҳо калимаи иқтибосӣ бо шакли дигар (хатто маънои худро ҳам дигар карданаш мумкин аст) ба забони худ бармегардад, масалан, калимаҳои шоҳмот (шатранҷ), шолвор, ҷомадон ба забони русӣ даромада, аз он ҷо ба шакли шахмат, шарвар, ҷамадон ба забони тоҷикӣ боз омадаанд.

- 4) **Бо роҳи калька.**¹ Ғайр аз иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар, ки аз ҷиҳати маъно ва шакл мувофиқати пурра доранд, забонҳои калима ва ибораҳои ягон забонро ба тарқиқи калька низ истифода мебаранд. Калька тарҷумаи айнани қисмҳои калимаю ибораҳои як забон дар асоси материали забони модарӣ мебошад. Калька бо роҳи китобат бо дасти тарҷумонҳо воқеъ мегардад. Калимаҳои калькашуда дар аввалҳо то андозае ғайритабӣ, ғайримуқаррарӣ намоянд ҳам, ниҳоят ҳамчун калимаҳои маъмули забон қарор мегиранд.

Калька калимаю ибораҳоеро дар бар мегирад, ки аз як забон ба забони дигар мазмунан иқтибос мешаванд ва дар айни ҳол, пуррагии маънои он калимаҳо нигоҳ дошта мешавад.

Дар бобати калька ҳам таъсири пурсамараи забони русӣ ба тоҷикиро махсусан қайд кардан лозим аст. Бо роҳи калька аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ чунин калимаю ибораҳо роҳ ёфтаанд: ҷаҳонбинӣ, умумииттифоқӣ; умумироссиягӣ, фалакпаймо, азнавсозӣ, байналхалқӣ, худтанқидкунӣ, азназаргузаронӣ, худхизматрасонӣ,

¹ Калька — калимаи франсузист, маънояш «нусха дар қоғази шаффоф, нафис», «таклид» аст.

рохи оҳан, киштии фалакпаймо, плани панҷсола, азнавсозии хон
гн халқ, номаи камол, киштии яхшикан, ҳамсафари сунъии зам
артисти халқӣ, муаллими хизматнишондода ва монанди инҳо.

Калька попура ҳам мешавад. Калькаи попура он аст, ки
чузъи калима тарҷума шуда, чузъи дигар айнан илова мегарда
комиҷроия, машинасозӣ, радиошунавонӣ, коллективонидан, кол
зонидан, колхозчизан, телефончидухтар, пионердухтар...

Калимаҳои калькашуда дар забони тоҷикӣ, асосан, маҳсу
давраи баъд аз Революцияи Октябр мебошанд. Дар ин давра
баста ба тараққиёти сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ, пешрафти илму фа
техника, адабиёт, санъати халқи тоҷик забони тоҷикӣ ҳам инкиши
ёфт, таркиби луғавии худро бо калимаи ибораҳои нав бой кард.

Калькаҳо барои бой гардондани таркиби луғавии забон, вусъ
ти усулу роҳҳои калимасозӣ ва ба ин восита барои ба вучуд ома
дани калимаҳои нав ба аҳамияти хеле калон моликанд.

Масъалаи истеъмоли калимаҳои хориҷӣ диққати В. И. Ленин
ба сун худ кашидааст. Як вақтҳо аристократҳои рус дар дарбор
подшоҳӣ ба ҳавою ҳаваси ба забони французӣ гуфтугӯ кардан а
тода буданд. Онҳо бо он ҳавобаландӣ мекарданд, ки дар вақти
русӣ гап задан, мисли он ки ба забони французӣ гап мезада ба
шанд, фақат бо оҳанги французӣ гап мезаданд. Баъдҳо жаргон
«французии нижегородӣ» дар байни зиёӣён — публицистон, олим
ва нависандагон васеъ паҳн шуд ва ин боиси ба забони русӣ бе зар
урият дохил шудани бисёр калима ва ибораҳои французӣ гардид.

Ин ҳол В. И. Ленинро ба ҳашму ғазаб наоварда наметавонист.
Вай ба ин муносибат менависад: «Забони русиро вайрон мекуне
Калимаҳои хориҷиро бе зарурият кор мефармоем. Онҳоро ноду
руст ба кор мебарем. Оё вақти он нарасидааст, ки ба муқобили б
зарурият кор фармудани калимаҳои хориҷӣ ҷанг эълон кунем
Эътироф мекунам, ки агар бе зарурият кор фармуда шудани кали
маҳои хориҷӣ маро ба ҳашм оварад..., баъзе хатоҳои одамоне, к
дар газета мақолаҳо менависанд, маро ниҳоят асабонӣ мекунад.
Калимаистеъмолкунии французӣ-нижегородиро қабул кардан, ин
яъне усули бадтаринро аз бадтарин намояндагони синфи помещи
кони рус қабул кардан аст, ки вай ба забони французӣ хонда, ле
кин, аввалан, нимчамулло шуда мемонд ва, сониян, забони русиро
вайрон мекард. Оё вақти он нарасидааст, ки мо ба муқобили вай
рон карда шудани забони русӣ ҷанг эълон кунем!»¹.

Ин гуфтаҳои В. И. Ленин чунин маъно надоранд, ки вай там
ман муқобили кор фармудани калимаҳои хориҷӣ бошад. В. И. Ле
нин фақат «бе зарурият» ва аксаран нодуруст кор фармудани он
хоро маҳкум менамояд.

Дар хусуси он ки аз забони дигар чиро бояд тарҷума накунем
Ф. Энгельс дар китобаш «Инкишофи социализм аз утопия ба илм»
ин тавр навиштааст: «Калимаҳои зарурии хориҷӣ, ки аксар термини
ҳои илмӣ-техникии умумистеъмолий мебошанд, агар тарҷума мешу

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 30, саҳ. 274.

данд, он гоҳ зарурӣ доништа намешуданд. Пас, таҷуман онҳо маъ
норо хароб мекунад; ба ҷои он ки максатро фаҳмонад, онро печ
тар печ мегардонад»¹.

5) Вусъатёбии таркиби луғавии забон бо роҳи калимасозӣ. Ро
ҳу воситаҳои калимасозӣ дар грамматика омӯхта мешаванд. Дар
ин бобат маҳсусан роли аффиксация ва калимаҳамроҳкунӣ ниҳоят
калон аст. Дар калимасозии ҳамаи забонҳо пеш аз ҳама аффиксҳо,
баъд калимаҳои ҷудогона роли муҳим мебошанд: суффиксҳои псм-
соз, сифатсоз, префиксҳои сифатсоз, префиксҳои шаклсозии феъл ва
ғайра.

Бояд гуфт, ки сохти грамматикӣ забон аз фонди асосии луға
вӣ дида боз ҳам охистатар тағйир меёбад. Сохти грамматикӣ, ки
дар муддати асрҳо ба вучуд омада, ба мағз-мағзи забон пайваста
аст, аз фонди асосии луғавӣ дида хеле охистатар тағйир меёбад.
Вай, албатта, бо мурури замон тағйир меёбад, қоидаҳои худро беҳ
тар ва саҳеҳтар мекунад, бо қоидаҳои нав попура мешавад, аммо
асосҳои сохти грамматикӣ дар муддати дуру дароз дар як ҳол бо
қӣ мемонанд. Ба ҳамин тариқ, сохти грамматикӣ забон ва фонди
асосии луғавӣ асоси забон, моҳияти онро ташкил медиҳанд.

Боби III

ФОНЕТИКА

ФОНЕТИКА ЧИСТ?

Нутқ барои шунавандагонаш ба туфайли материалӣ будани
аломатҳои худ фаҳмо мебошад. Аломатҳои овозӣ (дар муомилаи
даҳанаки) ва хаттӣ мешаванд. Бинобар ин омӯхтани ҷиҳати овозии
забон қисми ҷудонашавандаи забоншиносӣ мебошад. Ин қисро
фонетика² меноманд. Таркиби овозии забон қисми маҳсуси сохти
забонро ташкил медиҳад, бинобар ин фонетика, ҳамчун як соҳаи
муҳими фанни забоншиносӣ, предмети маҳсуси омӯзиш аст. Фоне
тика таълимот дар бораи овозҳои нутқ буда, дар бораи пайдоиш,
тараққи, ташкилӣёбӣ, тағйирот, таркиби овозӣ ва таснифоти овоз
ҳо маълумот медиҳад.

Овозҳои нутқ, баҳампайвандшавӣ ва тағйироти онҳо дар нутқ
объекти асосии омӯзиши фонетика мебошад. Овози нутқро аз се ҷи
ҳат омӯхтан лозим аст:

1) аз нуқтаи назари забоншиносӣ. Дар ин ҷо овозҳои нутқ аз
ҷиҳати функцияи маъноифодакунӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд.

2) аз нуқтаи назари физикӣ-акустикӣ. Ин масъала давомнокӣ,
баландӣ ва қувватнокии овозро дар бар мегирад, ки барои забон
шинос аҳамияти калон дорад.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷ. 15, саҳ. 624.

² Фонетика аз калимаи юнонии фоне «овоз» гирифта шудааст.

3) аз нуқтаи назари физиологӣ. Овозҳои нутқ дар натиҷаи ҳаракати органҳои нутқи инсон ташкил меёбанд, ки ин ҷиҳати сеюми овози нутқ мебошад.

Роҳи омӯзиш ва тадқиқи ҷиҳати овозии забон гуногун аст. Аз ин ҷиҳат, фонетика умумӣ ва хусусӣ, тасвирӣ, таърихӣ, муқоисавӣ ва эксперименталӣ (таҷрибавӣ) мешавад.

Предмети фонетикаи умумӣ масъалаҳои умумии назариявии забонҳои дунё мебошад. Фонетикаи хусусӣ системаи фонетикии забонҳои ҷудогонаи конкретиро меомузад.

Фонетикаи хусусӣ, дар навбати худ, ба фонетикаи тасвирӣ ва таърихӣ ҷудо мешавад. Фонетикаи тасвирӣ системаи овозии ин забонро дар як давраи муайяни инкишофи он меомузад. Фонетикаи таърихӣ ба омӯхтани таъбироти тадриҷии системаи овозии забон дар давраҳои гуногуни таърихӣ машғул мешавад.

Фонетикаи муқоисавӣ системаи овозии забонҳои ҷудогонаро ба таври муқоиса меомузад ва роҳҳои тараққиёти онҳоро муайян мекунад. Дар фонетикаи эксперименталӣ ба воситаи асбобҳои махсус ҷиҳатҳои акустикӣ ва артикуляционии овозҳои нутқ муайян ва тадқиқ карда мешавад.

Омӯхтани ҷиҳати овозии забон аҳамияти калони илмӣ ва назариявӣ дорад. Махсусан дар ҳангоми тартиб додани алифбо ё аз як алифбо ба алифбои дигар гузаштан аҳамияти фонетика боз ҳам зиёдтар мешавад, зеро барои тартиб додани хат аввал бояд таркиби овозии он забон муайян карда шавад. Барои он ки талаффузи дурусти овозҳои забони хориҷӣ ёд дода шавад, бояд артикуляцияи овозҳо маънидод карда шавад.

Фонетика барои муайян кардани норми талаффуз ва имло, барои баргараф намудани нуқсонҳои камбудии нутқ аҳамияти боз ҳам муҳим пайдо мекунад. Аҳамияти назариявии фонетика ба вазифаи асосии вай — омӯхтани ҷиҳати овозии забон вобаста аст, зеро забон берун аз шакли овозӣ вучуд дошта наметавонад.

Бе омӯхтан ва ба ҳисоб гирифтани фонетика бисёр масъалаҳои морфология, лексика ва ҳатто синтаксисро фаҳмидан мумкин нест. Таъбиротҳои фонетикиро ба назар нагирифта, таърихи забонро муайян кардан аз имкон берун аст. Фонетика ба соҳаҳои дигари забоншиносӣ: лексика, морфология, синтаксис алоқаи зич дорад. Инчунин вай аз илмҳои адабиётшиносӣ ба поэтика алоқаманд аст.

АППАРАТИ НУТҚ ВА РОЛИ ОН ДАР ПАЙДОИШИ ОВОЗ

Ҳамаи органҳои, ки ҳангоми нутқ барои пайдоиш ва ташаккули овоз хизмат мекунад, яқоя аппарати нутқ номида мешаванд. Дар ҷараёни ташаккули овоз ҳар як узв вазифаи ҷудогона дошта бошад ҳам, дар ҷараёни умумии овозбарорӣ ҳамаи органҳо ба ҳамдигар ёри мерасонанд. Ҳосилшавии ин ё он овоз ба кори пай дар пай узвҳои нутқ ва аз ягон ҷиҳат бо ҳам алоқаманд будани онҳо вобаста мебошад: шуш, ной, гулу, забон, лаб, ком, дандон, забонча,

садопарда, холигии даҳон, холигии димоғ, коми нарма, коми сахт, ҷор — ҳамаи инҳо аппарати нутқ мебошанд.

Термини аппарати нутқро шартӣ фаҳмидан лозим аст, чунки забон ҳодисаи биологӣ набуда, ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, вале ҳамаи органҳои номбаршуда вазифаи биологӣ доранд. Овозҳосилкунии вазифаи дуҷуми онҳост. Бо ёрии ин органҳо ташкилҳои овозҳои нутқ ба инсон вобаста аст, яъне инсон ба ӯҳдаи онҳо вазифаи иловагӣ бор кардааст.

Дар ин бора Ф. Энгельс ин тавр менависад: «...Одамшудаистодагон рафта-рафта ба дараҷае расиданд, ки дар онҳо эҳтиёҷи ҷизе ба якдигар гуфтан пайдо шуд. Ин эҳтиёҷ ба худ органи худро ба вучуд овард: ҳалқуми тараққинокардаи маймун оҳиста-оҳиста ҳам бошад, аммо пай дар пай бо роҳи модуляция барои модуляцияи торафт бештар тараққиқардатаре дигаргун мешуд ва органҳои даҳон оҳиста-оҳиста ба талаффуз кардани як садо аз паси садои дигар мутобиқ мешуданд».¹

Барои ташаккули овозҳои нутқ низ ҳамон шартҳои лозиманд, ки барои ташкилшавии овоз заруранд, яъне қувваи ҳаракаткунанда, ҷисм, ки ларзиши он садо ва шуввосо ба амал меоварад, акси садо ва оҳанги овоз.

Ҳамаи органҳо аз рӯи иштироқ ва фаъолиятшон дар ташаккули овоз ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд:

1) Органҳои фаъол — онҳое, ки бо ҳаракати худ барои ташкилҳои овозҳои гуногун бевосита хизмат мекунанд.

2) Органҳои ғайрифавол — онҳое, ки дар процесси ташкилҳои овоз бевосита иштироқ надоранд, хизмати онҳо аз ҷиҳати анатомӣ-физиологӣ маълум буда, аммо аз ҷиҳати артикуляцияи овозҳо нисбатан пасив ҳисоб меёбанд.

Дар ташкили овозҳои органҳои нутқ вазифаҳои гуногун доранд:

1) **Шуш.** Шуш хазинаи ҳаво аст. Вай вобаста ба ҷараёни нафаскашӣ ҳаворо ҷамъ карда, ҳангоми гуфтугӯ миқдори лозимаро фишор дода мебарорад. Ба ибораи дигар гуем, барои ташкил кардани як овоз чӣ қадар ҳаво лозим бошад, ҳамон миқдorro фишор дода, бо роҳи гулу равона месозад. Шуш дар вақти нафасирри одди мунтазам кор мекунад, аммо дар вақти гуфтугӯ кори вай гуногун — суст, тез, миёна мешавад. Ҳавои тақсим шуда баромадагӣ бо роҳи нафас аз қисми болои хирноӣ мегузарад. Баъд аз он бо роҳи гулу ё ба холигии даҳон ва ё қисман ба холигии димоғ дохил мешавад.

2) **Садопардаҳо.** Садопардаҳо дар ҷараёни нафасирри оддӣ ҳаракати муайяне доранд, аммо дар вақти гуфтугӯ ҳолатҳои гуногун мегиранд. Садопарда ҳангоми талаффузи баъзе овозҳо рост ва тарафг мешавад, дар гуфтани баъзе овозҳо суст ва халта мегардад. Дар вақти гуфтани овозҳои ҷарангнок садопарда тарафг ва сурӯҳии он танг шуда, ҳавон аз шуш баромадагӣ ба вай бармехурал ва ларзиш пайдо мешавад. Дар натиҷа овоз оҳанги мусиқавӣ пайдо

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Нашриёти «Ир-Фан», Душанбе, 1965, сах. 83.

мекунад. Ин гуна оҳанг дар аснои талаффузи чарангнокҳо муштарак худа карда мешавад. Дар талаффузи овозҳои бечаранг ҳаво ба садодопардаҳо дучор намешавад ё фақат каме молиш хӯрда, садодопардаҳо наларзонда берун меояд. Овозе, ки бо иштирок ва фаъолияти садодопарда ҳосил мешавад, аз гулгулаи мусикавӣ иборат аст.

3) **Забонча.** Дар гуфтани баъзе овозҳои забонча роҳи ҷавфи даҳонро мегираду ҳаво ба воситаи димоғ мебарояд. Дар он сураҳои овозҳои димоғии **м, н** ҳосил мешаванд. Дар талаффузи аксарияти овозҳои забонча роҳи димоғро гирифта, ҳаво ба воситаи ҷавфи даҳон берун меояд, дар натиҷа овозҳои ғайридимоғӣ ҳосил мешаванд.

4) **Забон.** Яке аз фаъолтарин органҳои забон аст. Дар талаффузи овозҳои гуногун қисмҳои ҷудогонаи забон ҳаракат карда, ҳолатҳои гуногун мегиранд. Чунончи, агар дар гуфтани овози «**қ**» қисми ақибтари забон ба органҳои дигар зич шавад, дар гуфтани «**г**» дабайни ин органҳо каме сӯроҳӣ мекӯнад. Дар гуфтани овози саддонии «**и**» қисми миёнаи забон ба қом наздик шуда, забон шакли доиравӣ мегирад. Дар талаффузи баъзе овозҳои қисми аз ҳама ақибтари забон ҳаракат карда ба забонча наздик мешавад.

5) **Лабҳо.** Лабҳо дар гуфтани баъзе овозҳо ба ҳам зич мешаванд: **м, б, п**-гоҳо нимроғ мекӯнанд: **в, ф** ва баъзан ба пеш кашидани мешаванд ва шакли доиравӣ мегиранд: **о, у.**

6) **Ҷоғ.** Иштироки ин узв дар ташаккули овозҳои гуногун аст. Вай дар талаффузи баъзе овозҳо бештар, дар баъзе камтар кушода мешавад. Вобаста ба дараҷаи кушода шудани ҷоғ овозҳои ба гуруҳи фароҳ (**а, о, у, э**) ва танг (**и, у**) ҷудо мешаванд.

ТАСНИФОТИ ОВОЗҲОИ НУТҚ ВА АРТИКУЛЯЦИЯИ ОНҲО

Овозҳои нутқ дар натиҷаи ҳаракати фаъолияти органҳои нутқ ҳосил мешаванд. Ҳаракати органҳои нутқ дар талаффузи овозҳои артикуляция¹ номида мешавад. Артикуляция аз се қисм иборат аст:

1) экскурсия² — яъне тайёрии орган барои талаффуз кардани овоз.

2) процесс — ҷараёни талаффузи овоз.

3) Рекурсия³ — фурувард, ба ҳолати асли омадани органи нутқ.

Дар ҳар як овози нутқ ҷой ва усули талаффузро қайд кардан лозим аст. Масалан, ҳангоми овози «**т**» қисми пеши забон аз ҷиҳати махраҷ ё ҷои ташкильёбии роль мебозад, аммо усули ташкильёбии вай ин аст, ки дар гуфтани он қисми пеши забон ба дандон ва ба қисми пеши қом мерасад. Бинобар ин аз ҷиҳати тарзи ташкильё-

¹ Артикуляция — калимаи латинӣ буда, маънояш «саҳеҳ ва равшан талаффуз карда тавоништан» мебошад.

² Экскурсия — калимаи латинӣ буда, маънояш «баромада рафтан» аст.

³ Рекурсия — калимаи латинӣ буда, маънояш «баргаштан», «бозгаштан» аст.

они худ «**т**» овози тарканда ва зич шуморида мешавад. Ё ин ки артикуляцияи «**р**» ва «**л**»-ро гирем.

Дар талаффузи «**р**» забон меларзад, ба дандону қом намерасад, аммо дар гуфтани «**л**» забон шакли доиравиро гирифта, ба дандону қом мерасад. Бо вучуди ин гуна тафовут «**л**» ва «**р**» аз ҷиҳати махраҷ овозҳои пешизабонӣ мебошанд.

Дар вақти талаффузи ҳамсадои «**б**» бошад, лаби поён ва лаби боло ҳаракат карда, ба ҳам зич шуда, ҷараёни ҳаво онҳоро тарқонда мебарояд, дар натиҷа ҳамсадои «**б**» ташкил мешавад. Аппарати нутқи одамони миллатҳои гуногун аз рӯи сохт ва таркиби худ якхела мебошад, имкониятҳои талаффуз ҳам бояд якхела бошанд, аммо барои одамоне, ки машқҳои махсуси фонетикӣ нагузаронидаанд, дуруст талаффуз намудани фонемаҳои махсуси забони дигар, масалан забони тоҷикӣ — **ў, ҳ, ғ, ҷ, қ** ва барои тоҷикон талаффузи дурусти ҳамсадоҳои нарми русӣ (**ть, ды, мь, нь, пь...**) ва овозҳои «**ы**», «**ц**» душворӣ ба миён меоварад, чунки шахсе, ки ба ин ё он забон гуфтугӯ мекунад, вай ҳеҷ вақт ҳамаи имкониятҳои талаффузи он забонро истифода намебарад, дар вай малакаи талаффузи ҳамон овозҳое ҳосил мешавад, ки ба забони модарини ҳадаш хос бошанд.

Барои талаффузи овозҳои забони дигар ҳаракатҳои артикуляционии дигаре низ лозим аст. Бинобар ин шахсе бе тайёрии махсус на ҳама вақт органҳои нутқи худро ба талаффузи он овозҳои забони дигар мувофиқ қупонда метавонад.

Маҷмӯи малакаҳои, ки дар асоси он фонемаҳои ин ё он забон мувофиқи анъанаи артикуляционӣ ифода мешаванд, базаи артикуляционӣ ном дорад.¹

Дар вақти омӯштани забони дигар одамон ҳаракат мекунанд, ки овозҳои он забонро аз рӯи базаи артикуляционӣ забони ҳадашон талаффуз намоянд. Дар натиҷа, он овозҳоро дар навбати аввал камму беш нодуруст ва ғалат талаффуз мекунанд. Масалан, тоҷикон дигар аввалҳои шинсой бо забони русӣ ба ҷои ҳамсадоҳои нармталаффузшавандаи русӣ онҳоро саҳт, ба ҷои **ы-и**, ба ҷои **ц-с** (**тс**) талаффуз мекӯнанд. Рафикони рус ба ҷои **у-у**, ба ҷои **қ-к**, ба ҷои **р-г** талаффуз мекунанд. Ин ҳолат дар натиҷаи машқҳои махсуси дурудароз барҳам хӯрда метавонад.

Овозҳои нутқ аз ҷиҳати акустикӣ ва артикуляционӣ ба ду гуруҳи қалон ҷудо мешаванд: овозҳои садонӣ ва ҳамсадо.

ОВОЗҲОИ САДОНӢ

Системаи овозҳои садонӣ дар забоншиносӣ «вокализм»² меноманд. Овозҳое, ки дар талаффузашон ҳаво аз шуш ба монанди дучор нашуда мебарояд, садонӣ номида мешаванд.

¹ Ниг. В. С. Расторгуева. Краткий очерк фонетики таджикского языка, Сталинабад, 1955, стр. 20.

² Вокализм аз калимаи латинӣ *vocalis* гирифта шуда, маънояш «садо» мебошад.

Садонокҳо, асосан, дар натиҷаи ба садопардаҳо бархӯрдани онҳо ҳосил мешаванд. Бинобар ин садонокҳо танҳо аз садо иборатанд, онҳо шавшув надоранд. Аз ин рӯ, қашшҳои ва оҳангиҳои ҳислати асосии овозҳои садонок мебошад. Ба ҳамин тарз, чунин ҳислати овозҳои садонокро қайд кардан лозим аст:

- 1) Дар талаффузи садонокҳо ҳаво овоз мебарояд, монеа нест, садонокҳо фақат аз садо иборатанд, шавшув надоранд.
- 2) Садонокҳо дар аксарияти забонҳои дунё ҳичо ташкил мекунад ва асоси ба ҳаракатоварандаи ҳамсадоҳо мебошанд.
- 4) Дар талаффузи овозҳои садонок ҷоғ бештар кушола мешавад.

5) Қашшҳои ҳислати асосии овозҳои садонок мебошад. Дар ташаккули овозҳои садонок активтарин органҳои нутқ садопарда, забон ва лабҳо мебошанд.

Мувофиқи ҳолати забон ва лабҳо овозҳои садонокро аз се ҷиҳат ба гурӯҳҳо ҷудо кардан лозим аст:

- а) аз рӯи қатор; б) аз рӯи дараҷаи бардошта шудани забон; в) аз рӯи иштироки лабҳо.

Аз рӯи қатор, яъне ҳаракати забон ба пеш ё қафо садонокҳо ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

1) Садонокҳое, ки дар талаффузи онҳо забон ба пеш кашида мешавад; садонокҳои қатори пеш мебошанд: *и, э, а*.

2) Садонокҳое, ки ҳангоми талаффузашон забон ба ақиб монда мешавад, садонокҳои қатори ақиб ном доранд: *о, у*.

3) Садонокҳое, ки дар талаффузи онҳо қисмҳои гуногуни забон баробар ба тарафи қом бардошта мешавад, садонокҳои қатори миёна (*ё омехта*) ном доранд: *у*.

Ҳамаи ин гурӯҳҳо аз рӯи ҳаракати горизонталӣ забон (ба пеш ё ақиб) ба ҳисоб гирифта мешаванд. Аз рӯи ҳаракати вертикалӣ забон (ба боло ё поён) ҳам садонокҳо ба се гурӯҳ тақсим мешаванд:

1) Садонокҳое, ки дар талаффузи онҳо забон ба боло бардошта мешавад, садонокҳои болоӣ ном доранд: *и, у*.

2) Садонокҳое, ки ҳангоми талаффузашон забон ба поён монда мешавад, садонокҳои поёнии номида мешаванд: *а*.

3) Садонокҳое, ки дар талаффузашон забон ҳолати мобайниро ишғол мекунад, садонокҳои миёнагӣ ном доранд: *э, о, ў*.

Овозҳои садонок мувофиқи ҳолати лабҳо ду ҳел — лабӣ ва ғайрилабӣ мешаванд:

1) Садонокҳое, ки дар ҳангоми талаффузашон лабҳо ба пеш шавад, шакли доирагӣ мегиранд, садонокҳои лабӣ номида мешаванд: *о, у, ў*.

2) Садонокҳое, ки дар артикуляциро онҳо лабҳо иштирок намеkunанд, садонокҳои ғайрилабӣ ном доранд: *а, э, и*.

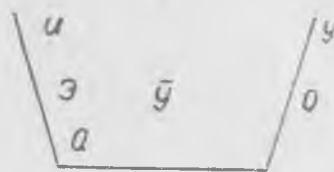
Мувофиқи ҳаракати забонча садонокҳо димоғӣ ва ғайридимоғӣ мешаванд. Дар вақти талаффузи садонокҳои димоғӣ забонча роҳи ҷавфи димоғро нагирифта, ҳаво ба воситаи димоғ берун меояд. Дар гуфтани садонокҳои ғайридимоғӣ забонча ба боло бардошта шуда роҳи димоғро мегирад ва овоз бе иштироки бевоситаи димоғ пайдо

мешавад. Инро ҳам бояд гуфт, ки садонокҳои димоғӣ ҳамчун фонемаларо мустақил дар ҳамаи забонҳо мавҷуд нестанд. Аз забонҳои онлайн хиндуюропейо садонокҳои димоғӣ танҳо ба забонҳои франсузӣ ҳосиланд. Дар забони тоҷикӣ фонемаҳои садонокҳои махсуси димоғӣ нестанд, аммо дар сурати бо ҳамсадоҳои димоғӣ (*н, м*) ҳампахлу омадан садонокҳо (махсусан *о, а, у*) тобиши димоғӣ пайдо мекунаанд.

Таснифоти болоини овозҳои садонок ҳарактеристикаҳои сифатини онҳоро дар бар мегирад. Ба ғайр аз ин, садонокҳо аз ҷиҳати ҳарактеристикаҳои микродорашон, аз ҷиҳати қашш ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: садонокҳои устувор (*э, о, ў*) ва ноустувор (*и, у, а*). Гурӯҳи якум (устувор) қашшдатар талаффуз мешавад ва аз қалима намеафтад, гурӯҳи дуюм (ноустувор) кӯтоҳтар талаффуз шуда, аз қалима афтада ҳам мемунаанд.

Ҳамин тавр, дар забони адабии ҳозираи тоҷик шаш фонемаларо садонок мавҷуд аст: *и, э, а, у, о, ў*.

Таблицаи садонокҳо

Тартиби ҷо ба ҷо гузошта шудани овозҳо дар таблицани боло чунин аст:

- 1) аз рӯи қатор: садонокҳои қатори пеш (*и, э, а*), қатори ақиб (*о, у*) ва қатори миёна (*ў*).
- 2) аз рӯи бардошта шудани забон: садонокҳои болоӣ (*и, у*), садонокҳои поёнии (*а*) ва садонокҳои мобайни (*э, о, ў*).
- 3) аз рӯи иштироки лабҳо: садонокҳои лабӣ (*у, о, ў*), садонокҳои ғайрилабӣ (*и, э, а*).

Ғайр аз садонокҳо, ки дар боло аз назар гузаронидем, ҳарфҳои ҷотбарсар ҳам ҳастанд. Ҷотбарсарҳо ҳар қадом аз ду фонемаларо мустақил иборатанд. Онҳо ба таблицани умумии садонокҳо дохил намешаванд. Ҷотбарсарҳо инҳоянд: $я = й + а$, $ё = й + о$, $ю = й + у$. Дар навбати худ садонокҳои «е» ҳам дар забони тоҷикӣ ба қатори ҷотбарсарҳо дохил мешавад. Аз ин ҷиҳат чунин ду ҳолати онро бояд қайд кард:

1) Овози «е» дар мобайн ва охири қалима баъд аз ҳамсадоҳои «э» талаффуз карда мешавад: *рузе, касе, мехонам, мехмон, мехнат*.

2) «е» дар аввал ва мобайну охири қалимаҳо баъд аз садонокҳои ҷотбарсар талаффуз карда мешавад. Дар қалимаҳои русӣ-интернационалӣ ҳам ин ҳолат дида мешавад: *хонае, бачае, кӯчае, елим, Европа, поезд*. Агар «е» ҳамчун суффикси номуайяни бо қалимаҳо ояд, ки дар охираш аломати сакта доранд, низ «э» талаффуз мешавад: *чамъ-чамъе, шамъ-шамъе*.

Садони катори пеш «и» ҳам дар мобайн ва охири калима ба аз аломати сакта ва баъд аз садоннокҳо йотбарсар шуда метавонанд таъин, онна, ибтидоӣ, ҳавоӣ ва ғайра.

ОВОЗҲОИ ҲАМСАДО

Системаи овозҳои ҳамсадоро дар забоншиносӣ консонантизм меноманд. Дар талаффузи ҳамсадоҳо, одатан, ҳаво ба монеа дучор мешавад.

Овозҳое, ки ҳангоми талаффузашон дараҷан кушодашавии дараҷаҳои камтар буда, органҳои нутқ ҳолатҳои гуногунро гирифта, ҳам ба монеаҳо дучор шуда мебарояд, ҳамсадо ном доранд.

Овозҳои ҳамсадоро аз чунин ҷиҳатҳо ба гуруҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

I. Аз ҷиҳати мавҷудияти шавшув ва садо ҳамсадоҳо шавшувдор ва сонорӣ мешаванд.

а) Овозҳое, ки ҳангоми гуфтан ҳаво ба садопардаҳо барнахӯрда, танҳо ба онҳо молиш хӯрда, ба органҳои дигари нутқ расидани ҳосил мешаванду танҳо аз шавшув ё аз шавшуву садо (бештар шавшув) иборатанд, ҳамсадоҳои шавшувдор номид мешаванд: **п, т, б, д, г, с, з, ш, ж, ч, қ, ғ...**

б) Овозҳое, ки дар натиҷаи ба садопардаҳо бархӯрда ларзиниш пайдо кардани ҳаво ҳосил мешаванду инсури садо инсбат ба шавшув зиёд аст, ҳамсадоҳои сонорӣ ном доранд: **м, н, л, к, р, й.**

II. Аз ҷиҳати ҳаракату фаъолияти садопардаҳо ҳамсадоҳо ба ду гуруҳ — **чарангнок** ва **бечаранг** тақсим мешаванд:

а) Овозҳое, ки дар натиҷаи ларзиниши садопардаҳо ва оҳанги чарангосӣ пайдо кардани онҳо ташкил меёбанд, ҳамсадоҳои **чарангнок** номид мешаванд. Дар талаффузи чарангнокҳо садопардаҳо таранг ва сӯроҳии байни онҳо танг шуда, ҳаво аз шуш мебаромадагӣ ба монеаи сахт дучор мешавад ва ларзиниш ба вучуд меояд. Дар ин вақт овози мусикавӣ пайдо мешавад, ки онро чаранг ё садо мегӯянд. Барои муайян кардани ҳолати ин гуна овозҳо онҳоро ба ландтар талаффуз кардан шарт аст. Чарангнокҳо инҳоянд: **б, д, л, м, н, г, з, ж, в, р, й, ғ, ч.** Таркиби ҳамсадоҳои чарангнок ҳамеша аз садо ва шавшув иборат аст.

б) Овозҳое, ки ҳангоми талаффузашон ҳаво садопардахоро наларзонда ё каме ба онҳо молиш хӯрда мебарояд, ҳамсадоҳои **бечаранг** номид мешаванд. Дар талаффузи бечарангҳо садопардаҳо суст шуда, сӯроҳии байни онҳо васеъ мешавад. Бечарангҳо фақат аз шавшув иборат буда, дар натиҷаи ба органҳои гуногун нутқ дучор шудан ва молиш ёфтани ҳаво ҳосил мегарданд. Бечарангҳо инҳоянд: **п, ф, т, к, х, с, г, ш, ч, қ.**

Агар аз овозҳои чарангнок садоро хориҷ намоем, онҳо ҳамон ба овозҳои бечаранг бадал мешаванд. Аз ин ҷиҳат, ҷуфти ҳамсадоҳои чарангнокӯ бечаранг ба вучуд меояд.

¹ Консонантизм калимаи лотинӣ буда, маънояш «овози ҳамсадо» мебошад.

чарангнок	б	в	г	д	з	ғ	ч	ж
бечаранг	п	ф	к	т	с	х	ч	ш

Чунин ҳамсадоҳо ҷуфти худро надоранд: **л, м, н, р, й, х, к.**

III. Аз ҷиҳати тарзи талаффуз ҳамсадоҳо ба чунин гуруҳҳо ҷудо мешаванд:

а) **Ҳамсадоҳои зич ё тарканда.** Овозҳое, ки дар вақти талаффузашон органҳо ба якдигар зич шуда, чараёни ҳаво онҳоро тарконда мебарояд ва дар натиҷа шавшувии дахзагӣ ҳосил мешавад, ҳамсадоҳои зич ё тарканда ном доранд: **б, ч, д, г, к, т, п, м, н, қ, ҷ.**

б) **Ҳамсадоҳои фрикатив ё роғ.** Овозҳое, ки ҳангоми гуфтани онҳо органҳои нутқ ба ҳам наздик мешаванд ва ҳаво ба органҳои гуногун молиш хӯрда, шавшув ҳосил карда мебарояд, яъне органҳо ба ҳамдигар зич нашуда, ҳаво бо андаке молишхӯрӣ берун меояд, ҳамсадоҳои фрикативӣ ё равон ва ё роғ номид мешаванд: **ф, с, л, р, ш, х, з, в, ғ, ғ.**

в) **Ҳамсадоҳои димоғӣ.** Овозҳое, ки дар талаффузашон забонча роҳи ҷавфи дахонро мегираду ҳаво ба воситаи димоғ мебарояд, ҳамсадоҳои димоғӣ ном доранд: **м, н.** Дар талаффузи «м» лабҳо ба ҳам мерасанд, аммо дар талаффузи «н» нӯги забон ба милку дандонҳои боло зич мешавад.

г) **Ҳамсадоҳои ларзон.** Онҳое, ки дар талаффузашон фишори ҳаво нӯги забонро ба ларзиниш меорад: **р.**

IV. Аз ҷиҳати маҳраҷ, яъне ҷои ташкильёбиашон, махсусан аз рӯи ҳолати лабҳо ва забон овозҳои ҳамсадо ба чунин гуруҳҳо тақсим мешаванд:

а) **Ҳамсадоҳои лабӣ.** Овозҳое, ки ҳангоми талаффузашон лабҳо ба ҳамдигар зич мешаванд, ҳаво бо дучор шудан ба монеаи лабҳо берун меояд, ҳамсадоҳои лаби ном доранд: **б, п, м, в, ф.**

Дар ин гуруҳ **б, п, м** ҳамсадоҳои лабулабӣ, **в, ф** ҳамсадоҳои лабудандонӣ шуморида мешаванд.

б) **Ҳамсадоҳои ғайрилабӣ.** Овозҳое, ки дар вақти талаффузашон лабҳо ба ҳамдигар зич нашуда, бо андаке ба ҳамдигар ва ё ба органҳои дигари нутқ наздик шудан ҳаво берун меояд, ҳамсадоҳои ғайрилабӣ шуморида мешаванд: **т, н, д, з, р, с, ш...**

в) **Ҳамсадоҳои пешизабонӣ.** Ҳамсадоҳое, ки дар талаффузашон нӯги забон ба пеш кашида шуда, ба дандонҳо мерасад: **н, д, т, ч, з, р, с, ш, ҷ.**

г) **Ҳамсадоҳои миёнизабонӣ:** **й.**

д) **Ҳамсадоҳои пасизабонӣ:** **к, қ, ғ, х.**

е) **Ҳамсадоҳои ҳалқӣ:** **х, ъ.**

V. Аз ҷиҳати таркибашон ҳам овозҳои ҳамсадо ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд:

а) **Овозҳои содда.** Дар процесси ташкильёбии чунин овозҳо қис-

ми муайяни органҳои нутқ ҳаракат карда, боз ба ташкил кардан овози дигар мувофиқ мешавад. Дар таркиби ин овозҳо фақат як овоз ё танҳо шавшув ё худ омехтаи садо бо шавшув мавҷуд аст. **д, г, з, ш, ғ.**

б) **Овозҳои аффриката ё мураккаб ва ё пайваста.** Дар ин овозҳо ду овоз ҳам аз ҷиҳати махраҷ, ҳам аз ҷиҳати тарзи бавуҷудон хусусияти ягонагӣ пайдо мекунанд. Дар онҳо, аз як тараф, гуногунии махраҷ, аз тарафи дигар, ҷараёни ба ҳампайвастаи онҳо ҳам карда мешавад. Аффрикатҳо инҳоянд: **ч = т-ш; ҷ = д-ж; ц = т-с.** Аз рӯи қонуни артикуляция дар таркиби аффрикатҳо як овози мопеадор (**т, д**) ва як бемонеа ё равон (**ш, ж, с**) мавҷуд аст.

Инчунин овозҳои ҳамсадо хусусияти мулоим ва саҳт талаффузшавӣ доранд, ки ин хоси фонетикаи забони русӣ мебошад. Дар забони тоҷикӣ 24 овози ҳамсадо (агар ҳамсадои ҳалқии чуқур ʔ-ро ба ҳисоб гирем, 25) мавҷуд аст:

- 1) зич ё тарканда: **п, б, м, л, т, н, к, г, қ.**
- 2) роғ ё фрикатив: **ф, в, с, з, ш, ж, л, й, х, ғ, х.**
- 3) аффрикатҳо: **ч, ҷ, ц.**
- 4) ларзон: **р.**

Ҳамин тавр, ҳамсадоҳо ҳам вобаста ба органҳои нутқ ва тарзи ташкилбёиашон ба гуруҳҳои номбурда ҷудо мешаванд, ки ҳар кадом хусусияти ба худ хосе дорад. (Ба таблицай саҳ. 55 нигаред).

ҚИСМҲОИ ФОНЕТИКИИ НУТҚ

Нутқ аз ҷиҳати фонетикӣ аз ҷараёни ба ҳам пайваста ё силсилаи овозҳо иборат аст. Ин силсилаи овозҳо воҳидҳои фонетикӣ забон буда, пайдарҳам ба якдигар алоқаманд мешаванд.

Воҳидҳои фонетикӣ нутқ инҳоянд: ибора, такт, ҳиҷс, овоз. Ба ҳамин тарик, овозҳои нутқ на алоҳида, балки дар ҳичоҳо, тактҳо ва ибораҳо кор фармуда мешаванд.

1) Ибора (фраза¹) воҳиди калонтарини фонетикӣ мебошад. Ибора дар силсилаи нутқ бо пауза ҷудо карда мешавад. Пауза — ист карда силсилаи овозро буридан аст. Ҳангоми пауза гуянда барои талаффузи иборай дигар нафас мегирад. Воҳиди грамматикӣ (ҷумла) ва фонетикӣ (ибора) як ҳисоб кардан мумкин нест, зеро ҷумла якчанд ибораро ташкил менамояд. Ибора ба як интонация муттаҳид мегардад. Ҳар як иборай талаффузшаванда дорои як интонация мебошад.

Интонация ҳодисаи мураккаб буда, инҳоро дар бар мегирад:

1) **баландӣ ва пастиӣ овоз.** Ин мелодикаи нутқ буда, хоси ҳар кадом забон мебошад. Масалан, дар ҷумлаҳои ҳикоягӣ забони русӣ ва тоҷикӣ овоз аз аввал баланд шуда, дар мобайн муътадил давом намуда, дар охири ҷумла паст мешавад. Дар ҷумлаҳои саволӣ бошад, дар охири баланд мешавад;

¹ Фраза калимаи юнонӣ буда, маънояш «ифода», «ибора», «ҷумла» мебошад.

ТАБЛИЦАИ ХАМСАДОҲО

Ҷои талаффуз, Тарзи талаффуз	Лябулабӣ	Лябудандонӣ	Пешизабонӣ	Майли- забонӣ	Пасизабонӣ	Халқӣ
ғайридимоғӣ	п, б		т, д		к, г, қ	
димоғӣ	м		ҷ			
эффрикагӣ			ҷ, ҷ(и)			
якмахраҷа		ф, п	с, з	й	х, ғ	х
думахраҷа			ш, ж			
пахлӯӣ			д			
ларзон			р			

Ҷ И Э

Ҷ О Ғ

2) таносуби сахтӣ, сустӣ, дарозӣ ва кӯтоҳи
хиҷоҳо. Инҳо ба ҷумла ва ибора мавзуният меба хшанд;

3) тезӣ ва сустии ифода аз руи вақт ӯҳанго
ки ин суръати нутқро ташкил медиҳад;

4) қувва ё сустии талаффуз ва нафасбарорӣ
ибораро, ки ибораро ба қисмҳои алоҳида ҷудо мекунад. Пауза
дохилӣ ба мавзунияти ибора таъсир мерасонад;

6) оҳанги умумии фикр, ки вобаста ба мақсади баён
гуногун мешавад: шодӣ, хурсандӣ, шухӣ, ранҷиш, тарсу бим ва
ғайра.

2) Ибора ба тактҳо ҷудо мешавад. Такт қисми ибор
ра (як ё якчанд ҳиҷо) буда, ба як зада муттаҳид мегардад. Дар
аксарияти забонҳо ҳамаи калимаҳои мустақилмаъно такти алоҳи
даро ташкил медиҳанд, чунки онҳо ба худ зада доранд. Калимаҳои
ёридиҳанда беада буда, ба аввал ё охири калима илова мешаванд.

Он ёридиҳандаҳо, ки ба аввали калима ҳамроҳ мешаванд, про
клитика ном доранд. Ҳамаи пешояндҳо ба гуруҳи проклитика до
хил мешаванд (ба, бо, бе, дар, аз, то).

Агар ин гуна ёридиҳандаҳо ба охири калима ҳамроҳ шаванд,
энклитика номида мешаванд. Дар забони тоҷикӣ инҳо ба гуруҳи
энклитика дохил мешаванд: пасоянди -ро; пайвандаҳои ӯ, ҳам, ки,
бандакчонишинҳои соҳибии ам, ат, аш, амон, атон, ашон; бандак
ҳои феълӣ ва хабарии ам, ӣ, аст, ем, ед, анд; ҳиссаҳои мӣ, қу.

3. Тактҳо ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд. Ҳиҷо ҳиссаи такт буда, аз
як ё якчанд овоз иборат аст, аммо инро ҳам бояд гуфт, ки ҳамаи
овозҳо ҳиҷоро ташкил дода наметавонанд. Ҳиҷоро овозҳои садоннок
ташкил медиҳанд.

4. Ҳиҷо аз овозҳо иборат аст. Ба ҳамин тарик, мувофиқи тасни
фоти боло овозҳои нутқ ҳиссаҳои ҳиҷо буда, бо як артикуляция,
яъне бо як экскурсия ва як рекурсия талаффуз меёбанд. Агар эк
скурсия ва рекурсия аз якто зиёд бошад, пас, дар ин ҷо на як овоз,
балки якчанд овоз мавҷуд аст.

ҲОДИСАҲОИ ФОНЕТИКӢ

Азбаски овозҳои нутқ на дар алоҳидагӣ, балки дар силсилаи
овозии нутқи алоқаманд талаффуз карда мешаванд, бинобар ин
онҳо, махсусан овозҳои ҳампахлу, ба ҳамдигар таъсир мерасонанд,
зеро рекурсияи овози аввал ба экскурсияи овози соён алоқаманд
аст, инчунин таъсири шаронги талаффуз (таъсири аввал
ва охири калима, характери ҳиҷо, заданок ва беада будани ҳиҷо)
низ ба тағйироти овози оварда мерасонад. Ҳамаи ин ҳодисаҳои гу
ногуни фонетикиро ба вучуд овардааст. Ҳодисаҳои фонетикӣ қисми
муҳими боби фонетикаро ташкил медиҳанд. Дар ин ҷо дар боран
қонунияти тағйир ёфтани овозҳо ва ба калимаҳои ҷудогона таъсир
расонидани он тағйирот сухан меравад.

Ҳодисаҳои фонетикӣ ҳам ба забони гуфтугӯ ва ҳам адабии ки
таби дахл доранд. Онҳо яке аз он воситаҳои мебошанд, ки ба за
бон шаклҳои нави калимаҳоро дохил мекунад. Ҳодисаҳои фонети
кӣ инҳоянд:

1) афтидан ва ихтисоршавӣ, 2) ҷойвазкунии овозҳо, 3) ассими
ляция, 4) диссимилляция, 5) мувофиқати овозҳо, 6) дигаршавии
овозҳо.

1. АФТИДАН ВА ИХТИСОРШАВИИ ОВОЗҲО

Дар забони адабӣ ва дар шеваҳо аз калимаҳои ҷудогона афти
да мондани баъзе овозҳо, бештар ҳамсадоҳои ҷарангнок, мушо
ҳида мешавад, аммо ин ҳол ба фаҳмидани маъно халал намера
сонад.

Ин гуна ҳодисаро дар фонетика афтидан ва ихтисоршавии овоз
ҳо меноманд.

Дар забони тоҷикӣ афтидан ва ихтисоршавии овозҳо аз руи да
раҷан паҳншавии ин ҳодиса ва дар орфография ҳуқуқи пурра ва
нопурра доштани он ду хел мешавад:

1. Ба забони адабӣ таъсир карда, дар орфография инъикос ёф
тани он:

а) дар аввали калима: агар — гар — ар, кӣ аст — кист, ҷи аст —
ҷист, мо аст — мост, аз ин — з-ин, аз он — з-он, ва ин — в-ин, ва
он — в-он;

б) дар охири калима: манро — маро, рӯй — рӯ, бӯй — бӯ, мӯй —
мӯ, ҷой — ҷо, пой — по, ки ӯ — к-ӯ, ки ин — к-ин, ки он — к-он;

в) дар байни калима: чиндан — чидан, бинишин — биншин, бл
нигар — бингар, бинавоз — бинвоз, нанавоз — нанвоз, бинавис —
бинвис, нанамо — нанмо, нанигар — нангар, бигузар — бигзар, бо
боам, бобоат, бобоаш, бобом, бобот, бобош.

2. Афтидан ва ихтисоршавии овозҳо бештар дар гуфтугӯ ва
лаҳҷаҳо мавҷуд буда, ба орфография таъсир накардааст: гуфт
мӣ — гуф-мӣ, хонда истодааст — хонсос — хонсас, омаданд — ома
дан, мегирад — мегира, меравам — мерам, метавонам — метонам,
рафта истодаам — рафсодам — рафсодем — рафсодиям — рафсо
сам, ҷанд — ҷан, қандҷой — қанҷой, ҷоштгоҳ — ҷошгоҳ, ҳашт —
ҳаш, ҳафт — ҳаф.

Чунон ки аз мисолҳо дида мешавад, аз баъзе калимаҳо на тан
ҳо овозҳои алоҳида, ҳатто ҳиҷоҳои яклухт ҳам афтида метаво
нанд. Ҳодисаи афтидан ва ихтисоршавӣ дар аксарияти ҳиссаҳои
нутқ дида мешавад, аммо дар феълҳо боз ҳам зиёдтар аст.

2. ҶОЙВАЗКУНИИ ОВОЗҲО (МЕТАТЕЗА)

Ҷойвазкуни ҳам бештар дар гуфтугӯ ва лаҳҷаҳо воқеъ мегар
дад. Вай ҳодисаи фонетикӣ нест, ки дар калима баъзе овозҳо ҷой
ҷудро иваз мекунад. Ин гуна ҳодиса дар забони тоҷикӣ дар ду
ҳолат дида мешавад:

1) Ҷойвазкунии, ки ба орфография таъсир накарда, танҳо дар

гуфтугун баъзеҳо (дар лаҳҷаҳо) дучор меояд; ҳалво — ҳаво, дарё — дайро, аҳвол — авҳол, бурё — буйро, арвоҳ — авроҳ.

2) Чоивазкуни, ки ба забони адаби дохил шуда, дар орфография низ инъикос ёфтааст: куфл — кулф, китф — кифт. Баъзе аз шаклҳо ба таври параллель кор фармуда мешаванд. Чоивазкуни овозҳо бештар дар калимаҳои иқтибосӣ (тарелка — талерка, нерв — невроз, невропатолог), дар калимаҳои аз забони адаби ба лаҳҷа дохилшуда ва дар нутқи кудакон мушоҳида қарда мешавад: дарвоза — давроза, гирья — гийра, биръён — бийрон.

3. АССИМИЛЯЦИЯ

Дар фонетика монандшавии овозҳоро ассимиляция¹ меноманд. Ассимиляция дар байни овозҳои ҳамчунӣ (садонок бо садонок, ҳамсадо бо ҳамсадо) рӯй медиҳад. Бинобар ин ассимиляция пурра (агар ду овоз аз ҳар чихат ба ҳамдигар монанд шаванд) ва нопурра (агар танҳо аз ягон чихати аломати артикуляционӣ наздики пайдо кунанд) мешавад.

Ассимиляция чунин ҳодисаест, ки баъзе овозҳо дар ҳангоми талаффуз аз чихати ҳаракати органҳои нутқ ва артикуляция ба ҳамдигар мувофиқшавиро талаб мекунанд, яъне дар вақти гуфтан як овоз пеш аз худ ё пас аз худ овозро талаб мекунад, ки вай ба худаш ё аз чихати ташкилӣ ё аз чихати махраҷ ҳамчунӣ бошад. Масалан: қасдан — қастан. Дар ин ҷо овози «д» пешизабонии чарангнок буда, «с» пешизабонии бечаранг аст. Бинобар ин «д» ҳамчунӣ худ «т»-ро, ки низ пешизабонии бечаранг мебошад, ба ҷои худ мегузорад. Ин тағйиротро овози бечаранги «с» талаб қардааст.

Ё ки дегча — декча, асбоб — аспоб, лодка — лотка, танбур — тамбур, занбур — замбур, чунбиш — чумбиш, анбор — амбор, ҳаштаҳ — ҳаждаҳ ва ғайра.

Аз чихати он ки кадоме аз ду овоз ба тағйирот дучор меояд, яъне овози дигарро ба худ монанд мекунад, ду хел ассимиляцияро қайд қардан лозим аст:

1) Ассимиляцияи прогрессивӣ.

2) Ассимиляцияи регрессивӣ.

Агар як овоз дар калима овози пас аз худ омадаро ба худаш ҳамчунӣ кунад, ассимиляцияи прогрессивӣ ном дорад: қасдан — қастан, асбоб — аспоб, сабад — сабат. Агар як овоз таъсири худро ба овози пеш аз худ омада гузаронда, онро ба худ ҳамчунӣ намояд, ассимиляцияи регрессивӣ ном дорад: дегча — декча, лодка — лотка, манбаъ — мамбаъ.

4. ДИССИМИЛЯЦИЯ

Диссимиляция ҳам калимаи латинӣ буда, маънои луғавии он ҷудошавӣ, яъне аз ҳамчунӣ худ дур шудан мебошад. Диссимиляция ҳодисаи акси ассимиляция мебошад. Вай дар байни овозҳои

¹ Ассимиляция — калимаи латинӣ буда, маъноаш «монандшавӣ» аст.

якчелан аз ягон чихат ба ҳам монанд (садонок ва ё ҳамсадо) рӯй медиҳад. Диссимиляция бештар дар овозҳои аффрикатӣ ва баъзе овозҳои пешизабонии роғ ба вучуд меояд.

Агар дар гуфтугӯ яке аз овозҳо овози дигарро аз ҳамчунӣ худ дур кунад, диссимиляцияи номида мешавад: қачдум — қаждум, ичтимой — иштимой, иқбол — ихбол, вақт — вахт.

Дар ин мисолҳо овози «ч» ва «ҷ» аффрикат буда, дар шакли дигарии калимаҳои мазкур «ч» ба «ш» гузаштааст. Дар калимаҳои иқбол ва вақт овозҳои «б», «т», монсадор буда, барои осонтар шудани талаффуз ба паҳлуи худ овози бемонсади «х»-ро талаб қардаанд.

Аз ассимиляцияи дида, худуди истеъмоли диссимиляцияи камтар аст. Ассимиляцияи шакли фонетикӣ забонро чандон тағйир намедиҳад, бинобар ин вай ба забони адаби бештар роҳ меёбад, аммо диссимиляция дар шакли фонетикӣ забон тағйироти зиёдтар ба вучуд меоварад. Аз ин рӯ вай аксаран аз нормани нутқ берун монда, асосан дар лаҳҷаҳо, гуфтугӯи одди ва нутқи кудакон мушоҳида мешавад.

5. МУВОФИҚАТИ ОВОЗҲО

Ин ҳодисаест, ки дар забони адаби ва шеваҳо дар калимаҳои овозҳои гуногун ба ҳамдигар мувофиқат мекунанд, ба таври дигар гуем, дар калимаҳо ба ҷои як овоз кор фармуда шудани овози дигар дида мешавад. Ба таври мувоҷиҳ кор фармудани овозҳо дар як калима мувофиқати овозҳо ном дорад: раҳ — роҳ, кӯтах — қутоҳ, маҳ — моҳ, даҳан — даҳон, ниғаҳ — нигоҳ, қушод — қушуд, устод — устоз, хидмат — хизмат...

Мувофиқати овозҳо дар натиҷаи тағйироти фонетикӣ, махсусан дар асоси қонуниятҳои ассимиляция ва диссимиляция, дар натиҷаи иқтибоси калима аз забонҳои дигар ва дар натиҷаи тараққиёт ва тағйироти тадриҷии овозҳо ба вучуд меояд.

Ҳодисаи мувофиқати овозҳо дар забон на танҳо сабаби гуногунии талаффузи шаклҳои ҷудогонаи калимаҳо, балки боиси гуногунии нормани нави талаффуз ва ё ба таври мувоҷиҳ кор фармуда шудани як қатор шаклҳо ҳам қардааст.

6. ДИГАРШАВИИ ОВОЗҲО

Бо таъсири ҳамдигарии овозҳои чарангнок ва бечаранг тағйироти овози ба вучуд омада, ба ҷои чарангнок бечаранг ва ба ҷои бечаранг чарангнок меояд. Ин ҳодисаи фонетикӣ, асосан, дар нутқи гуфтугӯи мавҷуд бошад ҳам, баъзан ба нормани орфография низ таъсири худро мегузорад. Дар ин ҳолат, бадалшавии овозҳои г — к, сири худро мегузорад. Дар ин ҳолат, бадалшавии овозҳои г — к, б — п, д — т, з — с, в — ф, ғ — қ — х, ч — ҷ дида мешавад. Процесси дигаршавӣ ё бадалшавии овоз аз инҳо иборат аст:

- 1) дар охири калима бечаранг талаффуз шудани чарангнокҳо: барг — барк, об — оп, актив — активф;
- 2) бо илова шудани ҳиссаҳои морфологӣ бечаранг талаффуз

шудани чарангнокҳо: хурд — хурттар, хуб — хуптар, чароғ — рок, боғ — боҳча;

3) бадалшавии овозҳо ва ба орфография тасвир кардани аз ҷумла, дар сифатҳои таъкиди пеш аз чарангнок қор фармушудани «б» ва пеш аз бечаранг «п»: зард — заб-зард, сиёҳ — сиёҳ-калон — кап-калон, кабуд — кап-кабуд, лӯнда — лӯб-лӯнда.

4) дар охири калима чарангнок талаффуз карда шудани бечаранг ва бяръакс: гап — габ, чап — чаб (чабдаст), хушомад — хушомат, марҳамат — марҳамад.

ОВОЗ ВА ФОНЕМА

Калимаи овоз мафҳуми умумӣ аст. Овоз дар натиҷаи бархурди ва ларзиш ёфтани ҳаво ҳосил мешавад. Овоз дар маънои овози инсонӣ, яъне дар мафҳуми фонетикӣ унсури калимаест, ки барои ба вуҷуд омадани калима хизмат мекунад.

Нутқи аз калимаҳои дар ҷумла ба ҳам алоқаманд иборат аст. Калимаҳо ба овозҳои ҷудогонани нутқи таксим мешаванд. Дар нутқи мо метавонем овозҳоро бо тобишҳои гуногун талаффуз кунем. Масалан, овозҳои **а, о, у** ва монанди инҳоро якҷанд хел талаффуз кардан мумкин аст. Аммо ҳамаи ин тобишҳоро, ки овозҳои ҷудогонани доранд, фонема номидан мумкин нест.

Фонема¹ дар нутқи инсон типии овозро меноманд, ки вай барои аз якдигар фарқ кардани калимаҳо ва шакли онҳо қодир буда, дорои тобишҳои гуногун мебошад ва бо ҳамин барои алоқа ва муносибати одамон хизмат мекунад.

Фонемаро берун аз системаи фонетикӣ забон, ки мувофиқи таъриқи таърихи он ташкил меёбад, тасаввур кардан мумкин нест. Системаи фонемаҳо яке аз аломатҳои характерноки забони ин ё он халқ ё миллат мебошад.

Ҳамаи фонемаҳои як забон системаи ягонро ташкил медиҳанд. Агар онҳо ба якдигар зич алоқаманд мебошанд. Забонҳои гуногун системаи фонетикӣ ҳархела дошта, аз ҳамдигар на танҳо бо микдори фонемаҳо, инчунин аз рӯи характеристикаи сифатӣ ва микдори низ фарқ мекунанд. Микдори фонемаҳо дар забонҳои гуногун аст. Масалан, дар забони абҳазӣ — 71 фонема (68 ҳамсадо, 3 садонок), дар забони русӣ — 39 (34 ҳамсадо, 5 садонок), дар забони лӯлиён — 42 (37 ҳамсадо, 5 садонок), дар немисӣ — 36 (18 ҳамсадо, 15 садонок ва 3 дифтонг), дар англисӣ — 40 (24 ҳамсадо, 13 садонок, 3 дифтонг), дар французӣ — 35 (17 ҳамсадо, 18 садонок), дар финӣ — 30 (14 ҳамсадо, 16 садонок), дар забони тоҷикӣ 29 (23 ҳамсадо, 6 садонок) мавҷуд аст.

Баъзе забонҳои фонемаҳои ба худ хос доранд. Масалан, дар забони тоҷикӣ фонемаи садоноки «у», дар забони русӣ «ы». Фонемаи элементҳои нутқи овозӣ буда, дар нутқи хаттӣ ифодаи он ҳарф аст. Аз ин рӯ, муносибати овоз (ё фонема) ва ҳарф ба мисли меояд.

¹ Фонема — калимаи ҷунонӣ буда, маъноаш «овоз», «садо» мебошад.

Ҷунонӣ ҷудоқунандаи онҳо ин аст, ки овоз ё фонемаро мешунаронем ва талаффуз мекунем, ҳарфро мебинем ва менависем. Ҳарфҳои шартии графикӣ овози нутқи (фонема) дар китобат намоиш медиҳанд. Ин ду мафҳумро (фонема ва ҳарф) аз ҳамдигар фарқ накардан зарур аст. Хаттӣ ҳарфӣ ё овози бояд барои ҳар як фонемаи забон чиддист. Хаттӣ ҳарфӣ ё овози бояд барои ҳар як фонемаи забон чиддист. Хаттӣ ҳарфӣ ё овози бояд барои ҳар як фонемаи забон чиддист. Хаттӣ ҳарфӣ ё овози бояд барои ҳар як фонемаи забон чиддист. Хаттӣ ҳарфӣ ё овози бояд барои ҳар як фонемаи забон чиддист.

1) Як овоз дар забон бо якҷанд ҳарф ифода меёбад. Масалан, дар забони тоҷикӣ овози «э» бо ду ҳарф — дар аввали калима бо ҳарфҳои «э»: монанди **эзоҳ, эрод, эҷод, эҳтиром, эълон, эҳтиёт, элак**; дар мобайн ва охири калима бо ҳарфҳои «е»: монанди **бед, мева, шеър, далер; се, вале, шанбе, рӯзе, соли, одаме** ва ғайра. Овози «и» бо ду ҳарф ифода мешавад. Дар аввал ва мобайни калима, инчунин дар ҳолати беада буданаш дар охири калима бо ҳарфҳои «и»: монанди **ид, ибрат, иваз, идора, илова, дил, нишон, ситора, дидор; одами хуб, бачаи хушфӯл**; дар охири калима дар мавриди қабул кардани зада бо ҳарфҳои «й» ифода мешавад: **дӯстӣ, бародарӣ, хонагӣ, аҳоли, ҳавлӣ** ва монанди инҳо.

2) Ходисаи акси ин ҳам мушоҳида карда мешавад, яъне як ҳарф метавонад якҷанд овозро ифода кунад. Масалан, дар забони русӣ ҳарфҳои **е, я, ю, ё** ҳам дар калимаҳои таркибҳои овози **йе, йа, йу, йо** (ехать, язык, юг, ёж) ва ҳам дар мобайни калима баъд аз ҳамсадоҳои овозҳои **э, а, у, о**-ро ифода карда метавонанд: **дед, дядя, бюро, тётя**.

Дар забони тоҷикӣ ҳам ҳарфҳои «е» ва «и» ҳар кадоме ду овозро ифода мекунанд. Ҳарфҳои «е» дар аввал, мобайн ва охири калима баъд аз садонокҳои ифодақунандаи ду овоз: **йе** (ем, елим, поезд, бачае, хонае) буда, дар миёна ва охири калима баъд аз ҳамсадоҳои танҳо як овозро (э) ифода менамояд: **мехонад, меравад, себ, соли, дарахте**.

Ҳарфҳои «и» дар мобайни калима баъд аз аломатҳои ҷудой ва дар охири калима пас аз садонокҳои ду овозро (**йи**) ифода карда, дар аввал, миёна ва охири калима пас аз ҳамсадоҳои ифодақунандаи як овози **и** мебошад: **тағбир, хонаи калон, барои вай; имрӯз, имсол, ширин, фил, девори баланд, гули сурх, оби соф**.

Дар забони арабӣ ҳарфҳои **во** (و) ё (ى) ифодақунандаи ҷунонӣ овозҳои **у, ў, в, ва** (ى) — **и, е, й, й**.

3) Як овоз метавонад бо якҷоя омадани ду ҳарф ифода гардад, масалан дар забони русӣ ҳамсадоҳои мулоим талаффузшаванда аз ду ҳарф иборат мебошанд: **ть, нь, дь, пь, съ**, (*мать, день, конь, цень*)... Ё ки дар забони немисӣ овози «ш» бо якҷоя омадани се ҳарф **sch**, дар забони англисӣ ҳамин овоз бо ду ҳарф **ch** ва овози «ч» бо пайвасти омадани ду ҳарф **ch** ифода мегардад.

¹ Инг. В. С. Расторгуева. Краткий очерк фонетики таджикского языка. Сталинабад, 1955, стр. 10.

4) Як ҳарф метавонад ду овози якҷояшударо ифода намояд, яъне як ҳарф ифодакунандаи ду овоз шуда метавонад. Дар забони тоҷикӣ ҳоло ҳарфҳои **ц, щ**, ки дар асоси графикани русӣ қабул шудаанд, ҳамчун дар забони русӣ ду овозро ифода мекунад: **ц — ц + с, щ — щ + ч.**

ҲИЧО ВА ТАШКИЛШАВИИ ОН

Чараёни нутқ аз дахон ба ҳиссаҳои ҷудогона тақсим шуда мегарояд. Агар калима якҷиҷогӣ бошад, фақат як процесси талаффузи ташкил медиҳад. Бинобар ин, ҳар як қисме, ки ба воситаи ҳаво аз калима ҷудо мешавад, яклухт ҳамчун як калима талаффуз меёбад, ҳиҷо номида мешавад.

Ба ибораи дигар, як ё якҷанд овоз, ки дар вақти талаффузи он як чараёни ҳаво даромада, аз дахон мебарояд, ҳиҷо ном дорад. Дар ҳиҷо яке аз фонемаҳои мавқеи марказиро ишғол намуда, фонемҳои дигарро дар атрофи худ муттаҳид менамояд. Ин гуна фонема ташкилкунандаи ҳиҷо ҳисоб меёбад. Ташкилдихандаи ҳиҷо фонемҳои садонӣ мебошанд. Фонемҳои ҳамсадо пеш ё пас аз он ҷой мегиранд. Бинобар ин дар калима микдори ҳиҷо ба фонемҳои садонӣ вобаста аст. Дар як калима чӣ қадаре ки овози садонӣ мавҷуд мешавад, ҳамон қадар ҳам ҳиҷо мавҷуд аст.

Ҳиҷо аз ҷиҳати таркиб аз як овози садонӣ ё як садонӣ ва як ҳамсадо ва ё як садонӣ ва якҷанд ҳамсадо иборат мебошад: **на-ва-сан-да, о-зо-да, у-му-мӣ, мам-ла-кат, меҳ-нат-каш, об-рӯ-манӣ.**

Ҳиҷо аз ҷиҳати бо қадом овоз тамом шуданиаш ду хел мешавад: ҳиҷои кушода ва бафта. Агар ҳиҷо бо садонӣ тамом шавад, ҳиҷо кушода ва агар бо ҳамсадо тамом шавад, ҳиҷои бафта ном дорад.

Калимаҳои метавонанд танҳо аз ҳиҷои кушода ё фақат аз ҳиҷои бафта иборат бошанд: **и-ҳо-та, и-до-ра, ло-ла, хо-на; мак-таб, кор-гар, киш-лок.**

Дар забонҳои калимаҳои якҷиҷогӣ низ бисёранд: **гул, себ, рӯшан-шаб, сол, рафт, гуфт, хонд** ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ ҳиҷочудокунӣ ба тарзи зерин аст:

1) Агар дар байни садонӣҳо як ҳамсадо бошад, вай, одатан ба ҳиҷои охир мегузарад: **о-ро, а-со, за-мин, о-бод, ра-фик.**

2) Агар дар байни садонӣҳо ду ҳамсадо паси ҳам омада бошанд, яке аз онҳо ба ҳиҷои аввал, дигаре ба ҳиҷои сонӣ мебарояд: **оф-тоб, нар-гис, гар-дан.**

3) Агар дар калима ҳамсадоҳо ташдид ёбанд, ба ду ҳиҷо тақсим мешавад: **Лаз-зат, ғал-ла, лат-та, дак-ка, қув-ват, му-ваф-фақ-та-фак-кур.**

4) Агар дар байни садонӣҳо се ҳамсадо ояд, дутои аввал ба ҳиҷои геш ва яктои он ба ҳиҷои баъдина дохил мешавад: **ба-ла-ла-лар, бу-зург-тар, хурд-тар.**

ЗАДА ВА ХЕЛҲОИ ОН

Аз байни ҳиҷоҳои калима яке нисбат ба дигар шиддатноктар ва мурқувваттар талаффуз карда мешавад. Нисбатан шиддатноктар ва мурқувваттар талаффуз карда шудани яке аз ҳиҷоҳои калима ба оҳанги махсус талаффуз карда шудани яке аз ҳиҷоҳои калима ба **зада** ном дорад: **китоб, хона, дарахт, замин, осмон.**

Ҳиҷо, ки **зада** ба болои он меафтад, ҳиҷои заданок ва ҳиҷоҳои дигарни худӣ ҳамон калима ҳиҷои бе**зада** номида мешавад. Пурқувват **гуфта** шудани ҳиҷо ба чараёни ҳаво, ки дар вақти талаффузи калима нисбат ба қисмҳои дигарни худӣ ҳамон калима бошад, **зада** берун меояд ва ба ин восита вазну оҳанги як ҳиҷоро аз дигараш фарқ мекунонад, **зада** номида мешавад.

Зада дар калима ба болои яке аз овозҳои садонӣ ҳам меафтад. Ин гуна задаро **задаи** калима меноманд. Вазифаи **задаи** калима аз муайян кардани маъно ва нормани талаффузи иборат аст.

Зада ду хел мешавад:

1) **задаи** қувватӣ ё динамикӣ.

2) **задаи** тонӣ ё мусиқавӣ.

1) **Задаи** қувватӣ он аст, ки як ҳиҷои калима аз дигар ҳиҷоҳои он шиддатноктар ё баландтар талаффуз мешавад. Ин хел **зада** ба забонҳои русӣ ва тоҷикӣ хос аст.

2) **Задаи** тонӣ ё мусиқавӣ он аст, ки дар калима ҳиҷои заданок аз бе**зада** ба воситаи **лаҳн (тон)** фарқ мекунад. Чунин **зада** ба забонҳои полякӣ, французӣ, тоҷикӣ ва дигарҳо хос мебошад.

Зада дар забонҳои ҷаҳон мавқеи муайян дорад. Вай дар қисмҳои гуногуни калимаҳо меафтад. Дар баъзе забонҳо **зада** дар калимаҳои муайян дорад. Масалан, дар забони чехӣ ҷои **зада** ҳиҷои аввали калима, дар забони полякӣ дар ҳиҷои пеш аз охири, дар французӣ дар ҳиҷои охири мебошад.

Дар забони тоҷикӣ мавқеи **зада** дар калимаҳо ба тарқи зерин аст:

1) Дар исми **зада**, асосан, дар охири калима меояд: **китоб, ситора, қалам, бозор.** Агар ба ин гуна калимаҳо суффикс дар охири илова карда шавад, **зада** ба қисми иловашуда мегузарад: **хона — хонагӣ, корхона — корхонаҳо, хавас — хавасманд.**

2) Дар сифатҳо ҳам монанди исми **зада** дар охири калима меафтад: **калон, дилкаш, баланд, ширин, дилписанд.** Дар охири сифатҳои хиссаи иловаи шавад, **зада** ба он мегузарад: **хуб — хубтар, калон — калонтар, сурх — сурхча.**

Агар префикс илова гардад, **зада**, асосан, дар охири калима мондан мегирад: **даркор — нодаркор, савод — бесавод.** Баъзан дар ҳолати иловаи шудани префикс задаро ҳам ба аввал, ҳам ба охири калима овардан мумкин аст: **фоида — бефоида, махсул — бемахсул.** Дар сифатҳои мураккаб ҳам **зада** дар ҳиҷои охири меояд: **қадба-лавад, дилнишин, хушбаён, абрукамон, дилписанд.** Дар сифатҳои таъкидӣ **зада** хусусияти дугона дорад. Вай гоҳо ба хиссаи таъкидӣ, гоҳо ба ҳиҷои охири калима вобаста шуда меояд. Ин ҳолат ба

тарзи ифода ва тобиши маъноии фикр вобаста аст: калон — калон, сурх — суп-сурх, сафед — сап-сафед, зард — заб-зард.

3) Дар шумора, чонишинҳои мураккаб, масдар ва сифати феълӣ ҳам чои зада дар ҳиҷои охири калима аст: моён, шумо, он, вайҳо, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон, хондашуда, хондаистода, вишташуда.

4) Дар феълҳои мавқеи асосии зада ҳиҷои аввал аст. Агар феъл префикс илова шавад, зада ба он мегузарад: рафтам — равад — бирафт, гуфт — мегуфт — мегӯяд.

Дар феълҳои замоши ояндаи дур (таркибӣ), ки феълӣ ёрида хандаи онҳо аз шакли аорист иборат аст, зада дар ҳиҷои якуми феълӣ ёридашуда гузошта мешавад: хоҳам омад, хоҳам гуфт, хоҳай рафт, хоҳам фиристод.

Дар феълҳои замонӣ гузаштаи дур ва ҳозираи давомдор низ ҳиҷои кинда нигоҳ дошта мешавад: рафта будам, гуфта буданд, гуфта истодааст, хонда истодаем.

Агар феъл дар шакли инкорӣ омада бошад, зада ба ҳиссаҳои инкорӣ мегузарад: наравед, нагӯед, нагирад. Дар категорияи зарҳам зада, асосан, ба ҳиҷои охири калима меафтад: охиста, гурғвордӯстона.

5) Дар калимаҳои ёридашуда мавқеи зада муайян нест. Дар онҳо зада ҳамеша дар як чои муқаррарӣ намеояд. Дар ёридашудаҳо мавқеи зада устувор нест: Оре, ҷаммо, балки, бӯ, зёро, ҳаттӣ, албатта, азбаски, чунки, агар, магар, фақат, танҳо.

6) Дар калимаҳои советӣ-интернационалӣ, ки аз русӣ ё ба ҷои онҳо забони русӣ ба тоҷикӣ дохил шудаанд, зада дар ҳамон чои ки дар русӣ меояд, асосан нигоҳ дошта мешавад: партия, революция, пионер, объект, трактор, поезд, Иванов ва ғайра.

Агар ба ин гуна калимаҳо суффиксҳои русӣ-тоҷикӣ илова карда шаванд, зада ба қисми иловашуда мегузарад: марксизм, ленинизм, ленинчи, активист, активона, партиявӣ, тракторчӣ.

Ба номҳои тоҷикӣ суффиксҳои фамилиясозӣ — ов, -ова, -ев -ева илова шаванд, зада ба онҳо нагузашта, дар чои аввалани худ нигоҳ дошта мешавад: Раҳмон — Раҳмонов, Кодир — Кодиров, Кодиров ва, Мансур — Мансуров, Мансурова, Малик — Маликов, Мусофир — Мусофиров.

Дар забони тоҷикӣ баъзе ҳиссаҳои калима ва калимаҳои алоҳида задаро қабул намекунанд: бандакӣ изофӣ «и», суффикси муайяни ва ягонагӣ «е», пасояндӣ -ро, бандакчонишинҳои соҳибӣ (ам, ат, аш, амон, атон, ашон), бандакҳои феълӣ ва ҳабарӣ (ам, аст, ем, ед, анд), пайвандакҳои пайвастунандаи «у» (ю), «хам» пайвандакӣ тобеъкунандаи «ки».

Дар як қатор забонҳо зада дар калима чои муайян надорад. Вай дар як калима дар ҳиҷои аввал, дар дигарӣ дар миёна ва сеюмӣ дар ҳиҷои охир меояд. Масалан, дар забони русӣ: яблоко, молоко, цветочек. Ин гуна задаро задаи озод меноманд.

Роль ва мавқеи зада дар калимаҳо калон буда, аҳамияти он аз инҳо иборат аст:

1) Задаи калимагӣ ҳамчун воситаи грамматикӣ барои ҷудо кардани маъноии калимаҳо хизмат мекунад. Масалан, дар забони русӣ: кулф — кулф, замоқ — замоқ, мука — орд, мука — азоб, укубат.

Дар забони тоҷикӣ: сӯзон (сифат) — сӯзон (феълӣ фармоиш), бардошт (исм) — бардошт (феъл), гӯё — (сифат, забони гӯё) — гӯё (ҳиссаҷа), бинó (биноии баланд) — бинó (дидаи бино), танҳо (ҳиссаҷа), танҳо як кас омад; танҳо (зарф), ман танҳо будам; корам — корам: замини корам.

2) Зада барои муайян кардани тарзи хониш ва равшаниии ифодаҳои барои муайян кардани норми талаффуз хизмат мекунад: марксизм, гулзор, Холіқов, портфель, назарий, омма, фольклор, Шевченко, тракторист.

3) Задаи ҳиҷоӣ барои дуруст фаҳмидани маъноҳои имло, баъзе муайян кардани калимаҳои мураккаб (хусусан дар забони тоҷикӣ) хизмат мекунад: якрав (як рав), пахтакор (пахта кор), пахтачин (пахта чин), соатсоз (соат соз), мӯзадӯз (мӯза дӯз).

Дар ҷумла ҳар як калима, ки зиёда аз як ҳиҷо дорад, ба худ задаи қуввагӣ мегирад. Ғайр аз ин, дар ҷумла бо мақсади таъкиди баъзе аз калимаҳо баландтар талаффуз карда мешавад, яъне ба бори як калимаи бутун низ зада меафтад, ки онро задани мантиқӣ меноманд. Бо ёрии задани мантиқӣ гуянда мақсади асосиро ба шунидашуда махсусан изҳор кардани мешавад. Бинобар ин ҳамон қисми асосиро ҳисбат ба дигар қисмҳои ҷумла шиддатноктар талаффуз мекунад.

Задани мантиқӣ воситаи асосии ҷалб намудани диққати шунидашуда ба ин ё он қисми нутқ мебошад: пионерони мактаби мо дигар ба экскурсия рафтаанд. Дар ин ҷумла гуянда аз рӯи мақсади дар пеш гузоштаиш метавонад яке аз калимаҳоро баландтар талаффуз намуда, диққатро ба он қисми ҷумла равона созад.

ОРФОЭПИЯ

Орфоэпия як қисми забоншиносӣ буда, нормаҳои талаффузро меомӯзад. Маъноии орфоэпия талаффузи дуруст мебошад. Агар фонемаҳо дар гуфтугӯ чандин тарзу ҳолати талаффуз дошта бошанд, мо нормани муътадили талаффузи онҳоро дар забони адабӣ таъин мекунем. Масъалаи мавқеи зада дар калима ҳам ба нормани орфоэпия дахл дорад. Пас, орфоэпия ба фонетика алоқаманд буда, дар бораи нормаҳои умумии дурустталаффузкунии калима ва ҳиссаҳои он суҳан меронад. Орфоэпия, ҳамчун муайянкунандаи нормани талаффуз, ба орфография ёриӣ амали мерасонад. Ба нормаҳои тарбияи чихати амалии фонетика ва ҳолатҳои алоҳидаи талаффузи калимаҳои ҷудогона мавзӯи орфоэпия мебошад. Инро ҳам бояд гуфт, ки норма танҳо талаффузи адабӣ дорад. Риоя намудани нор-

¹ Орфоэпия — калимаи юнонӣ буда, orthos — «дуруст», epos — «нутқ», яъне дуруст талаффуз кардан мебошад.

маи талаффузи адабӣ барои радиошунавонӣ, мактаб, театр ва сан ати ораторӣ ниҳоят муҳим аст.

Ҳар як забон нормаи махсуси орфоэпия дорад. Калимаҳо ва лаҳҷа ва шеваҳо мувофиқи норми талаффузи маҳаллӣ гуфта мешаванд ҳам, дар забони адабӣ ба қондаи ягонаи орфоэпӣ иттиҳоди менаманд: чашм (на чашм), забон (на зувон ё зубон), шаш (на шиш панҷох (на пинҷох).

Орфоэпия ба вайрон кардани талаффузи калимаҳо роҳ наметавонад. Мувофиқи нормаи орфоэпии забони адабӣ талаффуз кардани калимаҳо махсусан барои нутқи артистон, дикторҳо, муаллимон ва пропагандистон хеле зарур аст.

Боби IV

ГРАММАТИКА

ГРАММАТИКА ЧИСТ?

Чунон ки маълум аст, таркиби луғавии забон худ аз худ ҳангоми забонро ташкил дода наметавонад, вай барои забон ҳамчун материал бинокори ҳисоб меёбад. Таркиби луғавии забон, ҳамин ки ба ихтиёри грамматикаи забон даромад, аҳамияти бузург пайдо мекунад.

Грамматика¹ қондаи тағйироти калимаҳо, баҳампайвандшави калимаҳо дар ҷумла таъин намуда, бо ҳамин ба забон як рағби мавзуну бомаъно мебахсад. Грамматика натиҷаи кори дуруди роҳи тафаккури инсонӣ, нишондиҳандаи муваффақиятҳои тафаккур мебошад. Грамматика муайянкунандаи сохти забон, типии мебошад, зеро сохти грамматикӣ, ки дар муддати асрҳо ба вучуд омада, ба мағз-мағзи забон дохил шудааст, хеле сусти ва охира ба тағйирот дучор мешавад.

Ба воситаи грамматика забон имконият пайдо мекунад, ки фикри ҳақиқатро бо либоси моддии забонӣ пӯшонад.

Дар ин ҷо доир ба ду масъала таваққуф намудан лозим аст:

1) умумияти грамматикӣ;

2) ба воситаи грамматика либоси моддӣ гирифтани нутқ.

Ҳар як калима дар забон на бо чизҳои хусусӣ ва индивидуалӣ балки бо гуруҳи чизҳо муносибат дорад, ки ин шартӣ умумияти (абстракцияи) хусусӣ мебошад. «Дар забон фақат умумият мавҷуд аст» — навишта буд В. И. Ленин.

Дар ҳақиқат, «хонаҳо» хеле гуногун (сангин, ҷубин, яқошён, дуошён, сеошён, баланд, ҳарранга) шуда метавонанд, аммо калимаи хона барои ифодаи ҳамаи онҳо як хел ба кор бурда мешавад. Ӯ фарз кунем, ки агар ду хонаи тамоман якхела бошад ҳам, дар

¹ Грамматика — калимаи юнонӣ буда, маъноаш «санъати ҳағги» (грамматика) мебошад.

одам тамоман якхела шуда наметавонад, албатта, яке аз онҳо аз ғайри дигаре фарқ мекунад, вале калимаи одам нисбат ба ҳар кадом шахс як хел ба кор бурда мешавад, ки инро абстракцияи лексикӣ меноманд.

Абстракцияи грамматикӣ сифатан аз абстракцияи лексикӣ фарқ мекунад. Ҳодисаҳои лексикӣ аз фактҳои абстракцияи грамматикӣ конкреттар мебошанд. Ба ин муносибат монандии байни грамматика ва геометрия ба амал меояд. Геометрия на чизҳои конкретӣ, балки андозаи масоҳавии онҳо, дарозӣ, паҳноӣ, баландии фигураҳоеро меомӯзад, ки аз маҷмуи ин маълумотҳо ва фактҳо ба вучуд меоянд ва на худӣ чизҳо ва предметҳо, балки фақат схемаҳо ва қолибҳои ташкилётро месанҷад, барои ҳамин аломатҳои бисёрро хоси предметҳо соқит менамояд ва ба онҳо маҳдуд мешавад, ки барои схемаи маълуме лозиманд.

Барои лексика **стол, китоб, табар** калимаҳои гуногун мебошанд ва ин аз ҷиҳати лексикӣ бисёр муҳим аст. Барои грамматика, ки аз ҳар гуна конкрет холи аст, **стол, китоб, табар** калимаҳои якхела мебошанд, чунки грамматика на ба калимаҳои конкретӣ (**стол, табар, китоб, дарахт, гул** ва ғайра), балки бо қолаб — лексемаи¹ онҳо кордор аст. Дар ҳақиқат калимаҳои **стол, дарахт, табар, китоб, гул**, ки аз ҷиҳати маъноӣ луғавиашон тамоман гуногунанд, ифодаи грамматикӣи якхела доранд, ҳамаи онҳо ҳангоми **ҷамъбандӣ** суффикси «**ҳо**» ё «**он**» мегиранд, ҳамашон пасоянди-ро ва бандиҳои изофӣ (**и**) қабул мекунанд ва ҳамашон бандакҳои соҳибӣ гирифта тасриф мешаванд:

стол

дарахт

табар

китоб

гул

ҳо

ро

ам, ат, аш (танҳо)

амон, атон, ашон (ҷамъ)

«Ҳислати фарқкунандаи грамматика ин аст, ки вай қондаҳои тағйирёбии калимаҳоеро мебахсад, дар ҳолате, ки вай на калимаҳои конкретиро, балки умуман қалимаҳоеро, ки аз ҳар гуна конкретӣ холианд, дар назар дорад, вай барои тартиб додани ҷумлаҳои қондаҳои мебахсад, дар ҳолате ки на ин ки ягон навъ ҷумлаҳои конкретӣ, фарз кунем, мубтадои конкретӣ, хабари конкретӣ ва ҳоказоро, балки ҳама гуна ҷумлаҳоеро бе нисбати шакли конкретии он ё он ҷумла дар назар дорад. Бинобар ин грамматика чи дар қалимаҳо ва чи дар ҷумлаҳо чизи ҷузъӣ ва конкретиро ба назар нагирифта, он чизи умумиро, ки дар асоси тағйироти калимаҳо ва баҳампайвандии калимаҳо дар ҷумла қарор ёфтааст, мегирад ва аз он чизи умумӣ қондаҳои грамматикӣ, қонунҳои грамматикӣ месозад»².

Дар ҷумла мо метавонем, аз рӯи вазифа ва мақсади фикри баёншаванда ҳеҷ гуна тағйироти дигарро ба вучуд наоварда, ба қон як калимаи калимаи дигарро ба кор барем.

¹ Лексема — калимаи юнонӣ буда, маъноаш «калима» мебошад.
² И. Сталин. Марксизм ва маъсалаҳои забоншиносӣ. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Сталинобод, 1951, сах. 27.

Ман ин стол (дарахт, табар, китоб, гул)-ро дида истодаам. Грамматика аксаран муносибатро на ҳамчун муносибатҳои конкретӣ ҳар гуна калимаҳои конкретӣ, балки ҳамчун муносибатҳои лексемаҳо, яъне муносибатҳои грамматикӣ аз ҳар гуна конкретӣ холибударо ифода мекунад. Бо ҳуди ҳамин абстракцияи грамматикӣ аз абстракцияи лексикӣ фарқ мекунад.

Аз ҷиҳати грамматикӣ чӣ лексемаҳо ва чӣ гуруҳҳои онҳо дар забон модель — қолаби умумӣ доранд. Модель дар забон қатъан масоз ва шаклсоз шуда метавонад, ки ин ба ҳиссаҳои ҷудогона вобаста аст. Масалан, дар забони тоҷикӣ модели калимасозии исми ҷунин суффиксҳо ба вучуд меояд: **-ҷӣ** (колхозҷӣ, тракторҷӣ, самборҷӣ, чинакҷӣ), **-гар** (коргар, оҳангар, наългар), **-гор** (омузгор, хостгор, талабгор), **-вар** (шӯълавар, суҳанвар, шиновар), **-бон** (бонбон, подабон), **-а** (чашма, даста, гуша), **-гоҳ** (хобгоҳ, дастгоҳ), **-зор** (алафзор, киштзор, пахтазор), **-истон** (Тоҷикистон, Узбекистон, куҳистон, гулистон), **-ӣ** (бародарӣ, дӯстӣ, хубӣ, некӣ, бадӣ), **-гарӣ** (хешигарӣ, одамгарӣ, навигарӣ), **-идан**, **-онидан** (механиконида, колхозонидан, сабзидан) ва ғайра.

Ба гуруҳи модельҳои шаклсоз анҷомаҳои падежӣ, бандакҳои шахсӣ ва суффиксҳои дохил мешаванд, ки калимаи нав насохттанҳо шакли онро тағйир медиҳанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ суффиксҳои **-ак**, **-акак** (**-як**, **-якак**), **-ча** ба гуруҳи модельҳои шаклсоз тааллуқ доранд.

Модельҳои грамматикӣ **сермаҳсул** ва **бемаҳсул** мешаванд.

Модельҳои сермаҳсул на танҳо микдори бисёрӣ материали лексикиро дар бар мегиранд, балки барои ба вучуд омадани ҳар гуна калимаҳои нав, ҳамчун намуна, хизмат мекунад ва инчунин онҳо ба модельҳои бемаҳсул ҳам қобилияти таъсиррасонӣ доранд.

Модельҳои бемаҳсул танҳо бо якчанд калима маҳдуданд, аммо инро ҳам бояд гуфт, ки серистеъмолии шаклҳои грамматикиро ба сермаҳсулӣ ва бемаҳсулӣ грамматикӣ аралаш қардан дуруст нест, инҳо ҷизҳои дигар-дигаранд.

Фонетика ва лексика дар сохти забон мавқеи ғайримарказӣ иштироқ мекунад. Лексика ба ҷиҳати маъноӣ, фонетика ба ҷиҳати материали вобаста аст. Грамматика дар ин бобат мавқеи марказиро ишғол менамояд. Агар лексика бевосита воқеиятро номбар кунад, фонетика бевосита бо органи ҳис (гуш) дарк қарда шавад, грамматика ҳамеша мавқеи мобайнӣ дорад. Алоқаи грамматика бо воқеият танҳо ба воситаи лексика ба амал меояд, зеро ҳуди грамматика аз ҳар гуна конкрет маҳрум мебошад.

Масалан, дар забони русӣ ҷинсиати исмхоро фақат дар шумораи танҳо фарқ қардан мумкин аст: этот большой пруд, это большая река, это большое озеро, ammo шумораи ҷамъ аз ҷиҳати ҷинсиати фарқ надорад: эти большие пруды (реки, озера); аз ин рӯи исмҳо, ки шумораи танҳо-надошта, доимо дар шумораи ҷамъ ме

¹ Модель — калимаи французӣ буда, маънояш «намуна» нусхаи намунавӣ ягон ҷиз, қолаб мебошад.

анд, ҷинсиат надоранд (чулки, поски, пожинцы). Ба ҳамин тариқ, ҳар як ҳодисаи грамматикӣ ҳамеша дорон ду ҷиҳат мебошад: **дохилӣ** (маънои грамматикӣ, ҷизе, ки ифода ёфтааст) ва **хориҷӣ** (воситаи грамматикӣ ифода, яъне бо ҷӣ ифода шудааст). Ҳар як ҳодисаи грамматикиро маҳз аз ҳамин ду ҷиҳат санҷидан шарт аст.

Маҳз ба воситаи грамматика лексика (бо ёрии фонетика) имконият пайдо мекунад, ки фикрҳои инсонро бо либоси моддин забонӣ пушонанд, то ки он фикрҳо фаҳмо шаванд. Вобаста ба ҳамин ҷиҳат маъноҳои фарқ қардан лозим меояд: 1) маънои грамматикӣ, 2) воситаҳои грамматикӣ, 3) шакли грамматикӣ ҳамчун ягонагии маъно, ки дар натиҷаи таъсири байниқадгари воситаҳои грамматикӣ ва маъноҳои грамматикӣ ба вучуд меояд.

Барои фаҳмидани маънои грамматикӣ, шакли грамматикӣ, мунтазамии пайдарҳамии нутқ ва системанокӣ забон хеле муҳим аст. Мунтазамии нутқ баёнӣ фикрро аз рӯи замон дар назар дорад, яъне як элемент аз паси элементҳои дигар пайдарҳам ҷой мегирад. Аз ин нуктаи назар силсилаи фикр ба зvenoҳо ҷудо шуда, пайдарҳам баён қарда мешавад. Ҷумла ба калимаҳо (лексемаҳо), лексема ба морфема, морфема ба фонемаҳо ҷудо мешаванд. Ба ҳамин инҳо (ҷумла, лексема, морфема) мунтазамӣ ва пайдарҳамӣ хос аст.

Системанокӣ забон аз ташаккули оддӣ зоҳирии материали забонӣ иборат нест, балки дар элементҳои зиёди якҷинса ва якхелаи забони аст, ки дар алоқамандии якдигар дар сурати муқоисақунӣ аҳамият пайдо мекунад.

Барои грамматика ин ҳислат аҳамияти хеле муҳим дорад, зеро дар бораи категорияи ҷинсиат ё падеж дар сурате сухан роҷдан мумкин аст, ки ҷинс ё падеж дар ин ё он забон аз рӯи микдор ақаллан дуто бошад.

Маънои грамматикӣ ва типҳои вай аз муқоисаи он бо маънои предметӣ (ашъёӣ) ва лексикӣ муайян қарда мешавад. Бо ин мақсад калимаи «**столча**»-ро аз назар мегузаронем. Дар ин калима қисми якум **стол** ва қисми дуюм **ча** мебошад. Маълум аст, ки қисми якуми ин калима (**стол**) аз ҷиҳати маъно мустақил ва қисми дуюм (**ча**) номустақил аст. Қисми якум бе иштироки қисми дуюм ҳам ифодакунандаи маъно мебошад, ammo қисми дуюм (**ча**) бе қисми якум вучуд дошта наметавонад ва маъноеро ҳам ифода на мекунад. Аз ин ҷост, ки қисми якум ифодакунандаи маънои предмети (**ашъёӣ**) буда, қисми дуюм ифодакунандаи маънои грамматикӣ мебошад.

Маънои грамматикӣ бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ ифода қарда мешавад. Воситаи грамматикӣ ифодаи материалии маъноҳои грамматикӣ мебошад. Воситаҳои грамматикӣ, ки дар забонҳои истифода мешаванд, микдоран қаманд. Онҳо типҳои гуногуни **аффиксация**, **флексия** дохилӣ, **такрор**, **калимаҳамроҳкунӣ**, **калимаҳои ёридоханда**, **тартиби калима**, **зада**, **интонация**, **супплетивизм** мебошанд. Маъноҳои грамматикӣ ҳар як забон маҳз бо ҳамин гуна воситаҳои ифода меёбад. Баъзе забонҳо (монанди русӣ,

англией) ҳаман воситаҳои грамматикиро истифода мекунад, ба воситаи (масли хитой, французӣ) фақат қисме аз ин воситаҳои кор мебаранд. Аммо ин масъала мизони маҳакки баҳодихи забонҳо шуда наметавонад.

Яке аз масъалаҳои душвортарини грамматикаи назариявӣ маълумоти категорияҳои грамматикӣ мебошад. Ба ҳамаи тарик, категорияҳои маънодорони онҳо, баҳамнаивандии онҳо) мебошанд, ки умумияти грамматикиро ташкил медиҳанд. Маъноҳои грамматикӣ, ки дар воситаҳои грамматикаи ифода карда мешавад, ин умумияти дар забон муттаҳид мегардонанд. Масъалаи ҳеле мушкили грамматика шакли грамматикӣ мебошад.

Шакл дар забон, аз ҷумла дар грамматика, мафҳуми маҳасуби буда, шарҳу эзоҳи алоҳидаро талаб мекунад.

1. Шакл дар грамматика аз воситаи грамматикӣ фарқ дорад.
2. Шакл ва маъно зинияти як чиз набуда, балки ду чизи гуногун аст.
3. Дар грамматика муносибати байни маъноҳои грамматикӣ ва воситаи грамматикӣ (дар якҷоягӣ) шаклро ташкил медиҳад. Воситаи грамматикиро тағйир дода, маъноҳои грамматикиро бетавон монем ва ё маъноҳои грамматикиро тағйир дода, воситаи грамматикиро тағйир падиҳем, шакли нав ҳосил мешавад. Масъалаи калимаҳои **баландтарин**, **калон-калон**, **сап-сафед** аз рӯи маъно якхела — дараҷаи олӣ сифат мебошанд, аммо аз ҷиҳати воситаи ифода гуногунанд: яке бо иловаи суффикси **-тарин**, дигаре бо роҳи такрори **калон** (давидему давидем) аз рӯи воситаи ифода якхела такрори **калон-калон** (давидему давидем) аз рӯи воситаи ифода якхела такрори **калон-калон** зиёдин аломатро фаҳмонда, **давидем-давидем** тобиши маънони намуди давомнокии феълро ифода мекунад.
4. Шакл, пеш аз ҳама, дар натиҷа ба қисмҳои ҷудоғона тақсим шудани силсилаи нутқ зоҳир мегардад. Қисмҳои ҷудоғонаи силсилаи нутқ аз лексемаҳо, морфемаҳо, фонемаҳо иборат аст.
5. Як шакл метавонад ба якҷанд категорияи нутқ мансуб бошад. Дар ин сурат ба хусусиятҳои он категория соҳиб мешавад ва тағйир меёбад. Масъалаи **бар** — исм, **бар** — асоси замони ҳозираи феъл; **бор** — исм, **бор** — асоси замони ҳозираи феъл; **ҳазор** — шумора, **ҳазор** (булбул) — исм ва монанди инҳо.
6. Шаклсозӣ тағйироти шакли худ як калимаро дар бар мегирад, яъне маънои луғавии калима дигар нашуда, тапхо шакли он ба тағйирот дучор мешавад. Масъалаи дар сифати забони русӣ шаклҳои **чис**, **шумора**, **падеж** ва дараҷаи қисси (дараҷаи қисси ба забони тоҷикӣ низ дахл дорад); дар исмҳои забони русӣ шаклҳои **падеж** ва **шумора** (дар забони тоҷикӣ тапхо шумора); дар феълҳои забонҳои русӣ ва тоҷикӣ шакли **шаҳс**, **шумора**, **намуд**, **сифа**, **замони** (дар феълҳои замони гузаштаи забони русӣ инчунин **чис** ва **шумора**).
7. Калимасозӣ опро дар бар мегирад, ки бо ёрии воситаҳои гу-

аз асосҳо ва решаҳо ба маъноҳои нав луғавӣ калимаҳои дигар сохта мешаванд: **санг** — **сангин**, **чуб** — **чубин**, **девор** — **девори**, **хона** — **хонаги**, **кор** — **коргар**, **қолхоз** — **қолхозчи**, **омад** — **даровардан**, **дон** — **нодон**, **навис** — **нависанда**, **хон** — **хонанда** ва ғайра.

Маъноҳои грамматикӣ дар забонҳои гуногун ҳам умумӣ ва ҳам фарқеда мешаванд, зеро ҳар як забон дорад шаклҳои маҳасуби худ мебошад. Чунинки, дар аксарияти забонҳои категорияи шумораи **маъно** мавҷуд аст, аммо шакли он дар забонҳои дунё гуногун мебошад.

Масъалаи дар забони малай шумораи **чамъ** бо ёрии такрори калима ифода меёбад: **оранг** — «одам», **оранг-оранг** — «одамон»; дар забони шиллуки Африка бо ёрии тағйироти оҳанги талаффуз: **йит** бо оҳанги баланд — «гуш»; **йит** бо оҳанги паст — «гушҳо»; дар забони араби бо тағйироти овозии дохили калима: **ҳимор** — «хар», **ҳимар** — «харҳо», **олим** — **уламо**, **аввал** — **авоил**, **кавкаб** — **кавокиб**, **салот** — **салотин**, **айб** — **аюб**, **шоир** — **шуаро**; дар забони русӣ бо дигар кардани анҷомаҳои калима: **стол** — **столы**, **меч** — **мечі**; дар забони тоҷикӣ бо суффиксҳои **-ҳо** ва **-он** (**-ён**, **-гон**, **-вон**): **куҳ** — **куҳҳо**, **одам** — **одамон**, **дон** — **доноён**, **талаба** — **талабагон**, **бозу** — **бозуво**; дар забони немисӣ бо дигар кардани овози садоник дар реша: **mutter** — «модар», **miiter** — «модарон» ва ё бо дигар кардани артикль: **das fenster** — «тиреза», **die fenster** — «тирезаҳо» ва ғайра.

Аз рӯи маълумоте, ки Э. Сепир овардааст. «Дар забони паст (яке аз забонҳои Колумбияи Британия) шумораи **чамъ** бо чор роҳ ифода меёбад: а) дар аксарияти исмҳо (ва феълҳо) ба воситаи такрори қисми реша: **gyat** — «одам», **gyigyat** — «одамон»; б) ба воситаи баъзе префиксҳо: **an'op** — «даст», **ka** — **an'op** — «дастҳо», в) бо дигар кардани овозҳои дохили калима: **gwula** — «плащ», **gwila** — «плащҳо», г) ба воситаи суффиксҳо: **waku** — «бародар», **wakukw** — «бародарон».¹

ВОСИТАҶОИ ГРАММАТИКИИ ЗАБОНҶО

ВОСИТАИ АФФИКСАЦИЯ

Яке аз воситаҳои грамматикӣ аффиксация мебошад. Аффиксация он аст, ки ба реша ё асос аффикс илова карда мешаваду ба ин восита шакли маъноҳои нав ба нав ҳосил мегардад.

Аффиксҳо² морфемаҳои дорони маънои грамматикӣ мебошанд. Онҳо берун аз калима вучуд дошта наметавонанд ва тасаввур ҳам карда намешаванд, онҳо ҳамсафари реша ё асос мебошанд. Аффикс

¹ Э. Сепир. Язык, тарҷумани русии А. М. Сухотин, 1934, сах. 47.
² Аффикс, аффиксация — калимаи лотинӣ буда, маъноаш «васл шудан» мебошад.

аз рӯи мавқеи худ иҷбат ба реша префикс¹, ки пеш аз реша и
ва мешавад ва постфикс², ки баъд аз реша меояд, чудо мешавад.

Забонҳои ҳастанд, ки префикс надорад (туркӣ, финӣ-угорӣ)
танҳо постфиксҳо ба қор мебаранд. Дар ин гуна забонҳо ба
шай калимаҳо якҷаид постфикс пайдарҳам оварда мешавад. Масалан,
дар забони қирғизӣ: қол-дор-ум-го (бар дастони ман). И
калма аз як реша (қол — «даст») ва се постфикс иборат аст. За
бонҳои дигаре ҳастанд, ки барояшон префиксация характернок бу
д, постфиксро қариб ҳеч қор намефармоянд. Масалан, забон
суаҳилӣ (аз гурӯҳи забонҳои банту дар Африкаи Марказӣ).

Забонҳои ҳиндуевропейӣ, ки забони русӣ ҳам ба ин оила мансуб
аст, ҳам префикс ва ҳам постфиксро истеъмол менамоянд, аммо
истеъмоли постфиксҳо фаровонтар аст. Постфикс дар навбати худ
ба суффикс (калмаи латинист, маънояш охирчаспак) ва флексия
(калмаи латинӣ, маънояш тағйирёбӣ, дигаршавӣ) чудо мешавад.
Суффикс ва флексия мувофиқи типӣ маъноӣ грамматикӣ ва шаклӣ
аз рӯи тартибу ҷой дар калма ишғолкардашон) аз якдигар фарқ
мекунад.

Суффиксҳо постфикси ифодакунандаи маъноӣ деривационӣ³
(калимасоз) буда, флексия постфикси ифодакунандаи маъноӣ ре
ляционӣ⁴ (шаклсоз) мебошанд. Префикси бошанд, ҳам роли ка
лимасозӣ ва ҳам роли шаклсозӣ доранд.

Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки постфиксҳо ҳам на ҳаме
ша калмаи нав сохта метавонанд. Ба ҳамин тарик, дар забони ру
сӣ флексияи падежӣ ҳам хусусияти калмасозӣ дорад ва ҳам шакл
созӣ. Флексияи асосӣ дар забони русӣ дар феълҳои замони гузаш
та -и ва дар сифати амр -те мебошанд, ки ҳар ду шумораи ҷамъро
ифода мекунад: ходил — ходили, читал — читали; иди — идите,
книжь — кннъте...

Ғайр аз префиксҳо ва суффиксҳо, ки дар забонҳои ниҳоят бисъ
ёр вомехуранд, типҳои дигари аффикс низ мавҷуданд.

1. **Интерфиксҳо** (латинӣ, мӯёнбадак) морфемаҳои ёридикан
дае мебошанд, ки маъноӣ махсус надошта, танҳо алоқаи байни
ҳамдигарии решаҳои калмаи мураккабро таъмин менамоянд. Он
ҳо танҳо дар ҳангоми калмасозӣ (дар калмаҳои мураккаб) ба
қор бурда мешаванд. Масалан, дар забони русӣ пар-о-ход, тепл-о-
ход, сам-о-лёт. Дар забони тоҷикӣ садонокҳои пайвандкунандаи о
у, ба гурӯҳи интерфиксҳо дохил мешаванд: пеш-о-пеш, дав-о-дав,
рав-о-рав, гуфт-у-гуй, суخت-у-суз, чуст-у-чуй.

2. **Конфиксҳо** (латинӣ — якҷоя гирифташуда) якҷояшавии ду
аффикс — префикс ва постфикс буда, ду морфемаро ташкил ди
ханд ҳам, якҷоя амал мекунад. Масалан, дар шаклҳои феълӣ

¹ Префикс — калмаи латинӣ буда, маънояш «илова шудан ба аввал» мебо
шад.

² Постфикс — калмаи латинӣ буда, маънояш «илова шудан ба охир» ме
бошад.

³ Деривационӣ — «дигаркунандаи маъноӣ» (калмаи латинист).

⁴ Реляционӣ (калмаи латинӣ) — «дигаркунандаи шакл».

забонҳои немисӣ: loben — «таъриф кардан» ва ge-lob-t — «таъриф
кардашуда». Дар ин калма префикси ge ва постфикси t дар авва
лу охири реша омада, шакли дигари ин калмаро ба вучуд овар
даанд. Дар забони тоҷикӣ: рафт — мерафтагӣ, омад — меомадагӣ.
Ғайр аз ин, дар баъзе забонҳо ходисаҳои аз ҳамдигар чудо шу
дани морфемаҳо ва дар байни онҳо дохил шудани морфемаҳои ди
гар ҷой дорад. Масалан, дар забони тоҷикӣ аз аввали калма чу
зо шуда дур рафтани префикси феълсозӣ «дар» мушоҳида карда
мешавад:

Аз ватаи гап сар кунӣ, дармегирифт,
Дар ба мисли ҳезуми тар мегирифт.

(М. Турсунзода.)

Чунон ки мебинем дар мисраи дуоми ин байт дар феълӣ «дар-
мегирифт» префикси дар дар аввали мисраъ ва шакли феълӣ «ме-
гирифт» дар охири мисраъ ҷой гирифтааст.

3. **Инфиксҳо** аффиксҳои мебошанд, ки дар мобайни реша ҷой
мегиранд. Масалан, инфикс «um» дар забони тагалӣ (оилаи забон
ҳои индонезӣ): s-um-ulat — «навиштан» аз калмаи sulat — «хат»,
r-um-asok — «даромадан» аз калмаи rasok — «даромад». Ин гу
на инфиксҳо дар забонҳои дигари индонезӣ ҳам мавҷуданд. Забон
ҳои латинӣ ва юнонӣ ҳам чунин инфиксҳо доранд.

4. **Трансфиксҳо** чунин аффиксҳо мебошанд, ки решаи танҳо аз
дохили он ҷой мегиранд ва ҳамчун садонокҳо дар байни ҳамсадо
ҳо омада истода, ба ин восита шакли калмаро тағйир медиханд
ва ба он маъноӣ грамматикӣ мебахшанд. Ин гуна ходиса ба забон
ҳои семитӣ (яҳуди қадим, аккадӣ ё ассирий-вавилонӣ, финикӣ, ара
бӣ) хос аст. Масалан, дар забони арабӣ, решаи калмаи ҚТБ ифо
дакунандаи идеяи «хат» ва ҚТЛ «қатл» мебошад, агар дар мобай
ни ин гуна решаҳо садонокҳо дохил шаванд, шаклҳои нави ин ка
лимаҳо ҳосил мегарданд. Чунончи: ҚаТаБа — «навишт», ҚаТаЛа —
«кушт», КуТиБа — «навишта шуда буд», «кушта шудагӣ буд», ҚаТиБу — «ме
КуТиЛа — «кушта шуда буд», «кушта шудагӣ буд», ҚаТиБу — «навишташуда»,
«навиштагӣ», ҚаТиЛу — «мекуштагӣ», КиТаБу — «навишташуда»,
«навишта шудагӣ», КиТаЛу — «кушташуда», «кушта шудагӣ», Ук
ТУБ — «навис», УкТуЛ — «куш», «бикуш» ва монанди инҳо.

ТАКРОР (редупликация)

Такрор ё редупликация¹, он аст, ки реша пурра ва ё қисман,
асос ё калмаи бутун бе тағйироти таркиби овозӣ ва ё бо андаке
тағйирот такрор меёбад.

Дар як қатор забонҳо такрор барои ифодаи шумораи ҷамъ ба
қор бурда мешавад, масалан, дар забони малай: оранг — «одам»,

¹ Редупликация — калмаи латинӣ буда, маънояш «дучандшавӣ» аст.

оранг-оранг — «одамон»; дар забони мурдаи шумерӣ (аз гурӯҳи забонҳои семитӣ) кур — «мамлакат», кур-кур — «мамлакатҳои Дар забони русӣ ҳам элементҳои ин ҳодиса мушоҳида карда мешаванд: гг — «годы», вв — «века», тт — «товарищи» ва ғайра.

Дар бисёр забонҳо тақрор ҳамчун воситаи қувватдиҳандаи фикр буда, факту ахбор ба таври таъкид тасдиқ ё инкор карда мешавад. Масалан, дар забони русӣ: да-да, нет-нет, ни-ни, вот-вот. Дар забони тоҷикӣ: бале-бале, ҳа-ҳа, оре-оре, не-не. Дар зарфҳо тақрор барои таъкиди аломати амал ва миқдори дараҷаи хизмат мекунад: оҳиста-оҳиста, тез-тез, зуд-зуд, кам-кам, андак-андак, қатра-қатра...

Машҳуртарин ва паҳншудатарин намуди тақрор калимаҳои тасвири (тақлиди овозӣ) мебошанд. Калимаҳои тасвири ҳодисаҳои гуногуни табиатро ба воситаи тақлиди овоз ифода мекунанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ: так-так, тик-тик, шилдир-шилдир, гулдур-гулдур, чак-чак, бақар-бақар, тапар-тупур, ялт-ялт, милт-милт... Дар русӣ ин гуна тақрор ба забони абадӣ хос набошад, ҳам, дар шеваҳои забони русӣ фаровон ба қор бурда мешавад. Дар забони сомалӣ (Африкаи Шарқӣ) тақрор дар феъл ифодакунандаи намуди махсус мебошад: fep — «хоидан», fep-fep — «ба тамои хоидан», «пурра хоидан». Ба воситаи тақрор ифода ёфта ни намуди давомдори феъл дар забони тоҷикӣ низ ҷой дорад, тақрор бо пайвандаки «у» ҳам сурат мегирад: давон-давон, рафта-рафта, хандида-хандида; мераваду меравад, мехонию мехонӣ, давидему давидем... Дар категорияи сифат тақрор барои ифодаи дараҷаи оли хизмат менамояд. Масалан: калон-калон, баланд-баланд, лӯнда-лӯнда, сафед-сафед. Барои ифодаи ин маъно дар забони тоҷикӣ боз шакли дигари тақрори сифат ба назар мерасад, ки онро тақрори нопурра номидан мумкин аст: суп-сурх, сап-сафед, сип-сиёҳ, кап-кабуд, даб-дароз, каппа-калон.

Тақрори нопурраи реша махсусан ба забонҳои лотинӣ, юнонӣ, қадим ва ҳиндӣ қадим (барои сохтани перфект) хос мебошад. Забони англисӣ ҳам дар ин бобат хеле бой аст. Дар ин ҷо ҳам тақрори пурра ва ҳам нопурра фаровон истифода мешавад. Аксарияти қуллии тақрорро дар ин забон калимаҳои тақлиди овозӣ ташкил мекунанд.

Намуди махсуси тақрорро дар забонҳои туркӣ тақрори нопурра ташкил медиҳад. Агар калима бо ҳамсадо сар шавад, дар ҷузъи тақрор ҳамсадои аввал ба п ё м иваз мешавад. Агар калима бо садонок сар шавад, дар ҷузъи тақрор пеш аз он яке аз ин ду ҳарф (п ё м) илова мегардад. Ин гуна тақрорҳо ба исми маънонон ҷамъ ва умумият медиҳанд. Масалан, дар забони қазокӣ: жылқы — «асп», жылқы-мылқы — «аспҳо» ва дигар ҳайвони монанди он.

Чунин намуди тақрор дар забони тоҷикӣ ҳам ниҳоят фаровон ба қор бурда мешавад: ҷой-пой, об-ноб, нон-пон, ош-пош, себ-меб, пул-мул, қанд-панд ва монанди инҳо. Дар сифатҳо ва зарфҳои забони тоҷикӣ боз намуди дигари тақрор низ мавҷуд аст; ки

дар мобайни ҷузъҳои он пешоянд ҷой гирифта, онҳоро ба ҳамдигар алоқаманд менамояд ва ба ҳамин восита як иборати устувор ҳосил мешавад: Масалан: нав ба нав, тоза ба тоза, рӯз то рӯз, рӯз аз рӯз, сол то сол, моҳ ба моҳ, як ба як ва монанди инҳо.

КАЛИМАҲАМРОҲКУНИ

Калимаҳамроҳкунӣ аз аффиксация ба он фарқ мекунад, ки агар дар аффиксация ба реша суффиксҳои илова шавад, дар ин ҳолат морфемаҳои решагӣ ба ҳамдигар васл шуда, дар натиҷаи он калимаҳои нави мураккаб ҳосил мешаванд. Ба ҳамин тарик, калимаҳамроҳкунӣ дар забон як воситаи калимасозӣ мебошад.

Дар вақти калимаҳамроҳкунӣ решаҳои бутун ё ихтисоршуда, инчунин асосҳо ва калимаҳои яклухт дар ин ё он шакли грамматикӣ ба ҳам меоянд. Калимаҳамроҳкунӣ ду ҳолат дорад:

1) калимаҳамроҳкунӣ, ки маънои яклухт аз ҷамъбасти маънои калимаҳои иловашуда ба вучуд меояд. Масалан, дар забони русӣ: профпробота — «профсоюзная работа», стенгазета — «стенная газета» ва ғайра;

2) калимаҳамроҳкунӣ, ки маънои шакли яклухт ба маънои ҷузъҳои иловашуда вобаста нест, балки ба калимаи аввал вобаста аст. Ин ҳолат дар забони тоҷикӣ серистеъмом аст: китобхона — на ҳар гуна хонае, ки китоб дорад, балки ҷои махсуси китобхонӣ ва китобгирӣ мебошад; ҷойхона — на ҳар як хонае, ки ҷой дорад, балки ҷои махсуси ҷойхурӣ.

Дар вақти ҳамроҳкунӣ калимаҳо метавонанд тағбироти овозиро аз сар гузаронанд ва бо мурури замон ҳамроҳшавии механикии морфемаҳо рӯй диҳад. Масалан, дар забони тоҷикӣ: моҳи гарм — гармо, моҳи сард — сармо, мурғи обӣ — мурғобӣ, гушти бирён — гуштбирён, мурғи бирён — мурғбирён, банди дар — дарбанд, банди сар — сарбанд.

Бо ёрии ҳамроҳкунӣ сохтани калимаҳои мураккаб ба забонҳои санскрит (забони адабии ҳиндуёни қадим), юнонӣ ва лотинӣ хос аст. Чунин тарзи калимасозӣ дар ин забонҳо характери хаттӣ-китобӣ дорад. Забони адабии рус ҳам аз ҷиҳати сохтани калимаҳои мураккаб бо усули ҳамроҳкунӣ хеле бой аст. Ин ҳодиса ба забонҳои французӣ, англисӣ ва немисӣ ҳам характернок аст.

Дар забони русӣ калимаҳои мураккаб бо ду роҳ сохта мешаванд:

1) бо садоноки пайвастандан: паровоз, землемер, пароходство, земледелие, лесозаготовки, землеустройство;

2) бе садоноки пайвастандан (дар ин ҳолат калимаҳо ва решаҳои ихтисор карда мешаванд): колхоз, совхоз, профорг, комсорг, наркомат, профбилет, профсобрание, агитпункт ва монанди инҳо.

Бо ёрии ҳамроҳкунӣ сохтани калимаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ низ ҳодисаи паҳншудатарини калимасозӣ мебошад. Бо ин гуна воситаи грамматикӣ дар забони тоҷикӣ калимаҳои сершумо-

ре ташкил меёбанд. Дар забони тоҷикӣ ҳам ду роҳи маълум машхури сохтани калимаҳои мураккаб мавҷуд аст:

1) бо садонокҳои пайвастунандаи о, у, и: саросар, сарозер, сарозер, даводав, чоночон, раворава, кашокаш, гирдогирд, (даводавӣ, кашокашӣ); чустучу, шустушу, равуо, гуфтугӯ, харидуфуруда, рафтуомад; Қонибодом, Мавҷигул, Хуснигул ва ғайра.

2) бо роҳи бевосита ҳамроҳ кардани решаҳо ё калимаҳо. Таҷрибаи морфологии ин гуна калимаҳои мураккаб ниҳоят гуногун аст:

а) аз ду исм: ошхона, писарбача, ширбиринҷ, шердил, мохрураҳмдил, рузнома, обрӯ, сарсухан ва монанди инҳо;

б) аз исму сифат: тангкӯча, гармсел, тундбод, каждум, қадбалад, тандуруст, хушрӯ, баландқомат;

в) аз исму шумора: дутор, душанбе, чормағз, садбарг. Ин гуна калимаҳо бо суффикс ҳам меоянд: панҷсола, душоха, панҷшоха, чорпоя, семоҳа, якҳафтаина, якҳафтагӣ, духафтаина;

г) аз исму асосҳои феълӣ: сартарош, соатсоз, забоншинос, дилкаш, фараҳбахш, вафодор, фатҳовар, гилембоф, ғойбхон, ёдошт, нишондод, коркард;

д) аз исму сифати амр: киштгардон, рӯгардон, ғаҳвораҷунбон;

е) аз исму сифати феълӣи замони гузашта: кордида, якбағта, шикастадил, раҷидахотир, паридахаёл;

ж) аз исму феълӣи ҳол: корчаллон, хандонрӯй;

з) аз сифату сифати феълӣи замони гузашта: навбаромада, наврасида, корамнашуда, бекорхобида;

и) аз ҳоли нафси ва асоси замони ҳозира: худгард, худписанд, худрӯй;

к) аз зарфу исм: ҳозирҷавоб, ҳамешабахор, ҳамешахуррам;

л) аз исму бандаки изофӣ ва исму суффиксҳо: умумиттифоқӣ, сарисинагӣ, пустибаррагин.

ЁРИДИҲАНДАҲО

Маъноӣ грамматикӣ на танҳо дар дохили калима, балки берун аз он, пеш аз ҳама, дар якҷоягии калимаҳои ёридиҳанда ва муस्ताқилмаъно ифода ёфта метавонад. Чунон ки маълум аст, калимаҳои ёридиҳанда функцияи номинативӣ надоранд, зеро онҳо (пешояндҳо, пайвандаҳо) номбар накарда, танҳо муносибати байни аъзоҳои ҷумла ё байни ҷумлаҳои ифода мекунанд, инчунин баъзе маъноҳои грамматикӣро нишон медиҳанд, ки ба пайвандашавии калимаҳо дар ҷумла (артикльҳо, ҳиссаҷаҳо, феълҳои ёридиҳанда) вобастагӣ надоранд. Ин ба ифодаи муайяни, номуайяни, шумора ва ғайра алоқаманд аст.

Калимаҳои ёридиҳанда аксаран роли аффиксҳо ро иҷро мекунанд. Масалан, ман ба шумо **бародарвор** хизмат мекунам. Дар ин ҷо муносибати ҳоли тарзи амал «**бародарвор**» ба воситаи суффикси «-вор» ифода ёфтааст. Айнан ҳамин гуна муносибат метавонад бо ёрии калимаҳои ёридиҳанда махсусан пешоянд ва пасояндҳо

бародар гардад. Ман ба шумо мисли (монанди ё чун) бародар хизмат мекунам, ё худ ба шумо **бародар барин** хизмат мекунам.

Дар забони тоҷикӣ инчунин як алоқаи грамматикӣ ҳам бо ёрии бандаки изофӣ (-и) ва ҳам пешояндҳо ифода ёфта метавонад: **Вай** дохили хона шуд — вай ба хона дохил шуд. **Пиёла** пури чой шуд — пиёла аз чой пур буд. Хона пури одам буд — хона аз одам пур буд. Дар ин ҷо тартиби калимаҳо дар ҷумла низ аҳамият пайдо мекунад.

Ғайр аз ин, айни як алоқаи грамматикӣ калимаҳо дар забонҳои дунё бо роҳҳои гуногун ифода карда мешавад. Масалан, дар забони русӣ алоқаи калимаи **кот** (гурба) бо аъзоҳои дигари ҷумла ба воситаи флексияи падежӣ ифода мегардад: **кот, коту, котом** ва монанди ин, аммо дар забони тоҷикӣ, ки категорияи падежро доро нест, исм ба тарзи боло тасриф намеёбад, чунин алоқаи грамматикӣ бо ёрии пешоянд ва пасояндҳо ифода карда мешавад: **гурба, гурбаро, ба гурба, бо гурба, барои гурба ва ғайра.**

Калимаҳои ёридиҳанда ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

1) **Пешояндҳо.** Пешояндҳо дар ҷумла алоқаи вобастагии байни аъзоҳои ҷумларо ифода мекунанд ва ё маъноӣ падежиро аниқ ва равшан мегардонанд. Пешояндҳо бо ҳамроҳии калимаҳои муस्ताқилмаъно кор фармуда мешаванд. Онҳо муносибатҳои грамматикӣ масоха, замон, мақсад, сабаб, тарзи амал, объект ва дигарҳоро мефаҳмонанд. Пешояндҳо пеш аз калимаҳои муस्ताқилмаъно (исм, ҳоли нафси, шумора ва дигарҳо) омада, алоқаро муносибати синтаксисии онҳоро бо феъл ва ҳиссаҳои номии нутқ таъмин менамоянд.

Маъноӣ луғавӣи пешояндҳо ниҳоятдараҷа абстракт гардидааст. Ин маъно, асосан дар таркиби калимаҳои дигар, ки бо онҳо меоянд, зоҳир гардида, бо ёрии семантикаи калимаҳои муस्ताқилмаъно, ки пешоянд ба онҳо тобеъ шуда омадааст, муайян карда мешавад.

Пешояндҳо дар ҷумла вазиғаи муस्ताқил надоранд, бинобар ин онҳо аъзои ҷумла ҳам шуда наметавонанд.

Дар забони тоҷикӣ пешояндҳо аз ҷиҳати лексикӣ — семантикӣ ва аз рӯи сохташон ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1) Пешояндҳои аслии содда.

2) Пешояндҳои номии таркибӣ.

Ба гурӯҳи пешояндҳои аслии он пешояндҳо дохил мешаванд, ки маъноӣ луғавӣи худро тамоман суғур карда, дар забон ҳамчун калимаҳои ёридиҳанда шинохта шудаанд: аз, ба, бо, бе, дар, бар, то, ҷуз, барои.

Пешояндҳои номӣ боз дар навбати худ изофӣ (дар бораи, дар хусуси, дар бобати, дар назди, дар пеши, аз пеши, аз паҳлуи, дар гирди, дар атрофи, дар сари, дар миёнаи, ба сӯи, аз тарафи, ба ҷои, дар натиҷаи, дар роҳи, дар қори ва монанди инҳо) ва беизофа (пеш аз, пас аз, баъд аз, ба ҷуз, нисбат ба, доир ба, онд ба, баҳшида ба) мешаванд.

Дар баъзе забонҳо пешояндҳои соддаи ифодакунандаи муносибатҳои маконӣ ва замонӣ аз таркиб афтида метавонанд.

забони тоҷики: Ман Бухоро меравам (ба Бухоро). Моҳҳои июн ва август (дар моҳҳои) ҳаво хеле гарм мешавад. Имруз, соати (дар соати 3), маҷлис барпо мегардад.

Як муносибати грамматики бо якчанд пешоянд ҳам ифода ёфта метавонад, ки дар ин ҷо масъалаи синонимикаи пешояндҳо ба миён меояд. Масалан, синоним шудани аз ва дар боран, барои ва баҳри, чуз, ба чуз ва ғайр аз: Вай аз колхозчиён гап кушод — Вай дар боран колхозчиён гап кушод. Барои Ватан — баҳри Ватан. Ғайр аз ӯ — ба чуз ӯ. Агар ҳамаи вазифаҳои грамматикӣ пешояндҳоро ҷамъбаст намоем, моро ба чунин хулоса меоварад, ки онҳо ифодакунандаи ду хели алоқа ва муносибати грамматикӣ аз ҷиҳати маъноӣ ба ду гуна мундариҷа мундариҷаи аъзоҳои ҷумла мебошанд: а) муносибати ҳолшарҳкунандаги б) муносибати объектӣ.

Пасояндҳо ҳам ҳиссаҳои ёридиҳанда буда, барои таъмин намудани алоқаю муносибати грамматикӣ калимаҳо хизмат мекунанд. Пасояндҳо бо исм, ҷонишин, шумора ва ҳиссаҳои дигари нутқ омада, алоқаи грамматикӣ онҳоро бо феъл таъмин менамоянд.

Забонҳое, ки префикс надоранд, дар онҳо, одатан пешоянд ҳам мавҷуд нест, ба ҷои пешоянд дар онҳо пасояндҳо ба қор бурда мешаванд. Масалан, дар забони озарбойҷонӣ: Йер балалар учун (ҷой барои бачагон). Дар ин ҷумла учун пасоянд буда, ба вазифаи пешоянди барои омадааст.

Дар забони тоҷикӣ пасоянди асосӣ «-ро» мебошад. Ғайр аз он қатӣ (қатӣ) мавҷуд аст, ки бештар ба нутқи гуфтугӯй ва шеваҳои хос аст. Калимаҳои барин ва боз низ пасоянд шуда меоянд.

Пасоянди -ро ба предмети муайян бевосита гузаштани амалро ифода мекунанд. Вай конкреткунандаи объект (предмет) мебошад. Агар предмет ба таври умумӣ ояд, пасоянди -ро намегирад. Пасоянди -ро дар забони тоҷикӣ, асосан, ифодакунандаи объекти бевосита мебошад. Ғайр аз он, вай барои ифодаи объекти бевосита низ ба қор бурда мешавад, аммо дар ин ҳолат вазифаи вай маҳдудтар аст. Дар ифодаи объекти бавосита пасоянди «-ро» бо пешояндҳои ба, барои, аз, дар, дар боран хусусияти синонимӣ пайдо мекунанд.

2. **Пайвандакҳо.** Пайвандакҳо чи дар ҷумлаҳои сода ва чи мураккаб алоқаи пайвастунии пайдарҳамӣ (ва, у, ҳам, на-на, чи-чи), хилофӣ (аммо, вале, лекин) ва ҷудоиро (ё, ё ки, ё ин ки) ифода мекунанд. Гуруҳи дигари пайвандакҳо дар ҷумлаҳои мураккаб (ки, чунки, зеро ки, азбаски, вақте ки, модоме ки ва ғайра) барои ифодаи алоқаи тобеъкунӣ хизмат мекунанд.

Пайвандакҳо аз ҷиҳати сохти худ сода (ва, ҳам, ки, то, аммо), мураккаб (чунки, азбаски, агарчи...) ва таркибӣ мешаванд: ё ки, ё ин ки, зеро ки, бинобар ин ки, то ки, вақте ки, барои он ки, баъд аз он ки.

Пайвандакҳо мувофиқи маъно ва вазифаашон ба ду гуруҳ — пайвастукунда ва тобеъкунанда ҷудо мешаванд. Пайвандакҳои пайвастукунда муносибати баробарҳуқуқи аъзоҳои ҷумла ва ҷум-

хоро ифода карда, дар навбати худ, боз ба гуруҳи панҷам, (ё ки, хоҳ-хоҳ) таксим мешаванд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ-ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла тобеъ менамоянд. Пайвандакҳои тобеъкунанда ҳам хелҳои гуногун доранд: сабабӣ (ки, зеро ки, чунки, азбаски), мақсадӣ (то, то ки, то ин ки), замонӣ (ки, вақте ки, пеш аз он ки, баъд аз он ки...) тарзи амалӣ (ба тарзе ки, чунон ки, бе он ки), шартӣ (агар, ба шарте ки) ва хилофӣ (бо вучуди он ки, ҳол он ки, агарчи).

3. **Ҳиссаҷаҳо.** Ҳиссаҷаҳо нисбат ба фикри гуфташуда муносибати аъзоҳои гуногуни ғояндаро ифода менамоянд. Ҳиссаҷаҳо дорои тобеъ-ҷумлаҳои гуногуни маъноӣ буда, воситаи лексикӣ ифодаи муносибати субъективонаи ғоянда ба ҳисоб мераванд. Онҳо барои таъкиди, пурқувват ва таъсири нуктар намудани калимаҳо, ҷумлаҳо (тобеъ-ҷумлаҳои гуногуни маъноӣ) ба қор бурда мешаванд.

Микдори ҳиссаҷаҳо аз ҳисоби калимаҳои дигар зиёд шудааст. Аз ин ҷиҳат, ҳиссаҷаҳо ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд:

- а) Ҳиссаҷаҳои асли: ана, ҳу, ҳа, оре, а, е.
- б) Ҳиссаҷаҳое, ки аз ҳиссаҳои дигари нутқ пайдо шудаанд: мон, биё, гуё, рафту, раваду, охир, ҳуб, хуш, танҳо ва ғайра. Бештарини ин гуна калимаҳо дар нутқ ҳам ба маънои асосӣ (мустақил) ва ҳам ба вазифаи ҳиссаҷа истифода бурда мешаванд. Ҳиссаҷаҳо аз ҷиҳати маъно ва вазифаашон ба гуруҳҳои зерин ҷудо мешаванд: Ҳиссаҷаҳои саволий (мӣ, оё, ҷӣ, магар, нахон), тасдиқӣ (ҳа, бале, оре, хайр, хуш), инкорӣ (не, на), ишоратӣ (ана, мана, ҳу, ҳо), маҳдудӣ (танҳо, фақат), таъкидӣ (хатто, дия, ку, қуя), орзумандӣ (кошки), тахминӣ ва зарурат (рафту, раваду, мабодо, шояд), монандӣ (гуё, гуё ки), илтимосӣ (қанӣ, биё, мон, бигзор).

4. **Артикль.** Артикльҳо ба ҳамаи забонҳо хос нестанд. Онҳо хоси забонҳои арабӣ, романӣ ва германӣ мебошанд. Артикльҳои муносибати байни аъзоҳои ҷумлаҳои ифода намекунд, шаклҳои синтаксисии забонро ташкил намедиҳанд, аммо «ҳамсафари грамматикӣ» калимаҳои мустақилмаъно мебошанд.

Артикль вазифаҳои гуногуни грамматикӣ дорад:

- а) Вай ифодаи грамматикӣ калимаи мустақилмаъно мебошад, яъне артикль аломати исм аст. Ба ин восита дар бисёр забонҳо илова шудани артикль ба калимаю шаклҳои ғайрисиёмӣ онҳоро ба исми мубаддал мегардонад. Дар ин сурат, конверсия² ба вучуд меояд, яъне ин ё он калима таркиби морфологӣ худро тағйир надода, ба категорияи дигар мегузарад. Масалан, дар забони немисӣ: Schreiben — «навиштан», das schreiben — «хат» дар забони англисӣ: play — «бозӣ кун», the play — «бозӣ». Дар забони

¹ Артикль — калимаи французӣ буда, маъноаш «ҳисса», «қисм», мебошад.
² Конверсия — калимаи латинист, маъноаш «тағйирот», «дигаргунӣ» мебошад.

русӣ, азбаски артикль мавҷуд нест, ин гуна субстантивацияи феъл ҳам рӯй дода наметавонад. Дар ин сурат забони русӣ типҳои морфологии калимасозӣ ру меоварад: обедать — обед, играть — игра.

Дар забони тоҷикӣ ҳам ҳолати боло ба назар мерасад: расидан — ракс, бозӣ кардан — бозӣ, хандидан — ханда.

б) Артикль категорияи грамматикӣ муайяни ва номуайяниро фарқ мекунонад. Инҳо артикльҳои чуфт мебошанд, ки яке аз онҳо барои ифодаи категорияи муайяни ва дигаре барои номуайяни истифода бурда мешавад. Масалан, дар забони французӣ: le-ин (чинси мардона) la-ине (чинси занона). Калима бо артикли муайяни, ҳамчун қоида, мефаҳмонад, ки он ба гуянда маълум аст ва ё дар аснои гуфтугӯ дар пеши назари гуянда ҳозир аст. Категорияи калима бо артикли номуайяни, баръакс, мефаҳмонад, ки предмет ба таври умумӣ дар назар гирифта шудааст ва дар аснои гуфтугӯ иштирок надорад.

Дар забони русӣ, ки артикль надорад, ин гуна маъноҳои грамматикӣ бо калимаи ёридихандаи як — один (одна, одно, одни), бо истеъмоли як падеж ба ҷои падежи дигар дар ҳангоми инкор (родительный ба ҷои винительный) ва ба воситаи интонация ифода меёбанд.

Дар забони тоҷикӣ ҳам категорияи муайяни ва номуайяни ба воситаи калимаю ҳиссаҳои ҷудогона ифода мегардад: як, яке, ягон ва суффикси номуайяни е (категорияи номуайяни) ва ин, он, ҳамин, ҳамон (категорияи муайяни).

в) Вазифаи дигари артикль аз фарқ кардани чинс иборат аст. Дар забонҳои, ки дорони чинси грамматикӣ мебошанд, исмҳо ба ин ё он чинс дахлдор шуда мемонанд. Дар забонҳои артикльдор шумораи танҳои чинсият бо артикль ифода ёфта, дар шумораи ҷамъ фарқи чинс аз байн меравад.

Забони немисӣ ба воситаи артикль се чинсро фарқ мекунонад, аммо дар забони французӣ артикль ифодакунандаи ду чинс (мардона ва занона) мебошад:

Забони немисӣ		Забони французӣ	
Муайяни	Номуайяни	Муайяни	Номуайяни
Ҷ. мардона der	ein	le	un
Ҷ. занона die	eine	la	une
Ҷ. миёна das	ein	—	—

г) Артикль шумора (ҷамъу танҳо)-ро фарқ мекунонад. Ин ҳодисаро дар забони французӣ баръало дидан мумкин аст. Дар ин

¹ Субстантивация — калимаи лотинӣ буда, маъноаш «исмшавӣ» аст.

... калимаҳо барои ифодаи шумораи ҷамъ суффиксҳои махсус мегардад ва аз ин рӯ, шумораи ҷамъи калимаҳо бо ёрии артикльҳои ҳосил мешавад. Масалан, калимаи «ша» — гурба ҳам ифодакунандаи шумораи танҳо (гурба) ва ҳам ҷамъ — (гурбаҳо) аст, аммо бо иловаи артикли la — «гурба» буда, бо иловаи артикли le — «гурбаҳо»-ро ифода мекунад.

Дар забони немисӣ барои ифодаи шумораи ҷамъ на танҳо артикль дигар мешавад, балки шакли калима низ тағйир меёбад: das Burgh — «китоб», die Burger — китобҳо.

д) Ниҳоят, артикль ифодакунанда ва таъинкунанда алоқаи муносибати байни аъзоҳои ҷумла шуда тасриф меёбад ва исмиро аз ин «вазифа» (тасрифшавӣ) озод мекунад. Масалан, дар забони немисӣ:

Им. Род. Дат. Вин.	Шумораи танҳо			Шумораи ҷамъ
	Ҷ. м. der des dem den	Ҷ. з. die der der die	Ҷ. м. das des dem das	
				die der den die

5. Феълҳои ёридиханда. Феълҳои ёридиханда ҳарчанд хусусияти шаклтағйирдиҳӣ дошта бошанд ҳам, ба гуруҳи калимаҳои ёридиханда мансубанд. Дар ҳангоми истеъмоли феълҳои ёридиханда феълҳои асосӣ ё мустақилмаъно метавонанд шакли худро тағйир надода, дар як ҳолату шакли тағйирнаёбандан худ (масалан, дар шакли масдар) истад. Аммо ифодаи шахс, шумора, замон ва амсоли ин феълҳои ёридиханда, маъноҳои дигари грамматикӣ ба худдан худ гирифта, дигар ҳеч гуна мустақилият надоранд.

Дар забони тоҷикӣ феълҳои ёридиханда мувофиқи вазифа ва маънои лексикӣ худ ба ду гуруҳ тақсим мешаванд:

1) Феълҳои ёридихандае, ки дар дохили феълҳои таркибӣ маънои лексикӣ худро тамоман гум карда бошанд ҳам, аломатҳои гуногуни грамматикӣ қабул мекунанд: будан, истодан, хостан, кардан, шудан, намудан ва ғайра¹.

2) Феълҳои ёридихандае, ки маънои лексикӣ худро ҳануз аз даст надодаанд ва ба феълҳои асосӣ тобиши нави лексикӣ ва маънои грамматикӣ медиҳанд: гаштан, рафтан, гирифтани, омадан, додан, партофтани, баромадан ва монанди инҳо; гуфта мегардад, калон шуда рафт, хондан гирифт, хизмат карда меояд, хонда дод, хонда баромад ва ғайра.

Феълҳои ёридиханда дар сохтани замон (будан, хостан, истодан, мондан) ин гуруҳи монанди истодан, хостан, мустақилона низ омада метавонанд. Вай дар ҷояш истодааст. Агар хоҳед, ҳамроҳ меравем.

дан), намуд (гаштан, истодан, омадан) ва тарзи феълӣ (шӯрдан, гардидан, намудан) роли калон мебозанд. Баъзе феълӣ ғридриҳанда якҷанд вазифаро иҷро карда метавонанд. Масалан, **шудан** тарзи мафъули феъл ва ба анҷом расидани амалро мефаҳмонад; **истодан** замони муайян ва давомноки амалро ифода мекунад.

Дар забони русӣ феълҳои монда ва гузарандаи якрешагӣ ба воситаи тағйироти худӣ ҳамон як феъл ифода мегарданд (чернить — чернить, молодеть — молодеть...), дар забони немисӣ фарқ ифодаи худро бо феълҳои ғридриҳанда меёбад.

Дар забони франсузӣ ба воситаи феълҳои ғридриҳанда маъноҳои амри феъл ифода мешавад. Дар баъзе забонҳои феълӣ мустақилмаъно ва ғридриҳанда ба ҳам-васл шуда, як калимаро ташкил додаанд. Масалан, дар забони украинӣ: писатиму, писатимешь, писатимет — «ман хоҳам навишт», «ту хоҳӣ навишт», «вай хоҳад навишт». Дар ин ҷо иму, имешь, имет аслан феълӣ ғридриҳандаи иметь (доштан) мебошанд.

6. Калимаҳои ифодакунандаи дараҷа. Ин гуна калимаҳо аслан «зарфҳои дараҷа» буда, бо ҳамроҳии сифатҳои аслии ва зарфҳои барои ифодаи дараҷаи муқоисавӣ оварда мешаванд. Масалан, дар забони русӣ более, очень (более красива); дар тоҷикӣ — хеле, басо, басе, ниҳоят, бағоят; хеле нағз, басо хуб, ниҳоят калон, бағоят дароз ва ғайра.

Ин гуруҳи калимаҳо аз зарфҳои дараҷаи муқаррарӣ бо таноуби маъноӣ лексикӣ ва грамматикӣ, инчунин бо хусусиятҳои хоси синтаксисӣ (характери алоқаи онҳо бо калимаҳои дигар) фарқ мекунанд. Ба сифати калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми дараҷа инчунин калимаҳои ҳам омада метавонанд, ки аслан аз ҷонишин баромадаанд. Масалан, дар забони русӣ самая (самая красивая), всего (всего красивее), дар тоҷикӣ аз ҳама (аз ҳама зебо, аз ҳама беҳтар, аз ҳама азизтар...).

7) Баъзе аз калимаҳои ғридриҳанда дар байни гуруҳи ғридриҳандаҳо як категорияи маълумро ташкил намедиханд, аммо ҳар ҷи ҳам бошад, ба калимаи ғридриҳанда будани онҳо шубҳа нест, зеро онҳо ҳамеша бо калимаҳои мустақилмаъно ҳамроҳ омада, тобишҳои грамматикӣ ифода мекунанд, ки дар забонҳои дигар он гуна тобишҳои грамматикӣ бо ғридриҳандаҳои аффиксӣ зоҳир мешавад, монанди забонҳои тоҷикӣ, туркӣ ва англисӣ. Дар ин забонҳои категорияи грамматикӣ чинс вучуд надорад.

Дар ин сурат барои фарқ кунидани чинси ҳайвонот калимаҳои махсуси ғридриҳанда (нар-чинси мардона, мода-чинси занона) аҳамият пайдо мекунанд. Дар забони русӣ (аз гуруҳи забонҳои помирӣ) дар ин ҳолат барои фарқи чинс (дар предметҳои бечон) ҷонишинҳои ишоратӣ май, дай, вай (барои чинси мардона), мум, дум, вум (барои чинси занона) ба кор бурда мешаванд. Ин ҷонишинҳо барои нишон додани предмети наздик (май, мум), дур (вай, вум) ва мӯёна (дай, дум) хизмат мекунанд. Ин калимаҳо дар ҷунин схема нишон додан мумкин аст:

Чинс	Предмети наздик	Предмети мӯёна	Предмети дур	Мӯёна
мардона	май	дай	вай	ан (оҳан)
занона	мум	дум	вум	жер (сағр)

Дар бисёр забонҳои мафҳумӣ хурдию навозиш ва камият дар нисмо аз қабилӣ китобча, хонача, писарак, духтарак на ба воситаи аффиксӣ, балки бо ғридриҳандаҳои калимаҳои маъноӣ «пи-ар», «бача», «хурд», «майда» ифода карда мешавад. Масалан, дар забони хитой, франсузӣ, англисӣ. Дар яққоғӣ бо номи падар оварда шудани калимаи «писар» аз қабилӣ ҳодисаҳои болост. Масалан, дар забони арабӣ — Ибни Исқандар, Ибни Сино; дар туркӣ — Ғулом-Уғлӣ ва дигарҳо.

ТАРТИБИ КАЛИМА

Барои нутқи тартибу ҷои калимаҳо дар ҷумла, пайдарҳамӣ ва алоқамандии онҳо аҳамияти калон дорад. То ҷи дараҷа аҳамият доштани ин ҳодисаҳо ҷи дар силсилаи фонемаҳо (шаҳр-шаҳр-абр-бар, маҳрам-маҳрам, зер-рез ва ғайра), ҷи дар таркиби морфемаҳои калима (Гулнор-Норгул, Шерали-Алишер) мушоҳида кардан мумкин аст. Ин ҳодиса ба силсилаи калимаҳои ифодакунандаи фикрӣ маъно ҳам дахл дорад. Дар ин ҷо иваз намудани ҷои калимаҳо дар нутқи аксаран ҳамчун воситаи ифодани маъноҳои грамматикӣ хизмат мекунанд.

Махсусан ин масъала дар забонҳои аҳамияти муҳим пайдо мекунанд, ки дар онҳо калимаҳо аз руи тағйирёбии ҷои худ ба вазифаҳои гуногун меоянд. Ин ҳолат дар забонҳои калимаҳои таркиби морфологӣ худро тағйир намедиханд ва ба вазифаи калимаҳои аъзои ҷумла омаданашон танҳо аз ҷиҳати ҷои тартиби онҳо муқаррар мегардад, роли бузург мебозад.

Забонҳои мавҷуданд, ки дар онҳо муносибатҳои грамматикӣ аъзоҳои ҷумла, масалан, муносибати байни мубтадою пуркунандаи аъзоҳои суратӣ (субъекту объект) ба тартибу ҷои дар ҷумла доштан калимаҳо вобаста нест. Масалан, дар забонҳои лотинӣ ва тоҷикӣ:

1) Падар писарашро дӯст медорад; 2) падар дӯст медорад писарашро; 3) дӯст медорад падар писарашро; 4) дӯст медорад писарашро падар; 5) писарашро падар дӯст медорад; 6) писарашро дӯст медорад падар. Дар ҳамаи ин гуна тарзи ифода падар мубтадою писар пуркунанда мебошад.

Бешубҳа яке аз ин гуна тарзи ҷобачогузорӣ характери муқаррари дошта, ҳамаи шаклҳои дигар бо мақсадҳои услубӣ истифода бурда мешаванд.

лук (Африкаи Шарқӣ) jit бо оҳанги баланд — «гуш», бо оҳанги паст — «гушҳо»; дар забони дигари Африка, Фуль, tigvagaṭa — оҳанги муътадил «ман мекушам» бо оҳанги баланд дар овози о (а) — «ман намекушам».

Задаи динамики (қуввагӣ) хусусияти задаи политониро надеррад, зеро вай задаи монотонӣ¹ аст. Лекин дар сурати имконията аз як ҳиҷо ба ҳиҷои дигар гузаштанаш вай воситаи хеле хуби грамматикӣ шуда метавонад. Чунин зада дар забони русӣ ба воситаи фаровон истифода бурда мешавад. Дар забони русӣ ба воситаи ҳиҷои зада калимаи дигар ҳосил мешавад: мука — мука́, кружки — кру́жки, казачки — казачки́, замо́к — замо́к. Дар забони тоҷикӣ бардошт — бардо́шт, сӯзон — сӯзо́н, да́ромад — дарома́д. Ин ҳолат на ин ки ба дигар кардани ҳиҷои зада, балки ба он вобаста аст, ки зада ба ҳиҷоҳои гуногуни калимаҳо меафтад, яъне дар ҳиҷоҳо мавқеи гуногун дорад.

Дар забонҳои, ки задаи озод ва гузаранда доранд, вай на ба ҳиҷоҳои ҷудогона, балки морфемаҳои ҷудогона меафтад. Фарқи байни калимаи полякӣ gekaṭi ва русии **руками** дар он аст, ки дар шакли полякӣ ин калима зада ба ҳиҷои пеш аз охири афтида, дар русӣ ба болои ҳиҷои аввали анҷомаи он меафтад. Дар ин ҳолат сухан дар бораи он меравад, ки дар забони полякӣ задаи калима мавқеи муайян дорад (дар ҳиҷои пеш аз охири менстад), аммо дар забони русӣ задаи гузаранда характернок аст.

Зада дар як шакл ба реша ва дар шакли дигари худӣ ҳамон калима ба болои анҷомаи он меафтад. Масалан, дар исмҳои шумораи танҳо: дом, дома, до́му, до́мом, до́ме — ба болои реша, дар шумораи ҷамъи худӣ ҳамин шаклҳо ба болои анҷомаи калима меафтад: дома́, домо́в, дома́м, дома́ми, о дома́х.

Инчунин аз рӯи ҳиҷои зада дар забони русӣ шаклҳои падежини калимаҳо ва шумораи онҳо фарқ карда мешаванд: ру́ки, но́ги (род. п. шумораи танҳо) — ру́ки, но́ги (им. п. шумораи ҷамъ).

Ғайр аз ин дар забони русӣ зада боз барои фарқ кунонидани намудҳои феъл ҳам хизмат мекунад: насыпа́ть, выно́сить (намуди давомдор), насыпать, выносить (намуди мутлақ).

ИНТОНАЦИЯ

Интонация, чунон ки дар боби фонетика мушоҳида намудем, на ба калима, балки ба ибора (фраза) дахл дорад ва ба ин восита бо ҷумла ва соҳти он алоқаи грамматикӣ пайдо мекунад. Ҳамин тавр, интонация ҳамчун воситаи грамматикӣ чунин вазифаҳо дорад.

1) Вазифаи интонация пеш аз ҳама ба шакли модалини² ҷумла

¹ **Монотонӣ** — аз калимаи юнонии monos — «як» ва tonos — «зада» гирифта шудааст.

² **Модалӣ** — аз калимаи латинии modus — «тарз», «восита» гирифта шудааст; дар грамматика маънои модалӣ тобишҳои гуногуни маъноии фикр — боварӣ, пурсиш, шубҳа, амр ё муносибати шахсии ба гуфтаи худ доштан гуянда мебошад.

вобаста аст. Дар бисёр забонҳо калимаҳо ва тартиби онҳо дида намешаванд, бо ёрии интонация ҷумлаҳои саволиро аз ҷумлаҳои ҷавобӣ, ҷумлаҳои ифодакунандаи шубҳаро аз ҷумлаҳои ифодакунандаи таъҷҷуб, хайрат ё водоркунӣ ва ғайра фарқ мекунад: Вай омад? Вай омад... Вай... омад? Чунин тобишҳои маъноӣ воситаи шиддатнокӣ ва суръати оҳанги талаффузи ифода карда намешаванд.

2) Тартиб ва пайдарпаии пауза дар дохили ҷумлаи фосиланокӣ аз ҷиҳати таъҷҷуб, хайрат ё водоркунӣ ва ғайра фарқ мекунад: Вай омад? Вай омад... Вай... омад? Чунин тобишҳои маъноӣ воситаи шиддатнокӣ ва суръати оҳанги талаффузи ифода карда намешаванд.

3) Интонация дар баъзе забонҳо метавонад ҷумлаи содда ва мураккабро аз якдигар фарқ кунанд. Масалан, дар забони русӣ: Вижу лицо в морщинах (ҷумлаи содда) — Вижу: лицо — в морщинах (ҷумлаи мураккаб).

4) Бо ёрии интонация хангоми наомадани пайвандҳои алоқани пайвастро аз алоқани тобеъ фарқ кардан мумкин аст: Борон монд, мо ба берун баромадем — алоқани пайвастр бо такрори айни як интонация: аммо борон монд — мо ба берун баромадем — алоқани тобеъ. Дар ин ҳолат — **мо ба берун баромадем** — сарҷумла буда, борон монд — ҷумлаи пайрав аст (дар ин ҳолат дар нимаи аввал интонация баланд буда, дар нимаи дуюм паст мешавад).

5) Дар интонацияи махсусан роли «задаи мантиқӣ» калон аст. Ба воситаи задаи мантиқӣ ин ё он қисми ҷумла таъкид карда мешавад. Махсусан аҳамияти ин гуна зада дар ҷумлаҳои саволи зоҳир мегардад.

Шумо имрӯз ба институт меравед? Шумо имрӯз ба институт меравед? Шумо имрӯз ба институт меравед? Шумо имрӯз ба институт меравед?

6) Ба воситаи интонация, махсусан бо тезонидани суръат ва дигар кардани оҳанги муқаррарӣ калимаҳои ибораҳои туфайлӣ аз аъзоҳои ҷумла фарқ карда мешаванд: Вай бешубҳа ҳақ аст (дар ин ҳолат бешубҳа, ки ҳол аст, ҷудо карда нашудааст). Вай, бешубҳа, ҳақ аст (бешубҳа ҳамчун калимаи туфайлӣ ҷудо карда шудааст). Ниҳоят у ҳам омад. Ниҳоят, у ҳам омад. Ҳамин тавр аз сафар баргаштам (ҳамин тавр ҳол аст). Ҳамин тавр, аз сафар баргаштам (ҳамин тавр — ибораи туфайлӣ).

Ифодаи экспрессивӣ ва пеш аз ҳама, ифодаи ҳиссиёти гуногун: шодию хурсандӣ, ғазаб, завқ, навозиш, дустдорӣ, ғамгинӣ, алам ва дигарҳо, инчунин ба ин ё он калима додани тобиши маъноии истехзо ва тамасхур низ бо интонация алоқани зич дорад. Инро ҳам бояд қайд кард, ки интонация дар ҳамаи забонҳо воситаи грамматикӣ шуда наметавонад. Масалан, дар забони французӣ пурсиш ва ҷавоб як хел интонация дорад, танҳо хангоми саволу пурсиш ҳиссаҷаи саволи илова мешавад.

Интонацияи муътадили ин ё он забон, ки дигар кардани он воситаи грамматикӣ ҳисоб мешавад, хангоми шумурдан боз ҳам осон

тар муайян карда мешавад: як, ду; як, ду, се; ду, се, чор, панҷ, шаш ва монанди инҳо. Дар ин ҷо интонация дар аввал баланд ва дар охир паст мешавад.

Воситаи дигари грамматикӣ супплетивизм¹ мебошад. Ба ҷуз аз ҷуфти грамматикӣ пайвастшавии калимаҳои гуногунреша ё гуногунасос, ки қатъи назар аз гуногунии решаҳо ва асосҳо маънои луғавӣ таъбир наёфта, «**гуногунии калимаҳо**» ҳамчун воситаи грамматикӣ барои ифодаи маъноҳои грамматикӣ хизмат мекунад. Супплетивизм номанда мешавад. Дар супплетивизм ду калимаи гуногунреша ҳамчун шаклҳои як калима зоҳир мегарданд. Бояд ҷуфти супплетивизм ба ҳамаи забонҳои дунё хос нест. Вай дар забонҳои ҳиндуевропейӣ (руси, немисӣ, англисӣ, французӣ, лотинӣ) дида мешавад ва яке аз аломатҳои ҳешии ин забонҳо ба шумора меравад. Дар забони русӣ супплетивизм вазиҳо гуногун дорад: брать—взять, класть—положить, садиться—сесть ва ғайра (дар ин мисолҳо супплетивизм категорияи намууди феълро таъин мекунад); человек—люди, ребенок—дети, друг—друзья, брат—братья (ифодакунандаи шумора); козёл—коза, кот—кошка, продавец—продащица (ҷинсиятро мефаҳмонад); хорошо—лучше, плохо—хуже (ифодаи дараҷаи сифат); я—меня, ты—тебя, он—его (истеъмоли субъектӣ ва объектӣ ҷонишинҳои шахсӣ).

СОХТИ СИНТЕТИКӢ ВА АНАЛИТИКӢИ ЗАБОНҲО

Ба масъалаи сохти синтетикӣ ва аналитикӣ забонҳо аз рӯи таъсироти воситаҳои грамматикӣ ва мавқеи истеъмоли онҳо дар ин ё он забон наздик шудан лозим аст. Дар ин сурат ҳам ҷиҳати морфологӣ ва ҳам синтаксисӣ ба назар гирифта мешавад.

Ҳамаи воситаҳои грамматикиро, ки дар боло аз назар гузаронидем, ба ду гуруҳ тақсим кардан лозим аст: 1) воситаҳои, ки маънои грамматикиро дар ҳуди калима ифода мекунанд. Инҳо флексияи дохилӣ, аффиксация, такрор, калимаҳамроҳкунӣ, зада ва супплетивизм мебошанд; 2) воситаҳои, ки грамматикаро берун аз калима ифода менамоянд. Инҳо аз калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима ва интонация иборат мебошанд. Гуруҳи якуми воситаҳои грамматикӣ сохти синтетикӣ² ва гуруҳи дуюм сохти аналитикиро³ ташкил медиҳанд. Дар тенденцияи синтетикӣ грамматика маънои грамматикӣ бо маънои лексикӣ дар дохили калима якҷоя карда мешавад, ки ин аломату нишондиҳандаи яклухти калима мебошад. Аз рӯи тенденцияи аналитикӣ бошад, маънои грамматикӣ аз ифодаи маънои лексикӣ ҷудо карда мешавад. Маъноҳои лексикӣ дар дохили ҳуди калима ҷойгир буда, аммо маъноҳои грамматикӣ ба воситаи якҷоя омадани калимаҳои ёридиҳанда бо калимаҳои

¹ Супплетивизм — калимаи лотинӣ буда, маънои «пурра кардан»-ро дорад.

² Синтетикӣ — аз калимаи юнонии «пайвастшавӣ», «таркибёбӣ» гирифта шудааст.

³ Аналитикӣ — аз калимаи юнонии «ҷудошавӣ», «кушодшавӣ» гирифта шудааст.

устақилмаъно ё бо ёрии тартиби ҳуди калимаҳои мустақилмаъно ба воситаи интонацияи ҷумла ифода мешавад.

Аз афзалияти ин ё он тенденцияи характери калима дар забон Бисъёр меёбад, чунки дар забонҳои синтетикӣ калима берун аз ҷумла ҳам хусусиятҳои грамматикӣ худро нигоҳ медорад. Масалан, лотинӣ filium (писар) ғайр аз маънои лексикӣ нишон медиҳад, ки: 1) Вай исм аст, 2) шуморааш танҳо, 3) падежи винительный, 4) пуркунандаи бевосита. Барои характеристикаи ҷумла ин шакли «**ҷудошуда**», filium (берун аз ҷумла) аҳамияти калон мекунад: 1) Вай пуркунандаи бевосита аст, 2) ба хабар — феълро гузаранда вобаста аст, 3) ба худ мубтадо дорад, ки он шахшҳои синтетикӣ, чи аз ҷиҳати лексикӣ ва чи грамматикӣ мустақил буда, неш аз ҳама, таҳлили морфологӣ меҳақад ва ба воситаи ин гуна таҳлил хусусиятҳои синтаксисии вай худ аз худ ошкор мегарданд.

Дар забонҳои аналитикӣ калима танҳо маънои лексикӣ худро нигоҳ дошта, дар дохили ҷумла фақат ба хосияти номифодакунӣ худ маҳдуд менамояд, хусусиятҳои грамматикӣ вай дар таркиби ҷумла намоён мешаванд.

Маъноҳои грамматикӣ дар забонҳои синтетикӣ, чи дар аъзоҳои мувофиқаткунандаи ҷумла ва чи дар доираи шакли ҳуди як калима, такроран ифода ёфта менамоянд. Чунончи, ифодаи шумораи чамъро дар ҷумлаи зерини баъзе забонҳо аз назар мегузаронем: Столҳои калон истодаанд. Шумораи чамъи ин ҷумла дар забони русӣ (большие столы стоят) се бор (дар исм, сифат ва феъл), дар немисӣ — чор бор (дар артикль, аффикси исм, сифат ва дар феъл), дар англисӣ танҳо як бор (дар исм), дар казоқӣ низ як бор (дар исм), дар французӣ ҳам як бор (дар артикль) ва дар забони тоҷикӣ ду бор (яке дар исм — бо суффикси ҳо, дигаре дар феъл — бо банди феълӣ) ифода гардидааст.

Ба гуруҳи забонҳои синтетикӣ инҳо дохил мешаванд: санскрит, юнони қадим, лотинӣ, готӣ, славянии қадим ва то дараҷае литвагӣ, немисӣ, русӣ (ҳарчанд ҳамаи инҳо хусусиятҳои аналитикӣ ҳам доранд). Ба забонҳои аналитикӣ: романӣ, англисӣ, датӣ, юнонии ҳозира, форсии ҳозира, тоҷикӣ, ҳиндӣ ҳозира ва аз гуруҳи забонҳои славяни булғорӣ дохил мешаванд.

Бисъёр забонҳои дунё, асосан, ба яке аз ин тенденцияҳо (синтетикӣ ё аналитикӣ) мансуб бошанд ҳам, боз элементҳои тенденцияи дигарро ҳам дошта менамоянд. Чунин забонҳо, монанди туркӣ, финӣ, бо вучуди дар грамматикаи онҳо мавқеи калон доштани аффиксация, боз хусусиятҳои бисъёри аналитикӣ ҳам доранд. Забонҳои семитӣ (масалан, арабӣ) ҳам ба гуруҳи забонҳои синтетикӣ мансубанд, аммо ба эътибори тамоили аффиксацияшон аналитикӣ мебошанд.

КАТЕГОРИЯҲОИ ГРАММАТИКӢ

Категорияҳои¹ грамматикӣ маҷмуи ҳодисаҳои якҷинсаи грамматикӣ ва дар навбати аввал маҷмуи калимаҳои якҷинсаи грамматикӣ гуногуншакл мебошанд. Ягонагии ин ё он категория на ба воситаи ифода, балки ба маънои умумии грамматикӣ вобаста аст.

Категория дар грамматика мафҳуми васеъ буда, ҳамчун ҳодисаҳои дохилӣ дар ин ё он ҳиссаи нутқ шуда метавонад. Масалан, дар дохили исми категорияи шумора, категорияи исмҳои ҷомеъ, категорияи абстракт ва конкрет, дар феъл категорияҳои тарз, намуд ва монанди инҳо мавҷуданд. Ҳамин тавр, терминҳои «шакли грамматикӣ» ва «категорияи грамматикӣ» аз ҳамдигар фарқ доранд. Шакли грамматикӣ ба тарзи ифодаи фикру мақсад алоқаманд аст. Шакли грамматикӣ бисёр маъноҳои грамматикӣ ва тарзу воситаи грамматикӣ ифодаро дар бар мегирад.

Категорияи грамматикӣ ба тарзу воситаи муайяни грамматикӣ ифода алоқаманд нест, аммо ин чунин маъно надорад, ки категорияи грамматикӣ соҳаи мантиқ буда, аз доираи забон берун бошад. Баръакс, категорияи грамматикӣ танҳо дар сурате факти забонӣ қарор мегирад, ки дар забон аз ҷиҳати грамматикӣ, яъне бо ин ё он воситаи грамматикӣ ифода шуда бошад. Мувофиқат накардани категорияҳои грамматикӣ дар забонҳои гуногуни дунё шояд барҷастаи хоси ҳар як забон будани категорияҳои грамматикӣ мебошад. Масалан, категорияи муайяни ва номуайяни барои забонҳои гуруҳи романӣ — германӣ характернок буда, бо ёрии артикльҳои муайяни ва номуайяни ифода меёбад, аммо ба забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ин категория хос нест. Дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ин категория бо роҳи лексикӣ ифода карда мешавад (муайяни дар забони русӣ ба воситаи ҷонишинҳои **этот**, **тот** ва дигарҳо ва номуайяни ба воситаи **какой-то**, **некий** ва монанди инҳо; дар забони тоҷикӣ ҳам муайяни бо ёрии **ин**, **он**, **ҳамин**, **ҳамон** ва пасоянди — **ро**, аммо номуайяни бо **касе**, **чизе**, **кадоме**, **кадом як**, **ким-кӣ**, **ким-кадом**, суффикси номуайянии «е» ифода мешавад).

Дар забони сомалӣ намуди мутлақи феъл ба воситаи такрор ифода мешавад. Ин гуна категорияи намуд хоси забони сомалӣ буда, дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ мушоҳида намешавад.

Дар баъзе забонҳо шумораи дугона ифодаи грамматикӣ қонуни дорад. Масалан, дар забонҳои славянии қадим, юнонии қадим, санскрит, русии қадим, литовӣ. Дар забонҳои дигар ин категория мавҷуд набуда вай бо ёрии шумораи «ду» ва исми мувофиқ ифода карда мешавад.

Дар забони русӣ тасрифи категорияи исмҳои ҷондор ва бечон (аз рӯи падеж) аз ҳамдигар фарқ мекунад, аммо дар забонҳои дигари оилаи ҳиндуевропей ин ҳодиса ҷой надорад.

Фарқияти категорияи намуди феъл ва ҷинсияти исмҳоро дар забони англисӣ ва ҳамаи забонҳои туркӣ мушоҳида намекунем. Ада-

¹ Категория — калимаи юнонӣ буда, маънояш «далел», «нишона» мебошад.

категорияҳои якхелаи грамматикӣ дар забонҳои ҷаҳон гуногун. Масалан, адади падежҳо дар забони арабӣ — сеҳо, дар немисӣ — чорто, дар русӣ — шашто, дар эстонӣ — понздаҳо ва дар баъзе забонҳои доғистонӣ зиёда аз понздаҳо падеж мавҷуд аст. Ҳатто баъзе забонҳои доғистонӣ ҳам дар забонҳои гуногун аз якдигар фарқ мекунад. Ҳодисаҳои ҳам ҷой доранд, ки як муносибати грамматикӣ дар забонҳо метавонад бо падежҳои гуногун ифода карда шавад.

Мувофиқати категорияҳо дар ҳар забон гуногун аст. Чунончи, дар грамматикаи забони русӣ исмҳо ва сифатҳои феълӣ аз рӯи падеж ва шумора, феълҳо аз рӯи шахс ва шумора тасриф меёбанд, вале дар як қатор забонҳо, аз қабилҳои туркӣ, угрофинӣ исмҳо аз рӯи шахс тасриф мешаванд.

Дар давоми инкишофи таърихии ҳуди як забон категорияҳои грамматикӣ аз ҷиҳати мавҷудият ва адади худ ба тағйирот дучор шуда метавонанд, ҳатто характери маънои грамматикӣ худро дигар мекунад. Масалан, забонҳои, ки фақат категорияи шумораи танҳо ва ҷамъ доранд, нисбат ба забонҳои, ки ғайр аз категорияи танҳо ва ҷамъ боз дорад категорияи шумораи дугона ва ҳатто сегона мебошанд, абстракцияи грамматикӣ зиёдтар аст. Шумораи ҷамъ мафҳуми грамматикӣ буда, бо ёрии воситаи грамматикӣ ифода меёбад. Мафҳуми ҷамъро ифода кардани исмҳои ҷомеъ ба маънои лексикӣ асоси калима вобаста аст, аммо воситаи грамматикӣ дар ин ҷо шумораи танҳо нишон медиҳад, масалан, дар забони тоҷикӣ: Мардум, лашкар, аҳоли, гуруҳ, рама ва ғайра.

ҲИССАҲОИ НУТҚ

Барои грамматикаи ҳар як забон ҳиссаҳои нутқ категорияҳои хеле муҳим ва умумии грамматикӣ мебошанд. Бо муқаррар намудани ҳиссаҳои нутқ баёноти грамматикӣ ҳар забон оғоз меёбад.

Схемаи ҳиссаҳои нутқро аввалин бор аз рӯи забони худашон олимони Юнон (асри II пеш аз милод дар шаҳри Искандария) таъин карда буданд. Баъд аз он ин схемаро олимони Рим такроран дар забони латинӣ қорӣ намуданд. Ба туфайли забони латинӣ ва роли он барои маданияти асри миёна ин гуна схемаи қадимӣ барои омӯхтани грамматикаи забонҳои нави европой ва пас аз он дар мустақиликаҳо хизмат кард ва то рӯзҳои мо дар грамматикаҳои мактаби боқӣ монд. Дар давраи ҳозира ҳам категорияҳои грамматикӣ забонҳои гуногунро, ба фарқи реалишон нигоҳ накарда, ба ҳамин схемаи мавҷудани қадима дохил менамоянд. Баъзе ҳиссаҳои нутқ на аз рӯи маънои грамматикӣ калимаҳо, балки мувофиқи маънои лексикашон таъин карда мешаванд. Масалан, калимаҳои ифодакунандаи номи предметҳо — исм, номи амал ва ҳолат — феъл, микдор тартиб — шумора ва ғайра номида шудаанд. Масъалаи ҳиссаҳои нутқ ҳамчун категорияҳои муҳимми грамматикӣ масъалаи хеле мураккаб аст. Дар забонҳои дунё ҳиссаҳои нутқ микдоран ва аз ҷиҳати алоқаи байниҳамдигарӣ гуногунанд, лекин онҳоро аз ҷиҳати грамматикӣ муайян ва муқаррар намудан шарт аст.

Таснифоти хиссаҳои нутқ аз масъалаи муқаррар намудани таснифи калимаҳо фарқ мекунад, зеро масъалаи хиссаҳои нутқ ба хусусияти ристикаи номинативӣ-семасиологӣ калимаҳо вобаста нест. Ин масъала муносибати ба грамматика доштаи калимаҳоро дар баъзе мегирад ва мафҳуми холиси грамматикӣ дорад.

Хиссаҳои нутқ дар ҳар як забон системаи ба ҳам алоқаманди ташкил медиҳанд, ки ин алоқамандӣ гуногун аст. Аз ин ҷиҳат, забони маи хиссаҳои нутқро ба як қатор дохил кардан дуруст нест. Дар ин ҷо ду масъаларо ба ҳисоб бояд гирифт:

1) муносибати байниҳамдигарии феълҳо ва калимаҳои гуногун, ки номӣ дар доираи калимаҳои мустақилмаъно, 2) муносибати байниҳамдигарии калимаҳои ёридиҳанда, ки аз ҷиҳати грамматикӣ ба калимаҳои мустақилмаъно муқобиланд.

Схемаи муқаррарии хиссаҳои нутқи забони русӣ ва дигар забонҳои европой барои бисёр забонҳои Осиё ва Африка қобили татбиқ шуда наметавонад. Масалан, он чиро, ки мо дар забонҳои ҳиндуевропейӣ сифат ва феъл меномем, дар забони хитой ба категорияи предикатив муттаҳид карда мешавад, аммо дар забони русӣ сифатҳо дар якҷоягӣ бо исм ҳамчун хиссаҳои номӣ бар хилофи феълҳо ба шумор гирифта мешаванд. Ба ҳуди масъалаи муайян кардани хиссаҳои нутқ забонҳои хитой ва русӣ ҳар кадоме ба тарзи ҷудогона наздик мешаванд. Дар забони хитой калимаҳо, ҳамчун қоида, аломатҳои зоҳирии морфологӣ надоранд, аммо забони русӣ аз ин ҷиҳат хеле бой аст. Забони хитой дар масъалаи ба кадом хиссаи нутқ мансуб будани ин ё он калима чунин ду принципро ба ҳисоб мегирад:

1) ба вазифаи кадом аъзои ҷумла омадани калимаҳо, 2) бо кадом гурӯҳи калима омада тавоништан ва омада натавоништанӣ ин ё он калима.

Калимаҳо, ҳамчун материали бинокорӣ, ба ихтиёри грамматика даромада, маънои ин ё он хиссаи нутқро пайдо мекунанд. Ин ҳолат на танҳо аз истемоди синтаксисӣ ва қобилияти ибораро ташкил дода тавоништан ва натавоништанӣ онҳо маълум аст, балки ба хусусияти морфологӣ онҳо (хусусияти калимасозӣ ва шаклсозӣ) алоқаманд мебошад.

Ба кадом хиссаи нутқ мансуб будани калимаҳо ба маънои грамматикӣ он категорияҳо вобаста аст. Аз ин ҷиҳат, феълҳо, масалан, калимаҳои мебошанд, ки амал, ҳолат, процесси тасдиқ ва инкор, эҳтимол, хоҳиш ва дигарҳоро мефаҳмонанд, шахс, шумора, замон, сифа, тарз, намуд доранд, дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд, бо мубтадо мувофиқат мекунанд, пуркунандаҳоро ба худ вобаста менамоянд ва ба воситаи ҳолшарҳкунандаҳо муайян мешаванд.

Исм нисбат ба феъл аз ҷиҳати грамматикӣ хусусиятҳои тамоми дигар дорад. Маънои умумии грамматикӣ исм аз ифодаи номӣ предметҳо бармеояд, аммо ин чунин маъно надорад, ки исмҳо танҳо номи предметҳо ё чизҳоро ифода мекунанд, балки, баръакс, номи чизҳо, ходисаҳо, воқеаҳо, мавҷудотро фаҳмонда истода, исмҳо

дар грамматика ҳар гуна ходиса, амал хусусиятро ҳамчун предмет мефаҳмонанд. Дар тахти калимаи предмет низҳо, хоҳишу майл, хиссият ва дигарҳо фаҳмида мешавад. Исм дар грамматика хусусияту аломат ва амалу ҳолати предметонидашударо мефаҳмонад. Масалан, тобоварӣ, ородихӣ, бадқаҳрӣ, хушахлоқӣ, хубӣ, бародарӣ ва ғайра.

Абстракцияи грамматикӣ хиссаҳои нутқ аз умумияти лексикӣ онҳо фарқ мекунад. Хангоми таснифи ин ё он калима ҳамчун хиссаи нутқ, пеш аз ҳама, хусусияти морфологӣ он, яъне хусусияти шаклсозӣ ва калимасозии онро ба назар гирифта лозим аст, зеро хиссаҳои нутқ роҳу намудҳои гуногуни шаклсозӣ ва калимасозӣ доранд. Масалан, дар забони тоҷикӣ исмҳо ба воситаи аффиксҳо ба осонӣ ба сифат мегузаранд: санг — сангин, хона — хонагӣ, девор — деворӣ, дашт — даштӣ, қўҳ — қўҳӣ ва монанди инҳо. Инчунин аз сифатҳо низ бо ёрии суффиксҳо исмҳо сохта мешаванд: сурх — сурхӣ, бад — бадӣ, хуб — хубӣ.

Дар таъин намудани хиссаҳои нутқ хусусияти синтаксисӣ калимаҳо (кадом аъзои ҷумла шуда омадани онҳо) низ ба ҳисоб гирифта мешавад.

Ба ҳамин тарик, хиссаҳои нутқ категорияҳои махсуси грамматикӣ буда, дар ҳар як забон тартиб ва мақоми махсус доранд ва аз ҷиҳати тафовути хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисӣ муқаррар карда мешаванд.

Ҳар як хиссаи нутқ дар забонҳо дорои хусусиятҳои хоси худ мебошад, масалан, дар забони тоҷикӣ хиссаҳои нутқ ба чунин хусусиятҳо соҳибанд: Исм — номи предмет ва мафҳуми предметонидашударо ифода мекунад, категорияи муайяни ва номуайяни дорад, префиксация ба исм хос нест, аз исмҳо ба воситаи суффиксҳои гуногун сифат сохта мешавад (хона — хонагӣ, девор — деворӣ, санг — сангин), ҳар гуна аъзои ҷумла шуда метавонад, бештар мубтадо ва пуркунанда мешавад, пасоянди метавонад, категорияи банди изофӣ («и») гирифта, иборати изофиро ташкил медиҳад.

Сифат аломат ва ҷигунагии предметро мефаҳмонад, категорияи ҷамъ надорад, дорои дараҷаҳо (оддӣ, муқоисавӣ, олий) мебошад, воқеаҳои морфологӣ он суффиксҳои сохта мешавад, дар ҷумла, асосан, сифати префикс ва ҳам суффикс сохта мешавад, дар ҷумла катемуайянкунанда, инчунин ҳол ва хабар шуда меояд. Шумора катемуайянкунанда, инчунин надорад, нумеративҳо (нафар, сар, дора, та, то) қабул мекунанд, шумораи миқдорӣ суффикси -ум, -умин гирифта, ба шумораи тартибӣ мегузарад, дар ҷумла муайянкунанда шуда меояд. Феъл амалу ҳолатро мефаҳмонад, шахс, шумора, замон, тарз, намуд ва сифа дорад, дар ҷумла хабар шуда меояд. Ҳамаи шаклҳои феълӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: а) феълҳои тасрифӣ; он феълҳои калон ҷудо мешаванд: а) феълҳои тасрифнашаванда; масдар, сифати феълӣ ва феълҳои ҳол. Ин гурӯҳ ғайр аз доштани категорияҳои феълӣ ба хусусиятҳои

хиссаҳои номии нутқ низ соҳибанд, махсусан масдар ва сифати феълиро шаклҳои номии феъл меноманд.

Шахс ва шумора дар феъл бо роҳи флективӣ (ба воситаи бандакҳои шахсӣ) ифода мешаванд. Бандакҳои шахсӣ ба се шахс ва ду шумора далолат мекунанд. Замонҳои феъл аз ду асос (асоси замони ҳозира ва гузашта) сохта мешаванд. Шаклҳои замонии феълҳо асосан бо роҳи аналитикӣ, ба воситаи феълҳои ёридиҳанда ташкил меёбанд.

Сифа дар феъл муносибати ба воқеият доштаи амалро мефаҳмонад. Тарз дар феъл ба субъекту объект чӣ гуна муносибат доштани амалро ифода мекунанд. Феъл тарзи фоилӣ ва мафъули дорад. Дар тарзи фоилии феъл субъект иҷрокунандаи кор аст (Мо пахта чидем); дар тарзи мафъули объект ҳамчун субъект зикр карда мешавад (Пахта чида шуд). Феъл инчунин намуди мутлақу давомдор дорад. Намуди мутлақ тамом шудани амал, натиҷаи он, яққаратӣ ва лаҳзагии воқеъ гардидани амалро нишон медиҳад. Намуди давомдори феъл нотамои будан, давомноқӣ, мулқаратин амалро мефаҳмонад ва монанди ин.

ВОҲИДҲОИ СИНТАКСИСИ ЗАБОН

Фикр дар нутқ ба воситаи элементҳои гуногуни забон ифода карда мешавад. Ин гуна элементҳо аз фонемаҳо (хурдтарин қисми нутқ), морфемаҳо (қисмҳои калонтари нутқ буда, дорои маъноанд) ва калимаҳо иборат мешаванд. Қалима қисми боз ҳам калонтари нутқ буда, ифодакунандаи номи ҳодисаҳои воқеӣ мебошад, аммо ҳамаи ин воҳидҳо ҳанӯз фикрро ифода карда наметавонанд.

«Забон муҳимтарин воситаи алоқаи одамон мебошад» — навиштааст В. И. Ленин. Ин гуна вазифаи муҳимтарини худро забон ба воситаи синтаксис¹ ба ҷо меоварад. Ба туйфули синтаксис забон воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон қарор мегирад. Ба воситаи синтаксис забон ба одамон имконият медиҳад, ки онҳо ба якдигар фикр баён кунанд ва фикри якдигарро фаҳманд.

Синтаксис он қисми грамматика мебошад, ки шаклу типҳои ҷумла, сохту таркиби ибора ва алоқаи калимаҳоро дар ибораю ҷумла меомӯзад. Маҳз дар синтаксис масъалаи коммуникация ба вуҷуд меояд.

Предмети аввалиндараҷаи омӯзиши синтаксис ҷумла, қоидаҳои сохтани он ва аъзоҳои вай мебошад. Ғайр аз ин, дар синтаксис ибораҳо, ҳелҳои онҳо ва роҳҳои пайваستшавии калимаҳо дар ҷумла омӯхта мешаванд. Калимаҳо дар ҷумла на ба таври ҷудоғона, беалоқамандӣ, балки дар алоқамандии ҳамдигар ифодакунандаи фикру мақсад мегарданд.

Ибора воҳиди грамматикӣ мебошад, ки аз ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно сохта шуда, як мафҳум ё тасаввуротро ифода

¹ Синтаксис — аз калимаи юнонии «тартибдиҳӣ», «сохтан» гирифта шудааст.

мекунад. Чузъҳои ибора яке муайяншаванда ва дигаре нисбат ба он муайянкунанда мебошад. Чузъҳои дохилии ибора содда, сохта ва мураккабу таркибӣ шуда метавонанд. Ибораҳо дар сохтани ҷумлаҳо ҳамчун материали бинокорӣ хизмат мекунад.

Маъмултарин ва машҳуртарин намуди ибора ҷуфти калимаҳои мебошад, ки яке дигареро муайян мекунад, шарҳу эзоҳ медиҳад: хонаи калон, шаҳри зебо, роҳи васеъ, хеле хуб, бисёр ғаъол ва ғайра. Таркиби ибора аз якчанд калима низ иборат шуда метавонад: вохӯрӣ дар назди театр, сӯхбат дар сари роҳ, нутқ аз минбари съезд, хондани асари бадеӣ, пирамарди асо дар даст, китоби «Ман аз шарқи озод».

Ибораҳои синтаксисӣ ва фразеологӣ мешаванд. Ибораҳои синтаксисӣ дар қисмати синтаксис ва ибораҳои фразеологӣ дар фразеология омухта мешаванд. Дар навбати худ ибораҳои синтаксисӣ боз ба ибораҳои озод ва устувор ҷудо мешаванд. Ибораҳои озодро дар процесси гуфтугӯ гӯянда озодона сохта, ба қор бурда метавонанд. Чузъҳои иборавӣ озод аз ҳамдигар ҷудошаванда буда, ҳар кадоме алоҳида-алоҳида таҳлил карда мешавад: Овози форам, оби соф, хонаи равшан. Ибораҳои устувор аз ҷиҳати синтаксисӣ нисбатан устувор буда, як аъзои ҷумларо ташкил медиҳанд: Партияи коммунистӣ, республикаи советии социалистӣ, институти давлатии педагогӣ, институти хоҷагии қишлоқ ва ғайра.

Аммо дар ибораҳои устувор ё фразеологӣ алоқаи калимаҳои дохилашон хеле зич ва устувор буда, онҳо хусусияти доимии предмет ва ҳодисаро мефаҳмонанд: дил бой додан, димоғ сӯхтан, қорд ба устухон расидан, нафас ба дарун гирифтани, об шуда рафтани ва ғайра.

Ибораҳои устувор дар процесси гуфтугӯ сохта нашуда, балки ҳамчун ибораҳои тайёр қор фармуда мешаванд. Калимаҳои дохили ибораҳои устувор ҷудонашаванда буда, дар процесси таҳлил онҳоро ба ҳиссаҳо ҷудо накарда, яклухт ба ҳисоб гирифтани лозим аст.

ҶУМЛА ВА АЪЗОҲОИ ОН

Ҷумла воҳиди хурдтарини нутқест, ки аз рӯи қонуни грамматикаи забон сохта шуда, барои баёни фикр хизмат мекунад ва дорои маъною интонацияи мукамал мебошад. Дар ҷумла фикру ҳиссиётҳои гуногуни одамон дар процесси алоқаи онҳо ифода карда мешавад. Дар ин ҷо ягонагии забон ва тафаккур зоҳир мегардад.

Ҷумла нисбатан фикри тамомшударо ифода мекунад. Нутқи мо аз ҷумла иборат аст. Одатан, нутқ дароз ё кӯтоҳ мешавад. Нутқи кӯтоҳтарин ҷумла аст. Нутқи дароз аз якчанд ҷумла иборат мешавад. Ҷумлаҳо дар процесси нутқ аз ҳамдигар бо пауза ҷудо карда мешаванд. Таърифи муқаррарии ҷумла дар плани грамматикаи мактабӣ чунин аст: Гуруҳи калимаҳо ё калимаи ҷудогона, ки як фикри тамомро ифода мекунад, ҷумла ном дорад.

Предикативӣ будан хислати асосии ҷумла аст. Предикативӣ будан чунин маънӣ дорад, ки дар ҷумла ягон чиз тасдиқ ё инқор кар-

да мешавад. Ба иборати дигар гуём, аз тарафи гуянда тасдиқ ё инкор карда шудани чизе ё ҳодисае предикация ном дорад. Воситаҳои грамматикӣ ифодаи предикация категорияҳои замон, шахс, сифа ва типҳои гуногуни интонация (интонацияи хабарӣ, саволи, амрӣ ва монанди инҳо) мебошанд.

Азбаски гуянда ҳама вақт муносибати шахсии худро (хохиш, майл, рағбат, зарурият, шарт ва дигарҳоро) нисбат ба фикри ҳиссиёти баёнкардааш зоҳир менамояд, маъноӣ модалӣ доштани ҷумла ҳам аз ҳамин ҷо бармеояд. Ин хусусияти ҷумла монанди предикация ба воситаи категорияи сифа (хабарӣ, амрӣ, шартӣ-хохишмандӣ, эҳтимоли) ва бо ёрии воситаҳои махсуси лексикӣ-грамматикӣ (фёълҳои модалӣ, калимаҳои модалӣ ва ҳиссачаҳо) ифода меёбад.

Як аломати муҳими ҷумла интонация мебошад. Интонация хабарӣ, саволи, амрӣ ва ғайра мешавад. Аломату хусусиятҳои асосии ҷумла **предикативӣ будан** (яъне муносибати мазмуни ҷумла ба воқеият), **модалӣ будан** (муносибати гуянда ба фикри баёншаванда), интонацияи махсус доштан ва **ифода кардани фикри нисбатан тамомшуда** аст. Ҷумла, одатан, аз сараъзоҳои пайрав иборат аст. Сараъзоҳои ҷумла мубтадо ва хабар буда, аъзоҳои пайрав муайянкунанда, пуркунанда ва ҳолшарҳкунанда мебошанд.

Сараъзоҳои ҷумла категорияҳои аввалини синтаксисӣ буда, предмети нутқ ва аломатҳои онро ифода мекунад ва дар байни худ алоқаи предикативӣ доранд. Аъзоҳои пайрави ҷумла категорияҳои дуумини синтаксисӣ буда, барои шарҳу эзоҳ додани сараъзоҳои хизмат мекунад. Моҳияти синтаксисии аъзоҳои пайрав ба вазифаи грамматикашон, ки дар ҷумла ба уҳдаи онҳо гузошта шудааст, вобаста аст, яъне вазифаи онҳо аз муайян кардан, пурра намудан, шарҳу эзоҳ додан ва нишон додани вазъияту ҳолат иборат мебошад.

ХЕЛҲОИ ҶУМЛАИ СОДДА

Ҷумлаҳои содда аз рӯи таркибашон — мавҷудияти сараъзо (мубтадою хабар) ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: Ҷумлаи соддаи яктаркиба ва ҷумлаи соддаи дутаркиба.

Ҷумлае, ки дар он ҳам мубтадо ва ҳам хабар алоҳида ифода гардида бошад, ҷумлаи соддаи дутаркиба ном дорад: Студентон чамъ шуданд.

Ҷумлае, ки дар он танҳо яке аз сараъзоҳои ҷумла мавҷуд бошад, ҷумлаи соддаи яктаркиба номида мешавад. Ин ҷумлаҳо фақат аз як сараъзо (мубтадо ё хабар) иборатанд. Ин китобро бояд хонд.

Дар навбати худ ҷумлаҳои соддаи яктаркиба ва дутаркиба ҳам гуногун мешаванд. Ҷумлаи соддаи дутаркиба ба ҳуллас ва тафсилӣ ҷудо мешавад.

Ҷумлаи соддае, ки фақат аз мубтадо ва хабар иборат аст, ҷумлаи соддаи ҳуллас ном дорад: Гулҳо шукуфтанд.

Чумлаи соддае, ки ғайр аз сараъзоҳо боз дорои аъзоҳои пайрав мебошад. чумлаи тафсилӣ номида мешавад: имруз ҳаво соф аст. Чумлаи соддаи тафсилӣ яктаркиба низ шуда метавонад. Чумлаҳои соддаи яктаркиба ба ҳелҳои гуногун тақсим мешаванд:

1) **Чумлаи соддаи бешахс.** Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабарӣ он шахсро ифода намекунад ва амалу ҳолатро бе иштироку амалиёти субъект нишон медиҳад, чумлаи бешахс ном дорад. Дар ин гуна чумлаҳо мубтадо на танҳо дар хабар ифода намешавад, балки онро аз мазмуни умумии чумла ва алоқаи байниҳамдигарии аъзоҳои дигари чумла ҳам таъин намудан мумкин нест. Масалан: нақшаи кори фардори имруз бояд кашид. Ин китобро бояд хонд. Камбағалҳои ҷаҳонро муттаҳид бояд намуд. Ҷанг бо урдуи истисмор мебоист кард (А. Лоҳутӣ).

2) **Чумлаи муайяншахс.** Чумлаҳои соддаи яктаркибае, ки дар онҳо мубтадо алоҳида ифода наёфта, аммо аз хабарӣ чумла, аз бандакҳои шахсии феъл ба хубӣ аён мегардад, чумлаи муайяншахс номида мешавад. Дар чумлаҳои муайяншахс хабар ба иҷроқунандаи қору ҳаракат (гуяндаю шунаванда, танҳо ва ҷамъ) далолат мекунад.

Азбаски дар ин қабил чумлаҳо феълҳо ифодақунандаи шахс мебошанд, зикри қонишинҳои ба вазифаи мубтадо меомадагӣ ҳатмӣ нест: Биё, акун барвақттар хоб кунем ва пагоҳ барвақт ҳезем (Ҷ. Иқромӣ). Ба шумо умри дароз ва хушбахтӣ меҳоҳам. Нағз дам гиред.

3) **Чумлаи номуайяншахс.** Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабарӣ он аз феълӣ шахси сеюми ҷамъ иборат буда, амали аз таърифи шахси номаълум содиршуда ё содиршавандаро ифода мекунад, чумлаи номуайяншахс ном дорад: Уро ба командировка фиристоданд. Хонаро оро додаанд. Шуморо ба телефон ҷеғ мезананд.

Дар чумлаи номуайяншахс диққати асосӣ ба амалу ҳодиса ниғаронида шуда, зикри субъекти амал муҳим доништа намешавад, бинобар ин гуянда онро аз эътибор соқит мегардонад.

4) **Чумлаи умумишахс.** Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабарӣ он бо феъл ифода ёфта, амали ба ҳамаи шахсҳо баробар дахл доштаре мефаҳмонад, чумлаи умумишахс номида мешавад. Хабарӣ чумлаҳои умумишахс, одатан, бо феълӣ шахси дуҷуми танҳои замони ҳозира ва ояндаи сифаҳои хабарӣ ва амрӣ ифода шуда, барои шахсҳои яқум, дуҷум ва сеҷум умумӣ мебошад: Меҳнат кунӣ, роҳат мебинӣ. Аввал бубин ҷои худ, баъд бимон пой худ. Қори имрузро ба фардо магузор.

5) **Чумлаи унвонӣ.** Чумлаи яктаркибае, ки дар он предмет номбар карда мешаваду дар бораи он чизе гуфта намешавад, чумлаи унвонӣ ном дорад. Сараъзони чумлаҳои унвонӣ бо исм ё ҳиссаҳои исмгардидаи нутқ ифода меёбад.

Ин сараъзо бо ибора ҳам ифода ёфта метавонад, ки дар он яке аз калимаҳо асосӣ буда, дигаре тобеи он мебошад:

Зимистон. Шаҳри мо ба худ намуди зебое гирифта буд.

Шаби моҳи август. Ҳавои тоза ба кас ҳаловат мебахшид.

ЧУМЛАИ МУРАККАБ

Чумлае, ки таркибан аз ду ё зиёда чумлаҳои соддаи ба ҳам алоқаманд сохта шудааст, чумлаи мураккаб ном дорад. Чумлаи мураккаб ҳам, монанди чумлаи содда, аз ҷиҳати грамматикӣ ва семантикӣ воҳиди ягонаро ташкил медиҳад. Дар натиҷаи ягонагии маъно ва интонация ду ё зиёда чумлаҳои содда ба ҳам алоқаманд шуда, як чумлаи мураккабро ташкил медиҳанд. Ҷи чумлаҳои содда ва ҷи мураккаб воситаи ягонаи алоқа ва воситаи ифодаи фикру маъно буда, аз ҷиҳати вазифа элементи якхелаи синтаксисии забонро ташкил медиҳанд. Аммо чун ҳодисаҳои забонӣ онҳо воҳидҳои гуногуни синтаксисӣ ба шумор мераванд.

Дар байни чумлаҳои содда ва мураккаб аз ҷиҳати сохту қолаб чунин фарқҳо дида мешавад: 1) чумлаи содда аз як воҳиди предикативӣ иборат бошад, чумлаи мураккаб ду ё зиёда воҳиди предикативӣ дорад; 2) чумлаи содда аз калимаҳо ва ибораҳо сохта шавад, чумлаи мураккаб аз чумлаҳои содда таркиб меёбад. Дар чумлаи содда дар бораи алоқаи грамматикӣ ва маъноии калимаҳои ибораҳо суҳан равад, дар чумлаи мураккаб алоқаи грамматикӣ ва маъноии чумлаҳои соддаи таркиби он омӯхта мешавад. Дар чумлаҳои содда як мубтадо ё хабар, ё якҷанд хабар ҷида шуда ояд, дар чумлаи мураккаб ду ё зиёда хабарҳои ғайриҷида меояд ва аксаран он хабарҳо ба мубтадоҳои гуногун мансуб мешаванд.

Чумлаҳои содда ба таркиби чумлаи мураккаб даромада, мустақилияти худро, ки дар алоҳидагӣ доранд, суст ва ё гум мекунанд. Онҳо дар таркиби чумлаи мураккаб ба ҳамдигар алоқаманд ва вообастаи якдигар шуда мемонанд.

Дар чумлаҳои мураккаб алоқаи маъноии байни чумлаҳои содда ва тарзҳои алоқаи грамматикии онҳо гуногун аст. Дар баъзе чумлаҳои мураккаб алоқаи байни чумлаҳои содда хеле зич буда, дар баъзеи дигар ин алоқа ба андозае озод аст. Дар алоқаи чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаб роли интонация ва пайвандакҳо ниҳоят калон аст. Аз ин ҷиҳат, чумлаҳои мураккаб пайвандакдор ва бепайвандак мешаванд.

Алоқаи маъноӣ ва синтаксисии қисмҳои чумлаи мураккаб бо роҳҳои зерин ифода меёбад: а) пайвандакҳо, б) калимаҳои ҳамнисбат, в) интонация, г) тартибу ҷои чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаб.

Пайвандакҳо ҳам қисмҳои чумлаи мураккаби пайваст ва ҳам мураккаби тобеъро бо ҳам алоқаманд менамоянд. Алоқаи пайваст ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда ва алоқаи тобеъ бо ёрии пайвандакҳои тобеъкунанда ба вучуд меояд. Чумлаҳои мураккаб аз рӯи алоқаи байни чумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: чумлаи мураккаби пайваст ва чумлаи мураккаби тобеъ.

Дар чумлаи мураккаби пайваст чумлаҳои соддаи дохили он баробархуқуқ буда, ҳар кадоми онҳо мустақилии худро нигоҳ медоранд. Дар таркиби чумлаи мураккаби пайваст чумлаҳои содда бо

якдигар ба воситаи интонация ё интонацияю пайвандакҳои пайвастанда алоқаманд мешаванд. Алоқаи пайвастан ба ҷумлаҳои соддаи дохили он имконияти медиҳад, ки ҳар қадам мустақилии синтаксисӣ дошта бошанд: Базм сар шуд, Раҳими Қанд танбур менавохт ва талабагони хаваскор суруд мехонданд (С. Айни). Ҳаво офтоб ханӯз набаромадааст, ситорагон аз назарҳо пинҳон шудаанд, насими пагоҳӣ мевазид (С. Айни).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвастан аз рӯи вазифаи пайвандакҳо ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

1) Ҷумлаҳои мураккаби пайвастане, ки бо интонацияю пайвандакҳои пайхам меоянд. Дар ин ҷумлаҳо муносибати якзамонӣ ё пайхам ҳам ба вучуд омадани амалу ҳолат, сабаб ё натиҷаи ҷумлаи дигар ё хилофи дигаре будан ифода мешавад: Музыка менавохт, хонандагон суруд мегуфтанд ва раққосон мераксиданд (С. Айни). Артистҳо ба сахна баромаданд ва кор сар шуд (Ҷ. Иқромӣ).

2) Ҷумлаҳои мураккаби пайвастане, ки бо интонацияю пайвандакҳои хилофӣ меояд, мефаҳмонанд, ки яке аз ҷумлаҳои содда ба дигаре аз ҷиҳати мазмун муқобил меназад. Зулайхо ҷизе гуфтани буд, вале қасе омаду ёро ҷеғ зад (Ҷ. Иқромӣ). Гулҷамол ба пешвози онҳо ҳест, аммо ҳола ба ҷояш нишастан гирифт (Ҷ. Иқромӣ).

3) Ҷумлаҳои мураккаби пайвастан бо пайвандакҳои ҷудой мефаҳмонанд, ки аз воқеаҳои дар ин ҷумлаҳо номбаршуда танҳо яке ба амал меояд: Ман ба назди шумо равам, ё ки шумо ба назди ман биёед. Ё бояд қорро хобонем ё асбобҳои нав ёбед.

Ҷумлаи мураккаби пайвастан метавонад дар таркиби худ се-ҷор ва зиёда аз он ҷумлаи содда дошта бошад: Абр сиёҳ, офтоб пинҳон, рӯз торик, ҳаво вайрон, замин лағжонак ва осмон резандаи барфу борон буд (С. Айни).

Ҷумлаи мураккаби тобеъ аз ҷумлаҳои соддае сохта мешавад, ки яке аз онҳо асосӣ буда, мустақилии ҳудро нигоҳ медорад, ҷумлаи соддаи дигар (ё якҷанд ҷумлаҳои соддаи дигар) ба ҷумлаи соддаи асосӣ тобеъ шуда меояд, онро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи асосиро **сарҷумла** ва ҷумлаи тобеъро ҷумлаи **пайрав** меноманд.

Алоқаи сарҷумла бо ҷумлаҳои пайрав ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат ва инчунин интонация ба вучуд меояд. Алоқаи байни қисмҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ дар мавридҳои ҷудогона, ба воситаи шаклҳои замонӣ ва сифаҳо ё мутобиқати аъзоҳои дигар низ ифода ёфта метавонад. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ алоқаи байни ҷумлаҳои содда хеле зич аст.

Ҷумлаҳои пайрав барои эзоҳ додани яке аз аъзоҳои сарҷумла ё умуман сарҷумла хизмат мекунад. Аз ин рӯ, тобеяти ҷумлаи пайрав ба сарҷумла хусусӣ ва умумӣ мешавад. Агар ҷумлаи пайрав яке аз аъзоҳои сарҷумларо шарҳу эзоҳ диҳад, тобеяти хусусиро ташкил медиҳад: Ба идораи совети кишлоқ як ҷавони хушқаду қомате, ки дар бар либоси оддӣ сафарӣ дошт, даромад (Р. Ҷа-

лил). Соҳиби ҳавли як хоначае, ки дар пеши оғил буд, ба Ятим дод (С. Айни).

Дар тобеияти умумӣ чумлаи пайрав бар эзоҳи тамоми сарчумла меояд: Агар оби калон мегузашт, шуввоси вай шунида мешуд (Р. Ҷалил).

Чумлаҳои пайрав дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ вази-фаҳои гуногунро ба ҷо меоваранд. Онҳо сарчумларо аз ягон ҷиҳат (замон, макон, сабаб, мақсад, шарт, натиҷа ва ғайра) муайян ме-кунанд, шарҳу эзоҳ медиҳанд. Аз ин ҷиҳат, чумлаҳои пайрав ба хелҳои гуногун тақсим мешаванд: Чумлаҳои пайрави муайянку-нанда, пуркунанда, мубтадо, хабар, чумлаҳои пайрави тарзи амал, замон, макон, сабаб, мақсад, шартӣ, натиҷа, хилофӣ.

Сарчумла ва чумлаҳои пайрав дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ мавқеъҳои гуногунро ишғол менамоянд. Онҳоро дар аввал, миёна ва охири чумлаҳои мураккаби тобеъ мебинем. Чумлаи му-раккаби тобеъ дар таркиби худ ду ё зиёда аз он чумлаи пайрав дошта метавонад. Ин гуна чумларо чумлаи мураккаби тобеи як-чанд чумлаи пайравдор (сертаркиб) меноманд. Чумлаҳои пайра-ви ин гуна чумлаҳои мураккаби тобеъ сарчумларо аз як ҷиҳат ва ё аз ҷиҳатҳои гуногун шарҳ медиҳанд. Чунончи: Вақте ки кишти ба сохил наздик рафта буд, киштибон фаҳмид, ки вайро кашиди бурда истодаанд (С. Айни).

Ғайр аз ин, дар забон боз чумлаҳои мураккабе вомехӯранд, ки дар онҳо ҳам алоқаи пайваст ва ҳам алоқаи тобеъ дида мешавад. Чунин чумлаҳои мураккаб чумлаҳои мураккаби омехта номида ме-шаванд. Дар таркиби ин гуна чумлаҳои мураккаб, одатан, се ё зиёда аз он чумлаҳои содда ҷой мегиранд: Қорӣ лампаро оварда, бар рӯи сандалӣ гузошт, мо дар рӯшноӣ одамеро, ки Қорӣ ҳамро-ҳи худ оварда буд, шинохтем (С. Айни). Асп ҳусидан гирифт, аммо бо зарби қамчини ман маҷбур буд, ки қадам пеш монад (С. Айни).

Боби V

ХАТ

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ ХАТ

Хат яке аз ихтироъҳои бузургтарини инсоният мебошад. Хат во-ситаест, ки бо ёрии он одамон дар шароити вазъиятҳои гуногун ба якдигар алоқа мекунанд. Махсусан ин вазифаи хат дар ҳамон ша-роите боз ҳам бештар зоҳир мегардад, ки муомила бо забони овозӣ хеле душвор ё ғайримумкин аст. Барои бо забони овозӣ муомила кардан вақт ва фазо душвории калонро ба амал меоваранд.

Муомили даҳонакӣ танҳо дар масофаи наздик имконият до-раду халос, вале дар ин бобат хат дорои имкониятҳои хубе ме-бошад.

Доир ба аҳамияти хат дар ҷамъият аз давраҳои қадим дар бай-мардум мақоҷҳои мавҷуданд, ки онҳо аз нутқи даҳонакӣ барта-ва афзалият доштани хатро мефаҳмонанд: «сухан гунҷишк нест, бо тарра-дошта намешавад», «чизе, ки бо перо навишта шудааст, бо табар бурида намешавад», «сухан мепарад, хат менамояд».

Пайдоиши хатро ба ҳамон даврае вобаста доништан лозим аст, ки дар натиҷаи муносибатҳои гуногуни ҷамъиятӣ одамон барои аз масофаҳои дур ба ҳамдигар муомила кардан эҳтиёҷ пайдо кар-даанд.

Хат дар давоми мавҷудияти худ хелҳои гуногунро аз сар гуза-ронидаст. Хат бо шакли намудҳои гуногунаш дар давраҳои мух-талифи таърихӣ бо забони овозӣ мувофиқати ҳархела доштааст. Дар баробари ин нуктаи назари баъзе олимонеро, ки пеш аз забон пайдо шудани хатро эътироф менамуданд, рад кардан лозим ме-ояд. Бе забон ҳеҷ гуна хат вучуд дошта наметавонад. Хат дар ҳа-ман давраҳои таърихӣ ҷамъият чун воситаи дуюмдараҷа, воситаи илловагии муомила ва алоқаи байни одамон хизмат карда ома-дааст.

Маълум аст, ки хат дар давраҳои аввалин ба шакли ҳозира вучуд надоштааст. Бо ҳарфу аломатҳои гуногун ифода гардидани забон маҳсули давраи охири тараққиёти хат мебошад. Хат дар давраҳои қадим бо элементҳои забонӣ ифода наёфта бошад ҳам, ба ҳар ҳол, воситаи муомила буд. Дар давраҳои ибтидоӣ барои ифода намудани ягон мақсаду маъно предметҳои гуногун истифо-да бурда мешуданд.

Масалан, таърихшиноси Юнон Геродот (дар асри V то эраи мо) менависад, ки скифҳо, дар муборизаи худ ба муқобили форсҳо ба онҳо ғук, муш, парранда ва панҷ милтиқ мефиристонанд, ки ин чунин маъно дошт: «Агар шумо, форсҳо, ҳамчун ғук дар ботлоқҳо чаҳидан, монанди муш дар суроҳҳо пинҳон шудан ва монанди пар-ранда париданро ёд нагирифта, ба мо ҳучум кунед, бо милтиқҳои мо несту нобуд мешавед».

Дар ин ҷо ғайр аз чунин символҳои маъноӣ умумии контекстро ҳам доништан лозим аст; скифҳо киҳо буданд? Дар кучо зиндагӣ мекарданд? Ҷи тавр ҷанг мекарданд?

Ба сифати хат аломатҳои шартӣ дигар низ истифода бурда ме-шуданд. Аз ин гуна воситаҳои алоқа (бо символ ифода кардани мақсад) хати нақшу нигор имкониятҳои зиёдтар дорад.

Ба хат, дар маъноӣ васеаш, ҳамаи намудҳои муомили инсонӣ дохил мешаванд, ки бо ёрии органи биноӣ ҳис карда мешаванд. Ба хат на танҳо худӣ хат, балки ҳар гуна аломатҳои хатӣ ва ҷопӣ ва сигналҳои гуногун (семафор, светофор, сигналҳои баҳрӣ, даръёи ва ғайра) дохил мешаванд.

ЭТАПҲО ВА ШАКЛҲОИ ТАРАҚҚИЁТИ ХАТИ НАҚШУ НИГОР

Хати нақшу нигор ҳамчун **пиктография**¹ ба вучуд омада. Дар суратҳо ифода меёбад. Намунаҳои хати пиктографӣ аз тарафи археологҳо ва этнографҳо ёфт шудаанд. Дар пиктография сурати одамон, ҳайвонот, киштиҳо ва монанди инҳо кашида мешуданд. Бинобар ин ба омӯхтани ин намуди хат таърихшиносӣ санъат ва этнографҳо ҳавасманд мебошанд, зеро санъат ва хат бо ҳамдигар алоқаи наздик доранд, аммо барои иҷрои вазифаи хат маҳорати бадеии сурат аҳамият надорад.

Барои хат ҷиҳати асосӣ ва муҳим он аст, ки мазмуну мундариҷа мувофиқи мақсад ифода ёбад, бо аломатҳои графӣки пуррагӣ ва саҳеҳии баёни фикр таъмин карда шавад. Дар хати пиктографӣ суратҳои предметҳои конкрет бевосита ифода ёфта, мафҳумҳои абстракт бо душвориҳои бисёре эзоҳ меёбанд.

Пиктография ба алифбо, яъне маҷмӯи аломатҳои муайян ва таълими хониш алоқаманд нест, чунки чизҳо ва шакли онҳо ба тарзе тасвир мешаванд, ки ба асли мақсад мувофиқ бошанд. Ба шаклҳои забонӣ мувофиқат накардани пиктография имконият медиҳад, ки вай барои қабिलाҳои гуногунабон воситаи мувофиқ шуда хизмат кунад.

Дар баробари тараққиёти мафҳум ва тафаккур ба хат эҳтиётот пайдо шуд, ки хати пиктографӣ аз ӯҳдаи иҷрои он баромада наметавонист, бинобар ин хати дигар — идеография² ба вучуд омад. Гузаштан аз пиктография ба идеографияро чунин зарурате ба миён овард, ки ба воситаи суратҳо баён кардани фикру мақсад имконият надорад. Масалан, мафҳумҳои тезбинӣ, далерӣ ва хушбӯиро бо ёрии сурат баён кардан аз имкон берун аст. Ин мафҳумҳоро фақат ба воситаи кашидани сурати органи биной (чашм) ифода кардан мумкин аст. Дар ҳақиқат, сурати чашм дар пиктограмма худи «чашм»-ро ифода намояд, дар идеограмма тезбинӣ, далерӣ ва хушбӯиро мефаҳмонд. Ба ҳамин тарик, дар ифодаи идеография сурат ба тарзи пештар (чунон ки дар пиктограмма буд) боқӣ мемонад, аммо мазмун тағйир меёфт. Дар ин ҷо на худи сурат, балки вазифаи он дар назар дошта мешавад. Монанди ҳамин, «дӯстӣ» ба воситаи тасвири ду дасти ҳамдигарро фишордиҳанда, «душманӣ» бо ёрии тасвири ҳар гуна милтиқҳо ифода карда мешуд ва ғайра.

Дар идеография суратҳо, тасвирҳо ба маънои маҷозӣ ва шартӣ оварда мешаванд: забон — «орган» ва забон — «нутқ» ва сурати чашм «худи чашм» ва маъноҳои тезбинӣ, далерӣ ё хушбӯиро мефаҳмонад.

Дар ин давраи хат як сурат ё расм ҳам ба маънои асли ва ҳам

¹ Пиктография — аз калимаи латинии pictus — «сурат», «расм» ва юнонии grafo — «менависам» гирифта шудааст.

² Идеография — аз калимаи юнонии ideja — «идея» ва grafo — «менависам» гирифта шудааст.

Ба маънои маҷозӣ кор фармуда мешуд, ки ин ҳодиса фаҳмидани ин ё он маъно мазмунро боз ҳам душвортар мегардонад. Бо ин гуна хат ҳам текстҳои мазмунан мураккаб ва ҳаҷман калонро баён кардан аз имкон берун буд. Ин ҳолат эҳтиёҷоти аз суратҳо ба аломатҳои шартӣ — иероглифҳо¹ гузаштанро ба миён овард. Ҳамаи ин асбобҳои хатро ба вучуд овард. Аввалҳо дар рӯи сангҳо, ҷӯбҳо, пусти дарахт, устухонҳо менавиштанд. Прогресси техникаи хат, яъне ҷустуҷуи материалҳои хубтар барои навиштан ва асбобҳои хатнависӣ ба он оварда расонд, ки материалҳои ҷудогонаи хатнависӣ ба майдон оянд. Барои ин дар Миср ҳар гуна гиёҳҳо, растаниҳо, най (қамиш) истифода бурда мешуданд.

Дар ҷоҳои дигар барои навиштан ҳар хел пӯстҳо ба кор бурда мешуд. Ниҳоят дар Хитой қоғаз ихтироъ карда мешавад. Дар ин гуна шароит асбобҳои хатнависӣ — тушъ ва мӯқалам пайдо шуданд, ки ба воситаи онҳо имконияти аломатҳои даркориро тезтар ва беҳтар тасвир намудан ба даст омад.

Хати иероглифӣ аз он ҷиҳат мувофиқ буд, ки бо ёрии аломатҳои он чи мазмунҳои конкрет ва чи абстрактро баён намудан мумкин гардид. Дар ин ҷо масъалаи алфавит ба миён омад, зеро барои навиштан ва хоҳдан аломатҳои муайянеро доништан лозим буд.

Ба туфайли як қатор ҳодисаҳои таърихӣ дар мамлакатҳои шарқи наздик давраи нави тараққиёти хат ба амал омад. Тараққиёти минбаъдаи истеҳсолот, пайдо шудани синфҳо, пайдо шудани хат, пайдоиши давлат, ки барои идора кардан ба мукотибаи каму беш ба тартиб овардашуда эҳтиёҷ дошт, тараққӣ ёфтани савдо, ки аз он ҳам зиёдтар ба мукотибаи ба тартиб овардашуда эҳтиёҷ дошт, пайдо шудани дастгоҳи чопӣ, тараққиёти адабиёт — ҳамаи инҳо дар тараққи забон тағйироти калоне дароварданд.

Дар давраи тараққиёти минбаъдаи истеҳсолот хат ҳамчун масъалаи асосӣ ба миён гузошта шуд. Вобаста ба тараққиёти савдо, муносибати байниҳамдигарӣ ва ниҳоят, ба вучуд омадани давлат ин эҳтиёҷотро боз ҳам пурқувваттар мегардонд. Бинобар ин барои осон шудани хат ҳар гуна кӯшишҳо ва ҷорабиниҳо андешида мешуданд.

Ханӯз мисриён ва вавилониҳо кӯшиш менамуданд, ки ҷиҳати фонетикаи забонро бо хат ифода созанд. Ба ин мақсад онҳо калимаҳои мураккаби забонашонро ба ҳиссаҳо, яъне ҳиҷоҳо тақсим карда, барои ҳар як ҳисса (ҳиҷо) аломатеро интихоб намуданд. Дар ин сурат иероглиф ифодакунандаи ҳиҷо гардида монд.

Ба ҳамин тариқ, эҷоди якуми тараққиёти хат **фонография**², ки ҳиҷоӣ ном дошт, ба вучуд омад. Дар ин хат аломатҳои графикӣ на ҳарфҳо, балки ҳиҷоҳо мебошанд. Дар хати ҳиҷоӣ, ки онро силлабикӣ ҳам меноманд (мувофиқи миқдори ҳиҷоҳо тартиб дода шудааст), ҳамчун қоида, миқдори аломатҳо нисбатан каманд. Дар на-

¹ Иероглиф — калимаи юнонӣ буда, маънояш «ҳарфҳои муқаддас» мебошад.

² Фонография — аз калимаи юнонӣ *фоне* — «овоз», «садо», ва *графа* — «менависам» гирифта шудааст.

тича як алифбои одди, ки донишҳои махсуси мантиқӣ ва грамматикиро талаб намекунад, ба вучуд омад.

Дар тараққиёти фонография хати яҳудиёни қадим ва финикиҳои қадаме ба пеш гузошт. Дар ин хат ҳарфҳои овозҳои ҳамсадорӣ, ки решаи калимаро ташкил медоданд, ифода карда, садонокҳо, ки барои ифодаи шакли грамматикӣ хизмат мекарданд, бо аломатҳои ҷудоқунанда (монанди ҳаракоти арабӣ) нишон дода шуданд. Ба ин восита, алифбо мухтасар карда мешуд. Масалан, дар забони арабӣ 28 ҳарф барои ҳамсадоҳо ва якчанд «ҳаракот» барои садонокҳо мавҷуд аст. Ин гуна хатро хати **консонантӣ**¹ меноманд.

Дар роҳи хати фонографӣ қадами охириро юнионӣ қадим гузоштанд, онҳо аломатҳои графיקии финикиҳоро қабул карда истода, на танҳо барои ҳамсадоҳо, балки барои садонокҳо ҳам ҳарфҳо ба вучуд оварданд, чунки дар забони юнонӣ решаи калимаҳо ҳам аз овозҳои ҳамсадо ва ҳам аз садонок иборат аст.

Барои ифодаи садонокҳо юнионӣ ҳамсадоҳои зиёдагии финикиро (монанди алиф, ҳе, вов, айн...) қабул карданд. Барои ҳамсадоҳои хоси забони юнонӣ низ шаклҳои нав дохил шуданд. Юнионӣ аввалҳо монанди халқҳои соми аз рост ба чап баъд аз он сатри якум аз чап ба рост, сатри дуюм аз рост ба чап (мисли гашти говҳо дар ҳангоми шудгори замин) ва баъдҳо аз чап ба рост менавиштагӣ шуданд.

Ба ҳамин тариқ, алифбои юнонӣ ҳамчун аввалин алифбои ҳарфӣ-овозӣ ба вучуд омад ва асоси минбаъдаи алифбоҳои лотинӣ, славянӣ ва бисёр дигарҳо гардид. Ҳарфҳои ин алифбо на танҳо ифодақунандаи фақат овоз буданд, балки ба фонема мувофиқат доштанд. Бинобар ин ин гуна алифбоҳоро алифбои фонематикӣ номидан мумкин аст.

Дар асоси алифбои қадими соми хати оромӣ ба вучуд омада то ба Шарқ, ба уйғурҳо ва баъдтар ба муғулҳо ва мунҷурҳо паҳн шуд.

Дар ҷануб хати оромӣ то ба Арабистон ва аз он ҷо ба халқҳои тобеи он, аз лаби океани Атлантик ба Африкаи ғарбӣ то дарвозани океани Ором ба Ҳиндустон ва Малай гузашт. Алифбои арабиро ҳаммаи халқҳои пайраи дини ислом форсҳо, туркҳо, тоторҳо, тоҷикон, ўзбекҳо, озарбойҷониҳо, туркменҳо, баъзе аз халқҳои Кавказ (абхазҳо, доғистониҳо) қабул карданд. Римиҳо алифбои юниониро бо мақсади ба забони худашон мувофиқ кардан аз дигар қор карда, онро ба ҳаммаи халқҳои романио германӣ (французҳо, испанҳо, италянҳо, португальҳо, румынҳо, немисҳо, англисҳо, шведҳо, норвегҳо, даниҳо) қорӣ намуданд. Алифбои лотиниро финҳо, венгерҳо, эстониҳо, латишҳо, литвагҳо, албанҳо ва баъзе халқҳои славян: полякҳо, чехҳо, словакҳо, словениҳо, хорватҳо низ қабул карданд.

Дар солҳои бистуми асри XX лотинонидани хати халқҳои СССР гузаронида шуд.

¹ Консонант — калимаи лотинӣ буда, маънояш «овози ҳамсадо» мебошад.

Соли 1929 туркзабонҳо ва тоҷикон ҳам ба алифбои лотинӣ гузаштанд.

Аз соли 1936 бар ивази латинионидан бо таклифи намояндагони республикаҳои миллӣ хати халқҳои СССР ба алифбои русӣ гузашт, ки он давоми алифбои славянӣ буда, барои хати булғорҳо, сербҳо, русҳо, украинҳо, белорусҳо, инчунин барои халқҳои чуваш, марий ва мордова хизмат мекард.

Аз давраи гузаштан ба техникаи полиграфӣ Пётр I чунин шакли ҳарфҳоро интихоб намуд, ки аз як тараф, барои чоп мувофиқ бошанд, аз тарафи дигар, ҳарфҳои русиро ба ҳарфҳои лотинӣ наздиктар менамуд. Алифбоҳои махсуси хеле қадимӣ, ки пайдоиши онҳо на чандон аниқ аст, алифбоҳои арманӣ ва грузинӣ мебошанд.

ГРАФИКА ВА ОРФОГРАФИЯ

Термини графика аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънояш **хат, аломат** мебошад. Маҷмӯи воситаҳои хаттии ин ё он забон дар якҷоягӣ бо ҳарфҳо, қоидаи истеъмол ва пайвастишавии онҳо **графика** ном дорад.

Ба тарзи дигар, дар зиндагӣ он нақш ва аломатҳои махсусро, ки барои ифода кардани ягон мазмун ва мақсад хизмат мекунанд, графика меномем. Графика (хат) дар ибтидои пайдоиши худ ҳар хел буда, бо мурури замон тағйир ёфтааст. Хати ҳозира ҳамаи шаклҳо ва приёмоҳои дар таърихи бисёрасраи хат мавҷуд бударо истифода мебарад.

Пиктография дар устохонаҳои гуногун (сурати мӯза, примус, утюг, радио ё ки сурати асбобҳои хангоми сӯхтор ба кор оянда, монанди сатил, табар, сурати фаррошо, пешхизматҳои меҳмонхонаҳои «Интурист») ба кор бурда мешавад.

Идеография дар аломатҳои роҳҳо (монанди хати қачу қилеб, крест, аломати хитоб ва ғайра), эмблемаҳои тиббӣ дар аптекаҳо, аломатҳои гуногуни картография ва топография (аломатҳои нишондиҳандаи маъданҳои фойданок, аломатҳои ифодакунандаи нуқтаҳои аҳолинишин ва ғайра) кор фармуда мешавад.

Ба иероглиф рақамҳои ифодакунандаи мафҳуми миқдори адад, символҳои махсуси илму фан (монанди аломатҳои математикӣ, ки аз рақам ё ҳарф, ё аз тасвирҳои махсус иборатанд) дохил мешаванд; 2d, >, <, v, H, O, Ca, H₂SO₄. Барои илм зарурияти идеография аз он иборат аст, ки вай бояд мафҳумро аниқ, кӯтоҳ ва ихчам баён кунад ва ба он навиштаҷот ё тасвирот характери байналхалқӣ диҳад, зеро иероглиф ба як забони маълум алоқаманд нест. Бинобар ин вай ба ҳар хел мутахассис — техник, духтур, шахматист имконияти аз онҳо истифодабарӣ медиҳад.

Албатта, хати идеографӣ хатти соҳагӣ буда, барои донишмандони аз аломатҳои муайяни он соҳаи илм бохабар будан лозим аст. Аммо намуди асоситарини хати ҳозира хати фонематикӣ мебошад.

ОРФОГРАФИЯ

Маълум аст, ки миқдори ҳарф ба миқдори фонемаи забон мувофиқат намекунад. Агар алифбо аз рӯи принципи мувофиқати миқдори ҳарфу фонема тартиб дода мешуд, он гоҳ нисфи масъалаҳои орфография аз байн бардошта мешуд. Аммо, азбаски алифбоҳои идеалӣ (мукамал) вучуд надоранд, онҳо таърихан сурат мегиранд, истеъмоли алифбо дар хат ба қоидаҳои орфографӣ муҳтоҷ менамояд.

Ғайр аз қоидаи истеъмоли дурусти ҳарфҳо барои ифодаи забон қоидаҳои дигари хат, мисли чун ва якҷоя навиштани калимаҳо ва қоидаи аз сатр ба сатр кучондан низ мавҷуд аст.

Ҳамин тариқ, «орфография»¹ маҷмӯи нормаҳо ва қоидаҳои хати амалӣ буда, қоидаи истеъмоли ҳарфҳои алифбо, қоидаи навишти калимаҳо ва ибораҳо дар бар мегирад.

Нормаҳои ин гуна навиштро принципҳои гуногун муайян меkunанд. Қоидаҳои орфография аз тарафи давлат тасдиқ карда мешаванд. Орфография, ки ба истеъмоли ҳарфҳои алифбо алоқа манд аст, дорои се принцип мебошад: фонетикӣ, морфологӣ, анъанавӣ-таърихӣ.

1) **Принципи фонетикӣ** аз он иборат аст, ки навиштан ба талаффуз мувофиқ кунонида мешавад, яъне чи тавре ки калимаҳо талаффуз кунем, ҳамон тавр менависем: ҳаҷдаҳ, нуздаҳ, анбор, шанбе, дунбол, каядум, ягона.

2) **Принципи морфологӣ** аз он иборат аст, ки дар ин ҷо таркиби морфологии калимаҳо ба ҳисоб гирифта мешавад. Масалан: бандча (банча), каландча (каланча), дастнавис (даснавис), фаъл (фаол), байъ (бай), эълон (элон), дастхат (дасхат). Ба тарзи дигар гуем, дар принципҳои морфологӣ шакли маъмули калима ба ҳисоб гирифта мешавад.

Мувофиқи ин принцип калимаҳо ва ҳиссаҳои морфологӣ на аз рӯи талаффузашон, балки мувофиқи сохти морфологӣ, аз рӯи вазифа ва аз ҷиҳати маъно навишта мешаванд. Масалан, ҳиссаҳои **бо, ба, бе, дар, бар** аз рӯи функцияи морфологӣ ва вазифаи синтаксисии худ дар як ҳолат аз калимаҳо чун ва дар ҳолати дигар якҷоя навишта мешаванд. Ин шаклҳо чун пешоянд чун ва ҳамчун префикс бо калима якҷоя навишта мешаванд. Дар имлои як қатор калимаҳои мураккаб ҳам принципҳои морфологӣ роли ҳалкунанда мебошад: ростгӯй (рост гӯй — ҷумла аст), дилбар, пахтакор, соатсоз, пахтачин, дӯстдор...

3. **Принципи анъанавӣ-таърихӣ.** Дар имло аз рӯи талаффуз ва қоидаи пешинаи таърихӣ навиштани калимаҳо принципҳои анъанавӣ-таърихӣ ном дорад. Дар ин принцип тарзи навишти пешинаи калима бо талаффузи имрӯзан он мувофиқат намекунад: дуввум — дюум, саввум — сеюм, чаҳор — чор, чаҳорум — чорум, чаҳордах — чордах, хидмат — хизмат, устоз — устод ва ғайра.

¹ Орфография — аз калимаи юнонии *orfos* — дуруст ва *grafo* — «менависам» мебошад.

Дар забонҳои дунё мавқеи ин принципҳо гуногун аст. Барои орфографияи забони русӣ принципи фонетикӣ хос аст. Қоидаҳои орфографияи забони русӣ аз руи ҳамин принцип тартиб дода мешавад. Дар аксарияти забонҳои Европай ғарбӣ, монанди англисӣ ва французӣ принципи анъанавӣ-таърихӣ ҳукмрон мебошад. Дар забони арабӣ низ принципи анъанавӣ-таърихӣ ҳукмфармост. Дар забони тоҷикӣ ҳамаи ин принципҳо мавқеи муайяне доранд, аммо, асосан, орфографияи ҳозираи забони тоҷикӣ ба принципҳои морфологӣ ва фонетикӣ тақъя мекунад. Принципи анъанавӣ-таърихӣ гоҳо дар наср, асосан, дар назм мушоҳида карда мешавад.

АЛФАВИТ

Дар алфавити фонографии идеалӣ бояд миқдори ҳарф ба адади фонема мувофиқат кунад. Азбаски хат таърихан барқарор гардида, анъанаи бисъеро дар бар мегирад, аз ин ҷиҳат, алфавити идеалӣ барқарор нагардидааст, танҳо алфавитҳои каму беш раціоналӣ вучуд доранду халос.

Дар байни алифбоҳои мавҷуда ду алифбо паҳншудатарин ва аз ҷиҳати графикӣ мувофиқ мебошанд: лотинӣ ва русӣ.

Забони лотинӣ ҳамчун забони калисо, илму фан ва адабиёт ба ҳаёти халқҳои романӣ-германӣ ҷорӣ мешавад, аммо алифбои лотинӣ ба фонетикаи забонҳои романӣ ва германӣ мувофиқат накард. 24 ҳарфи лотинӣ (баъдтар 26) аз ҷиҳати графикӣ 36—40 фонемаи забонҳои европоиро инъикос карда натавонист. Масалан, барои ҳамсадоҳои шавшувдори фрикативӣ ва аффрикати аксарияти забонҳои европой аломатҳои махсус лозим буд, ки онҳо дар забони лотинӣ вучуд надошт. Панҷ овози садоноки лотинӣ (а, е, о, и, ва баъдтар у) ба системаи фонетикӣ забонҳои французӣ, англисӣ, датӣ ва дигар забонҳои европой мувофиқат накарданд.

Бинобар ин халқҳои романӣ-германӣ мувофиқи хусусияти фонетикӣ забонашон алифбои лотиниро ба дараҷае тағйир дода, пурра намуда, ба забони худ татбиқ намуданд.

Дар алифбои русӣ ин гуна нуқсонҳо мавҷуд нест. Ихтироъкорони алфавитҳои славянӣ алифбои юнониро айнан нагирифта, онро на танҳо аз ҷиҳати шакли ҳарфҳо, балки ба таркиби фонемагии забонҳои славянӣ мувофиқ кунонданд. Баъзе овозҳои ҳамсадо, ки ба забонҳои славянӣ хос нестанд, партофта шуданд ва овозҳои хоси забонҳои славянӣ илова гардиданд. Ин тағйирот бо ду ҳуҷҷати қонунгузорӣ — бо корректураи шахсии Пётри якум (1710) ва декрети Ҳокимияти Советӣ (1917) тасдиқ карда шуданд. Мувофиқати ҳарф ва фонемаро дар мисоли алфавити забони русӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Баъд аз реформаи соли 1917 алифбои русӣ аз 33 ҳарф иборат гардид: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я.

Дар Тоҷикистон муддати дароз, аз асри VIII сар карда, дар натиҷаи истилои араб алифбои арабӣ ҷорӣ гардид ва то солҳои

1928—30 давом кард. Таркиби алифбои араби аз 28 аломат иборат буд. Баъдҳо тоҷикон аз рӯи хусусияти фонетикӣ забони худашон чор аломати дигарро ба он илова карданд: **п, г, ж, ч**. Овозҳои ҳамсадои ҳоси забони араби, ки ба забони тоҷикӣ тамоман бегона буданд, низ қабул карда шуданд: **ط, ظ, ص, ض, ط, ث**, гарчи дар забони адабӣ ва гуфтугӯи тоҷикӣ айнан талаффуз намеёфтанд.

Дар алифбои араби танҳо овозҳои ҳамсадо ва садонокӣ дароз мавҷуданд. Аз сабаби мавҷуд набудани аломатҳои махсус барои садонокҳои кӯтоҳ як шакли калима метавонад якҷанд хел хонда шавад: **گل** (гул, гал, гил), **بیر** (бар, бир, бур) ва ғайра.

Чунон ки мебинем, дар асоси ба ҳаракат даровардани ҳамсадоҳо маъниҳои гуногун ифода ёфта, калимаҳо дар ҷумла ба ҳам вобаста мешаванд. Ин ҳолат саводнокшавии оммаро суст мекард.

Бинобар ин дар давоми солҳои 1924—28 дар Тоҷикистон масъалаи гузаштан ба алифбои нави лотинӣ ба миён гузошта шуд. Алифбои лотинӣ қатъиян дар съезди забоншиносӣ соли 1930 қабул гардид. Алифбои нави дар асоси хати лотинӣ тартиб ёфта, ба он чор аломати ҳоси фонетикаи забони тоҷикӣ барои ифодаи овозҳои **ч, ж, ғ, ӯ, (Ҷ, Z, Og, й)** дохил карда шуданд.

Ин гуна чорабинӣ аҳамияти ниҳоят муҳими сиёсӣ ва маданӣ пайдо кард. Алифбои лотинӣ хусусияти миллии забони тоҷикиро бештар инъикос мекард. Дар ин алифбо имло бо талаффуз мувофиқат менамуд. Ин алифбо аз сабаби муайян будани ҳарфҳои садонок ва ҳамсадо процесси саводнокшавии оммаро зиёд намуд, ба пешрафти кори нашриёт ва матбуот ёри расонд.

Алифбои лотинӣ дар муддати нисбатан кӯтоҳи мавҷудияти худ (11—12 сол) барои тараққиёти маориф ва маданияти Тоҷикистон роли калон бозид. Аммо баъдҳо алифбои лотинӣ аз пешрафти ҳаёоти нави социалистӣ ақиб монда, эҳтиёҷоти рӯзафзуни тараққиёти босуръати забони адабии тоҷикро қонеъ карда натавонист.

Бинобар ин республикаи Тоҷикистон талаби умумро ба ҳисоб тартиб додашуда гузашт. Ин чорабинӣ дар роҳи яқхела шудани алифбои халқҳои Иттифоқи Советӣ аҳамияти калон дошт.

Алифбои нави ба тараққиёти иқтисодӣ-сиёсӣ, маданӣ, техника, нашриёт ва матбуот тамоман мувофиқ омад, ба кори таълиму тарбия сабуқӣ овард. Ин алифбо барои ифода кардани ҳамаи хусусиятҳои фонетикӣ забони тоҷикӣ, айнан ифода ёфтани калимаҳои русӣ-интернационалӣ имконият дод, дар байни талаффуз ва имло ягонагӣ ба вуҷуд овард.

Тоҷикон ҳамаи аломатҳои алифбои русиро қабул карданд. Овозҳои, ки дар забони русӣ мавҷуд нестанд, ҳоси забони тоҷикӣ мебошанд, ба алифбои нави дохил карда шуданд: **к, ғ, ч, х, ӯ, й**. Дар алифбои ҳозираи тоҷик 39 ҳарф ҳаст, ки ба тарзи зерин ҷо ба ҷо гузошта шудаанд: **а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я, ғ, й, қ, ӯ, х, қ, ӣ**.

¹ Ҳарфҳои **ш, ы** дар соли 1954 ба алифбои тоҷикӣ дохил карда шудаанд.

ТРАНСКРИПЦИЯ

Ғайр аз вазифаҳои амалии ифодаи хатҳои забон боз талаботи таркибии истеъмоли хат ҳам мавҷуд аст, ки ин **транскрипция**¹ мебошад. Транскрипция шакли сунъии хат буда, барои мақсаду талаботҳои махсус ба кор бурда мешавад.

Аммо орфография хати умумихалқӣ буда, таърихан барқарор гардида, ба тарзи анъанавӣ давом мекунад. Аз рӯи мақсади худ транскрипция се хел мешавад: 1) Фонетикӣ, 2) фонематикӣ, 3) амалӣ.

1) Мақсади транскрипцияи **фонетикӣ** бо аломатҳои айнан навиштаҳои гирифтани талаффуз мебошад. Ин транскрипция дар луғатҳои забонҳои хориҷӣ, ки дар онҳо тарзи навишт аз талаффуз хеле фарқ меорад, дар китобҳои дарсии забон ва навиштаҳои диалектологӣ, китобҳои фонетикӣ ва ғайра ба кор бурда мешавад. Принципи асосии транскрипцияи фонетикӣ дар он аст, ки ҳар як овози талаффузшуда ба тарзи алоҳида акс карда мешавад. Транскрипцияи фонетикиро ҳар як алифбо бо аломатҳои иловагии махсус истифода бурда метавонад.

2) Транскрипцияи **фонематикӣ** ҳар як калимаро аз рӯи таркиби фонемаҳои вай бе инъикоси вариантҳои он (шаклҳои гуногуни овозӣ) дар бар мегирад. Ин транскрипция дар навиштани мисолҳо ва тасрифи калимаҳо кор фармуда мешавад. Дар ин ҷо на тарзи талаффуз, балки чиҳати шакли аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Принципи асосии ин транскрипция он аст, ки ҳар як фонема ҳамеша бо як аломат ишора карда мешавад. Бинобар ин нисбат ба транскрипцияи фонетикӣ дар ин ҷо миқдори аломатҳои камтар аст.

3) Мақсади транскрипцияи амалӣ барои тексти орфографияи тайёр кардани номҳои ҳоси забонҳои дигар ва терминҳои илмиву техникӣ мебошад.

Қоидаи махсуси транскрипцияи амалӣ ба тартибандозии аломатҳои ғайриалифбой (дефис, апостроф, нохунак) мебошад. Транскрипцияро аз **транслитерация** (калимаи лотинӣ буда, маъноаш «бо ёрии ҳарф» мебошад) фарқ кардан лозим аст.

Транслитерация инъикоси матни алифбои як забон бо ёрии воҳидҳои алифбои дигар мебошад. Масалан, калимаи (гул), ки бо алифбои араби навишта шудааст, бо алифбои русӣ ин тавр ишора карда мешавад: **гл** (фақат ҳарф ишора мегардад, на овоз). Ё ки **شب** — шб, **دست** — дст...

Транслитерация характери байналхалқӣ дорад. Дар сурате ки транскрипцияи амалӣ дар асоси ягон алифбои ҷудоғона ва ҳарфҳои дар имлои он қабулшуда тартиб дода шуда бошад, вай алифбои миллии ҷудоғонаро ба эътибор намегирад.

¹ Транскрипция — калимаи лотинӣ буда, маъноаш «рунавискунӣ» «нусахабардорӣ» мебошад.

ТАСНИФОТИ ЗАБОНҲО

ЗАБОНҲОИ ҶАҲОН

Дар кураи замин тахминан зиёда аз дуву ним ҳазор забон мавҷуд аст. Душвории муайян намудани миқдори забонҳо ба он вобаста аст, ки баъзе забонҳо ҳоло кам омӯхта шудаанд, маълум нест, ки онҳо забонҳои мустақиланд ё лаҳҷаи ягон забон.

Дар масъалаи муайян кардани забон миқдори одамони мутааллиқ ба он роль намебозад, чунки диалектҳои ҳастанд, ки ба онҳо садҳо ҳазор ва ҳатто зиёда аз он одамон сухан мекунанд, инчунин забонҳои мавҷуданд, ки доираи маҳдуд дошта, бо онҳо фақат якчанд ҳазор ва ҳатто камтар аз он гуфтугӯ мекунанд: забонҳои қабилавии Африка, Полинезия, ҳиндуҳои Америка, забонҳои яқавулии Доғистон; (забонҳои ҳастанд, ки ба як халқ масалан, забони дунганӣ дар Қирғизистон ва Қазоқистон) ё танҳо ба як миллат мансубанд (монанди забонҳои чехӣ, полякӣ, булғорӣ), гурӯҳи дигари забонҳои ҳастанд, ки ба якчанд миллат тааллуқдоранд, монанди забони португалӣ (дар Португалия ва Бразилия), забони французӣ (дар Франция, Бельгия ва Швейцария), забони англисӣ (дар Англия ва ШМА), забони немисӣ (дар ду давлати Германия ва Австрия), забони испанӣ дар Испания ва 20 республикаи Америкаи Ҷанубӣ ва Марказӣ.

Дар дунё забонҳои байналхалқие ҳастанд, ки бо онҳо материалҳои ташкилотҳои байналхалқӣ, монанди материалиҳои ООН, Комитети муҳофизати сулҳ чоп мешаванд. Ба ин гурӯҳ забонҳои русӣ, англисӣ, французӣ, испанӣ, хитойӣ, арабӣ дохил мешаванд. Забони русӣ ҳарчанд ба як миллат хизмат кунад ҳам, вай барои халқҳои СССР забони байналмиллалӣ ҳисоб меёбад. Аз ин рӯ, вай аҳамияти байналхалқӣ ҳам пайдо кардааст.

Маълумот оид ба забонҳо ва таърихи онҳо якхела нест. Забонҳои мавҷуданд, ки таърихи онҳо ба туфайли мавҷудияти ёдгориҳои ҳатти дар муддати 20—30 аср боз маълум аст: забони юнонӣ ва ҳиндӣ. Забонҳои ҳастанд, ки аз давраҳои ҳеле қадим дорои хат буда, илм дар бораи онҳо танҳо дар асри XX маълумот гирифтааст. Монанди забонҳои тохарӣ (дар Хитой ғарбӣ), хетӣ (дар Осиёи Хурд) ва баъзе забонҳои мурдаи Осиёи Хурд.

Таърихи як қатор забонҳо аз асрҳои IV—V, VIII, X маълум аст; забонҳои германӣ, армани, грузинӣ, туркӣ, славянӣ. Таърихи баъзе забонҳо ба сабаби дер пайдо шудани хати онҳо дар муддати чорсад-панҷсад соли охир дастрас гардидааст: забони латишӣ, албанӣ.

Бисёр забонҳои Африка, Австралия, Америка танҳо аз асрҳои XVII—XVIII ва ҳатто аз рӯи маълумотҳои асрҳои XIX—XX маъ-

гардиданд. Бисёр халқҳои ҷаҳон то асри XX хат надоштанд: монанди забони халқҳои мустамлика ё аксарияти забонҳои халқҳои империяи Россия. Ҳатто ҳоло ҳам бисёр забонҳои Африка, Австралия, Полинезия ва аҳолии маҳаллини Америка бехат мебошанд. Аммо бо вучуди ҳамаи ин, илм ба методи муқоисавӣ-таърихӣ такя карда, дар роҳи омӯختани таърихи забон-рӯз то рӯз муваффақиятҳои калон ба даст меоварад.

Фанни забоншиносӣ ду роҳи таснифоти (классификацияи) забонҳоро медонад:

1) аз рӯи умумияти материали забонӣ (решаҳо, аффиксҳо, қанҷиҳо) ва аз рӯи умумияти пайдоиш, ки инро таснифоти генеалогии¹ забонҳо меноманд.

2) аз рӯи сохти грамматикӣ (ба назар нагирифтани умумияти пайдоиш), ки ин таснифоти типологӣ ё морфологияи забонҳо номида мешавад.

Таснифоти генеалогии забонҳо бевосита ба тақдирҳои таърихӣ забонҳо ва халқҳо, ки соҳиби ин забон мебошанд, алоқаманд буда, муқоисаи лексикӣ, фонетикӣ ва грамматикиро дар бар мегирад. Таснифоти морфологӣ бошад, бо фаҳмиши структуравӣ-системавии забон вобаста буда, дар навбати аввал, ба грамматика такя мекунад.

Кушишҳои аввалини таснифоти генеалогии забонҳо ба ҷустуҷӯи «хешӣ» забонҳо ва таъин намудани оилаҳои ба ҳам хеш алоқаманд аст. Таснифоти морфологӣ масъалаи давраи баъдина мебошад. Таснифоти генеалогии забонҳо ба омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ забонҳо вобастагӣ дорад. Таснифоти генеалогӣ таърихӣ буда, вай ба давраи пайдоиши забоншиносии таърихӣ вобастагӣ дорад. Ин таснифот бе методи муқоисавӣ-таърихӣ ташкил ёфта наметавонист. Таснифоти генеалогӣ ва методи муқоисавӣ-таърихӣ бо ҳамдигар ва бо забоншиносии муқоисавӣ алоқаи зич доранд. Методи муқоисавӣ-таърихӣ методи таснифоти генеалогӣ мебошад.

Таснифоти морфологӣ ба омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ вобастагӣ надорад. Бо таснифоти морфологӣ типҳои морфологӣ, бо таснифоти генеалогӣ оилаи забонҳо муқаррар карда мешаванд. Типи морфологӣ ва оилаи забонҳо мафҳумҳои мебошанд, ки дар асосҳои гуногун қарор ёфта, яке дигареро истисно намекунанд ва ба якдигар мутобикат ҳам надоранд. Забонҳои як типӣ морфологӣ метавонанд, аз рӯи пайдоиши худ гуногун ва ба оилаҳои мухталиф мансуб бошанд: забони грузинӣ оилаи кавказӣ ва забони каліфи оилаи туркӣ аз рӯи типӣ морфологӣ забонҳои агглютинативӣ мебошанд. Баръакс, дар доираи як оила, кам ҳам бошад, забонҳои типӣ морфологияи гуногун вучуд дошта метавонанд; забонҳои англисӣ ва русӣ ба як оила дохиланд, аммо забони русӣ аз ҷиҳати морфологӣ бой буда, дар забони англисӣ шаклҳои калиматағйирдиҳӣ қариб нест.

¹ Генеалогӣ — аз калимаи юнонии «хешӣ», «қаробат» мебошад.

ТАСНИФОТИ ГЕНЕАЛОГИ ВА МЕТОДИ МУҚОИСАВИ-ТАЪРИХИ ДАР ЗАБОНШИНОСИ

Дар таснифоти генеалогӣ забонҳои ҷаҳон аз рӯи умумияти пайдоиш доишашон, яъне аз ҷиҳати хешии материалиашон ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд. Таснифоти генеалогӣ таснифоти забонҳои ба якдигар хеш мебошад. Забонҳое, ки аз ҷиҳати умумияти пайдоишашон ба як гурӯҳ мансубанд, онлаи забонҳои хешро ташкил медиҳанд. Онлаи забонҳо инҳоянд: ҳиндуевропей, соий, ҳомӣ, кавказӣ, финнугерманӣ, туркӣ, муғулий, дравидӣ ва ғайра.

Онлаи забонҳо гурӯҳи нисбатан калони забонҳои хешро дар бар мегирад. Ҳар як онла боз ба гурӯҳҳо ҷудо мешавад. Масалан, онлаи ҳиндуевропей чунин гурӯҳҳо дорад: ҳиндӣ, эронӣ, славянӣ, германӣ, романӣ, кельтӣ, балтикӣ, юнонӣ, албанӣ, арманӣ ва ғайра. Гурӯҳҳо дар навбати худ ба гурӯҳчаҳо ё шохаҳо тақсим мешаванд, ки онҳо ба якдигар боз ҳам наздиктаранд. Масалан, гурӯҳи эронӣ дорои чунин забонҳо мебошад: форсӣ, пушту, булуҷӣ, тоҷикӣ, курдӣ, осетинӣ, тотӣ, талишӣ, помири, яғнобӣ.

Ба гурӯҳи забонҳои славянӣ забонҳои зерин дохил мешаванд: русӣ, украинӣ, белорусӣ, булғорӣ, словенӣ, чехӣ, словакӣ, полякӣ ва ғайра.

Хешии забонҳо на танҳо муносибати таърихӣ байни забонҳо, балки соҳибони ин забонҳо — халқҳоро ҳам дар бар мегирад. Забонҳои хеш дар асоси ягон лаҳҷаи забони асосӣ ба вучуд меоянд. Забонҳои хеш таърихан диалект (лаҳҷа)-ҳои ин ё он забон мебошанд, ки тадриҷан инкишоф ёфта, ба забонҳои хеш мубаддал шудаанд.

Процесси ба забонҳои мустақили хеш мубаддалшавии диалектҳои як забон процесси ташкилшавии онлаи забонҳо мебошад. Забоне, ки аз диалектҳои он забонҳои хеш пайдо шудаанд, асоси он забонҳо ном дорад. Масалан, забони қадими рус барои забонҳои русӣ, украинӣ, белорусӣ асос ҳисоб меёбад.

Забони лотинӣ асоси забонҳои романӣ (итальягӣ, французӣ, испанӣ, руминӣ, португалӣ, молдаві ва дигарҳо) мебошад. Маълум аст, ки диалектҳои маҳаллӣ дорои фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ мебошанд.

Фонди умумии луғавӣ ва сохти умумии грамматикӣ тадриҷан таъбир ёфта, ба асоси забонҳои нави мустақил мубаддал мешаванд. Дар забонҳои хеш чи дар фонди асосии луғавӣ, чи дар сохти грамматикӣ (суффиксҳо, префиксҳо) ва чи дар таркиби овозӣ то дараҷае монандӣ дида мешавад. Агар ин гуна монандӣ набояд, забонҳои хеш ва ғайрихешро аз якдигар фарқ кардан мумкин намешавад.

Бояд гуфт, ки монандӣ баъзан дар байни забонҳои ғайрихеш ҳам мушоҳида карда мешавад, аммо ин ҳодисаи тасодуфӣ аст. Мо-

мондӣ дар байни забонҳои хеш дар фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ ҳодисаи қонунӣ мебошад.

Хешии забонҳо бо ёрии методи муқоисавӣ-таърихӣ муайян карда мешавад. Методи муқоисавӣ-таърихӣ воситаест, ки бо ёрии он забонҳои тараккиёти диалектҳо ва ба забонҳои мустақил табдил ёфтани онҳо муқаррар карда мешавад.

Хангоми муқоиса бояд таърихи фактҳои муқоисашаванда ба назар гирифта гирифта шавад. Муқоиса кардани фактҳои забонӣ рӯи кардани чунин шартҳоро талаб мекунад:

1. Дар вақти муқоиса фактҳои тамоман гуногуни забонҳои хешро истифода бурдан мумкин нест. Масалан, калимаҳои русии **пуш** (пушка), **труд**, **язык**, **лук** (растанӣ) бо калимаҳои украинии **гармата** (пушка), **праця** (труд, мова (язык)), **цибуля** (лук) қобили муқоиса нестанд, чунки инҳо калимаҳои тамоман дигаранд. Агар ҳамаи калимаҳои русӣ ва украинӣ ба ҳамин дараҷа фарқ мекарданд, он гоҳ онҳо на забонҳои хеш, балки забонҳои ғайрихеш ҳисоб мешуданд.

2. Барои муқоиса калимаҳои тамоман якхела ҳам набояд истифода бурда шаванд. Чунончи: **рука**, **дерево**, **день**, **слух**, **трава**, **ложка**, **сукно**, **корова**, **металл**, **техника**, **трактор** ва мисли инҳо. Чунин калимаҳои ҳамшакл чи дар забони русӣ ва чи украинӣ ифодакунандаи як маъно мебошанд, бинобар ин онҳо барои муқоиса чизе дода наматавонанд.

Инчунин калимаҳоеро ҳам, ки мувофиқати овозии тасодуфӣ доранд, низ муқоиса кардан мумкин нест. Мувофиқати шаклӣ ва маъноии калимаҳо дар забонҳои гуногун аломати хешии забонҳо шуда наматавонад, зеро ин ҳодиса метавонад дар натиҷаи иқтибос ва мувофиқати тасодуфӣ ба вучуд ояд. Масалан, мавҷудияти калимаи **фабрика** дар чандин забонҳои дунё натиҷаи иқтибос буда, барои муқоиса чизе дода наматавонад. Ё ки калимаи **тут** дар забонҳои тоҷикӣ (навъи мева) дар русӣ («ин чо») мувофиқати тасодуфӣ мебошад, бинобар ин ин қабил калимаҳоро ҳам муқоиса набояд кардан.

3. Барои забонҳои муқоисашаванда материалеро гирифтани лозим аст, ки таърихан ба давраи забони решагӣ-аслӣ мансуб буда, бо мурури замон ба таъбироте дучор гардида бошад:

ЗАБОНИ РУСИ

дом
нож
кошка
сено
семя
свет
век
желтый
полный
полночь

ЗАБОНИ УКРАИНИ

дім
ніж
кішка
сіно
сімя
світ
вік
жовтий
повний
північ

Забони авесто	Фарсии нав	Скифӣ	Сурдӣ	Тоҷикӣ	Осетинӣ	Афғонӣ	Булучӣ	Рӯшонӣ	Шуғвоӣ
pi tar	pedar	pita	ptr	padar	fida	piar	pis	pid	taf, dod
matar	madar	mata	mt	modar	mada	mor	mas	mod	nan
bradar	baradar	brala	brt	barodar	(vrada) dwada	wror	bras	virod	virad
zasla	dast	—	dst	dast	—	las	dast	zost	zast
pada	pa (i)	pada	pō	po (i)	fad	bolof	pad	piš	poš
sarah	sar	sara	sr	sar	sar	sar	sar	—	—
aspa	asp	aspa	sp	asp	afsa	as	asp	—	—
buza	boz	—	br	buz	—	wuz, wez	buz	vaz	vaz
gau	gaw	gau	qō	gow	Tog	pwa	gok	zow	zow
ap	ab	ap	ip	ob	—	obe	ap	—	—
racah	ruz	rauka rauca	rws	rūz	rudzeng	rwadz	roc	—	—
dva	do	do	ōw	du	duwa	dva	du, do	zaw	hu
hapta	hast	hapta	βt	hast	abd	abe	apt	—	—
sata	sad	sata	st	sad	asda	—	—	—	—

Чунин ки аз ин мисолҳо дида мешавад, дар ин калимаҳо мувофиқати овозӣ: гузаштани *o, e* русӣ ба *i* украинӣ ва *l* ба *v* ҳодисаи таърихӣ мебошад. Барои муқоиса, пеш аз ҳама, номҳои ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ (падар, модар, бародар, хоҷа, писар, духтар ва ғайра), шумораҳо (то адади даҳ), ҷонишинҳои қадимӣ, калимаҳои ифодакунандаи номи узвҳои бадан, баъзе ҳайвонот, растаниҳо ва асбобҳо ба қор бурда мешаванд.

Схемаи мувофиқати лексикӣ ва фонетикӣ забонҳои гуруҳи индоиранӣ (ниг. ба сах. 114).

Барои таъин кардани хешии забонҳо танҳо мувофиқати решаи калимаҳо ва ҳатто худи калимаҳо кифоя нест, барои ин шакли грамматикӣ калимаҳо ҳам шартӣ зарурист. Масалан, категорияи амуди феъл аз ҷиҳати воситаҳои грамматикӣ ва шаклҳои овозӣ забонҳои славянӣ ва баъзе забонҳои Африка ниҳоят гуногун. Бинобар ин вай аломати хешии он забонҳо шуда наметавонад.

Аммо, агар худи ҳамон маъноҳои грамматикӣ бо худи ҳамон воқеаҳо ва шаклҳои овозӣ ифода шаванд, он гоҳ онҳо шоҳиди хешии забонҳо шуда метавонанд. Маълум аст, ки калимаҳо ва моделиҳои грамматикӣ баъзан иқтибос шуда метавонанд, аммо ҳиссаҳои лексикӣ падежӣ ва бандҳои шахсии феълӣ барои муайян кардани хешии забонҳо натиҷаи дилхоҳ дода метавонад. Дар вақти муқоисаи шакли фонетикӣ элементҳои муқоисашаванда роли муҳим наметавонанд. Калимаи латинӣ *ferunt* дар забони русӣ ба шакли берун меояд, чунки *б*-и славянӣ аввали калима дар латинӣ ба *f* мувофиқат мекунад. Ҳамин тавр, мувофиқати овозии калимаҳо яке аз аввалин қоидаҳои методи муқоисавӣ-таърихӣ буда, барои таъин намудани хешии забонҳо аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Маънои калимаҳои муқоисашаванда аз рӯи қоидаи полисемия метавонад аз ҳамдигар фарқ кунад. Масалан, калимаи тоҷикӣ *гов* ва помирии *zov* баромади якхела дошта бошанд ҳам, дар забони помирӣ маънои он маҳдудтар гардида, танҳо «**модагов**»-ро ифода мекунад. Инчунин ҳодисаҳои ҳам ҷой доранд, ки дар сурати парокандагӣ ва ҷудошавии забонҳои хеш маънои калимаҳо бетағйир мемонад. Масалан, калимаҳои **падар**, **модар**, **бародар** дар забонҳои гуруҳи эронӣ.

Муқаррар намудани шаклҳои аввала-қадимаи калимаҳо бо чунон роҳҳо ба даст меояд:

- муқоисаи элементҳои решагӣ ва аффиксдори калимаҳо;
- муқоисаи фактҳои ёдгориҳои хаттии забонҳои мурда бо фактҳои маълумотҳои забонҳои зинда ва лаҳҷаҳо;
- васеъ намудани доираи муқоиса, яъне муқоисаи забонҳои хешигарии наздик дошта бо гуруҳҳо ва оилаҳо. Масалан, муқоисаи забони русӣ бо украинӣ, забонҳои шарқии славянӣ бо гуруҳҳои дигари славянӣ, славянӣ — бо балтиқӣ; балтиқию славянӣ — бо дигар забонҳои ҳиндуевропей.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ, методи омӯхтани забонҳои ҳамаҷонибаи муайянқунандаи ҳешии забонҳо, методи нишондиҳандаи ҳамаҷонибаи тайкардаи тараққиёти таърихии забонҳо мебошад.

ТАСНИФОТИ ГЕНЕАЛОГИИ ЗАБОНҲО

1. ЗАБОНҲОИ ҲИНДУЕВРОПОИ

1. ГУРҲИ ҲИНДӢ

Зиёда аз 96 забони зинда

1) Ҳиндӣ ва урду (ё ҳиндустонӣ) ду намуди як забони адабии нави ҳиндӣ мебошанд. Урду забони давлатии Покистон (хати нави давлатии Ҳиндустон аст).

2) Банголӣ. 3) Панҷобӣ. 4) Лаҳнда. 5) Синдхи. 6) Раджастанӣ. 7) Гулджаратӣ. 8) Маратхи. 9) Сингали. 10) Непали. 11) Бихарӣ. 12) Ория (дар Ҳиндустони шарқӣ). 13) Ассамӣ. 14) Кашмирӣ ва дигар забонҳои дарди. 15) Забони лулиён.

Забонҳои мурда:

16) Санскрит — забони адабии классикии ҳиндуҳои қадим аз асри III пеш аз эраи мо то асри VII эраи мо. (Маънои санскрит забони «коркардашуда» дар муқобили забони гуфтугӯии бенорма мебошад). 17) Пали — забони адабии ҳиндии давраи асри миёна. 18) Пракрити шеваҳои гуногуни гуфтугӯии ҳиндии миёна, ки аз онҳо забонҳои нави ҳиндӣ ба вучуд омадаанд.

2. ГУРҲИ ЭРОНИ

1) Форсӣ — забони давлатии Эрон аст, ғайр аз ин дар баъзе районҳои Ҳиндустон ва Афғонистон паҳн шудааст. Хаташ арабӣ мебошад.

2) Пушту (афғонӣ) — забони адабӣ, аз солҳои сӣ забони давлатии Афғонистон буда, аз асри XVI дорои хат мебошад.

3) Булучӣ — дар Булучистон.

4) Тоҷикӣ — забони адабӣ-миллии халқи тоҷик аст. Забони тоҷикӣ ғайр аз РСС Тоҷикистон дар баъзе районҳои Ўзбекистон, Қазоқистон ва Қирғизистон ҳам вучуд дорад. Ин забон аз даврони қадим соҳиби хат мебошад. Аз асри IX то солҳои сии асри XX хати вай дар асоси графикаи арабӣ буд. Соли 1929 алифбои лотинӣ қабул карда шуд ва соли 1940 алифбои нави дар асоси графикаи русӣ тартиб додашуда ҷорӣ гардид.

Аз рӯи сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ ба гурӯҳи забонҳои типӣ аналитикӣ дохил мешавад. Алоқаи грамматикӣ қалимаҳо дар он бо роҳи синтаксисӣ (пешояндҳо, пасояндҳо, таркиби изофӣ, тартиби қалимаҳо дар ҷумла ва ғайра) ифода меёбад. Забони тоҷикӣ — забони маданияти қадим ва анъанавӣ бисёрасран адабӣ мебошад.

5) Курдӣ — забони аҳолии аслии Курдистон, як қисми Курдистон дар Туркия, қисми калони он дар ҳудуди Эрон ҷойгир аст.

6) Осетинӣ.

7) Татӣ (дар Озарбойҷон).

8) Талышӣ (дар Озарбойҷон).

9) Помирий (шугнонӣ, рӯшонӣ, бартангӣ, сарикулӣ, язгуломӣ, шакошимӣ, ваҳонӣ). Дар вилояти автономии Бадахшони Кӯҳии РСС Тоҷикистон ҷой гирифтааст.

10) Яғнобӣ — дар ҳудуди РСС Тоҷикистон.

Забонҳои мурда:

11) Форсии қадим (асрҳои VI — IV то эраи мо).

12) Авестой.

13) Паҳлавӣ — забони форсии миёна, асрҳои III—IX эраи мо.

14) Парфиянӣ (яке аз забонҳои форсии миёнаи асрҳои III пеш аз милод то асри III эраи мо, дар Парфия, қисми ҷануби шарқии баҳри Каспӣ ҷорӣ будааст).

15) Суғдӣ (дар водии Зарафшон паҳн будааст) забони яғнобӣ боқимондаи он аст.

17) Скифӣ — забони скифҳо, ки дар соҳилҳои баҳри Сиёҳ ва дар шарқ то ҳудуди Хитой аз ҳазорсолаи якуми пеш аз милод то ҳазорсолаи якуми солшумории мо зиндагӣ ба сар бурдаанд. Скифҳо аҷдодони осетинҳо мебошанд.

18) Сакӣ (хутанӣ) — дар Осиёи Миёна ва Туркистони Хитой дар асрҳои V—X эраи мо вучуд доштааст.

3. Гурӯҳи славянӣ

А. Славянӣ шарқӣ:

1. Русӣ — забони адабии рус дар асоси шеваҳои Москва ва шаҳрҳои атрофи он (Тула, Курск, Орлов ва Рязань) ба вучуд омадааст. Хати он дар асоси алифбои русӣ тартиб дода шудааст, ки он дар давраи Пётри I аз нав кор карда мешавад. Оид ба он осорҳои хатӣ аз асри XI боқӣ мондаанд.

2. Украинӣ — забони адабии украинӣ дар асрҳои XVI—XVII дар асоси шеваҳои Полтава ва Киев сурат гирифтааст, хаташ дар асоси алифбои русӣ тартиб ёфтааст.

3. Белорусӣ — забони давлатии РСС Белоруссия, хаташ дар асоси алифбои русӣ.

Б. Славянӣ ҷанубӣ:

4. Булғорӣ — забони давлатии Республикаи халқии Булғория.

5. Македонӣ.

6. Сербохорватӣ — хати сербҳо дар асоси алифбои русӣ ва хати хорватӣ дар асоси лотинӣ тартиб дода шудааст.

7. Словенӣ — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ.

8. Славянӣ қадим (забони мурда) — забони умумии адабии славянҳои асри миёна буда, дар асоси лаҳҷаҳои солунӣ забони булғорӣ ба вучуд омадааст.

В. Славянии ғарбӣ:

9) **Чехӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ. Ёдгориҳои хаттӣ аз асри XIII боқӣ мондаанд.

10) **Словакӣ** — хати он дар асоси алифбои лотинӣ.

11) **Полякӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ.

12) **Сербодуӣ** (дар хорича: сорабӣ, вендӣ) — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ.

13) **Кашубӣ**.

Забонҳои мурда:

14) **Полабӣ** — дар асри XVIII аз байн рафтааст, дар ду тарафи соҳили дарёи Эльба дар Германия паҳн будааст.

15) **Шеваҳои поморӣ** — дар асри миёна аз байн рафтаанд, чон паҳншавиашон соҳили ҷанубии баҳри Балтик будааст.

4. Гурӯҳи балтикӣ

1) **Литвагӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ, ёдгориҳои хаттӣ аз асри XIV боқӣ мондаанд.

2) **Латышӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ, ёдгориҳои хаттӣ аз асри XIV боқӣ мондаанд.

3) **Латгалӣ**.

4) **Прусӣ** (забони мурда) — дар асри XVII барҳам хӯрдааст, ҳуди паҳншавиаш Пруссияи Шарқӣ будааст.

5. Гурӯҳи германӣ

1) **Датӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ, то охири асри XIX барои Норвегия низ ҳамчун забони адабӣ хизмат мекард.

2) **Шведӣ**. 3) **Норвегӣ**. 4) **Исландӣ**. 5) **Фаррёрӣ**.

6) **Англисӣ** — забони адабии Англия дар асри XVI дар асоси шеваи Лондон ташкил ёфтааст. Хати он дар асоси алифбои лотинӣ, ёдгориҳои хаттӣ аз асри VII боқӣ мондаанд; аз асрҳои V—XI—англисии қадим, XI—XVI—миёна ва аз асри XVI—англисии нав. Забони англисӣ аҳамият ва шӯҳрати байналхалқӣ дорад.

7) **Голландӣ ва фламандӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ.

8) **Фризӣ**. 9) **Немисӣ** — дорои ду лаҳча аст: немисии поён (шимолӣ) ва немисии боло (ҷанубӣ). Забони адабӣ дар асоси лаҳчаҳои немисии ҷанубӣ сурат ёфтааст, аз асрҳои VIII—XI—немисии қадим, XII—XV—немисии миёна, аз асри XVI—немисии нав, хаташ дар асоси алифбои лотинӣ, яке аз забонҳои бузургтарини дунё мебошад.

10) **Идиш** (забони нави Яҳудӣ) — аз диалектҳои ҷанубии немисӣ ва элементҳои яҳудии қадим ва забонҳои дигар иборат аст.

Забонҳои мурда:

11) **Вестготӣ** — забони давлатии готии асри миёна дар Испания ва Италияи Шимолӣ, хати он дар асоси алифбои готӣ, дар асри IV эраи мо тартиб дода шуда буд.

12) **Остготӣ** — забони готҳои шимолӣ дар канори баҳри Сиёх, то асри XVI дар Қрим вучуд дошт; аз ин забон як китоби хурди лу-

тат, ки аз тарафи сайёҳи голландӣ Бусбек тартиб дода шудааст, боқӣ мондааст.

6. Гурӯҳи романӣ¹

1) **Французӣ** — забони адабӣ дар асоси шеваи Иль-де-Франси Париж то асри XVI сурат гирифт, хати он дар асоси алифбои лотинӣ, ёдгориҳои қадимтарини асри IX эраи мо боқӣ мондаанд, давраи миёнаи французӣ аз асри IX то XV, давраи нави забони французӣ аз асри XVI сар мешавад. Забони французӣ пештар аз забонҳои дигари европоӣ аҳамияти байналхалқӣ пайдо кардааст.

2) **Провансалӣ** — забони нисбатан хурдтаре ҷануби шарқии Франция буда, ҳамчун забони адабӣ дар асрҳои миёна мавҷуд буд ва то охири асри XIX давом дошт.

3) **Италянӣ** — забони адабӣ дар базаи диалектҳои тосканӣ ташкил ёфтааст (махсусан дар базаи лаҳҷаи флоренция). Хати он дар асоси алифбои лотинӣ, таърихан аввалин забони миллӣ дар Европа ҳисоб меёбад.

4) **Сардинӣ** (ё сардӣ).

5) **Испани**. Ин забон дар Европа дар натиҷаи омезиши забонҳои лотини халқӣ ва аҳолии маҳаллии провинцияи Империяи Рим ба вучуд омада, хати он дар асоси алифбои лотинӣ тартиб дода шудааст.

6) **Каталонӣ**. 7) **Португалӣ**. 8) **Румынӣ** — дар натиҷаи омезиши лотини халқӣ ва забонҳои маҳаллии провинцияи Дакияи Рим ташкил меёбад, хати он дар асоси алифбои лотинӣ ташкил ёфтааст.

9) **Молдавӣ** (як намуди румынӣ), хаташ дар асоси алифбои русӣ тартиб дода шудааст.

10) **Македонӣ** — румынӣ.

11) **Рето** — романӣ. Аз соли 1938 яке аз чор забони Швейцария эътироф карда шудааст.

12) **Креолӣ** — омехтаи забони французӣ бо забони маҳаллӣ дар ҷазираи Гаити.

13) **Лотинӣ** (мурда) — забони адабии давлатии Рим дар давраи республикавӣ ва императорӣ (асри III то эраи мо — асрҳои аввалини давраи асри миёна), забони ёдгориҳои бои адабӣ, эпикӣ, лирикӣ ва драмавӣ, насри таърихӣ, ҳуҷҷатҳои юридикӣ ва санъати ораторӣ. Ёдгориҳои қадимтарин аз асри VI то эраи мо боқӣ мондаанд. Аввалин тасвирот ва омузиши забони лотинӣ ба асри I то эраи мо тааллуқ дорад. Забони лотинӣ дар қатори забони қадими юнонӣ манбаи терминологияи байналхалқӣ қарор гирифтааст.

14) **Оскӣ, умбрӣ, сабелӣ** ва лаҳҷаҳои италянӣ (мурда) дар ёдгориҳои хаттӣ қудогонан асрҳои охири то солшумории мо боқӣ мондаанд.

¹ То барҳам хӯрдани империяи Рим ва ташкил ёбии забонҳои романӣ номии он италянӣ буд.

7. Гурӯҳи кельтӣ

1) Ирландӣ — аз асри IV эраи мо ёдгориҳои хаттӣ боқӣ мондаанд, аз асри VII ба алифбои лотинӣ гузаштааст, ҳоло ҳам забони адабии аст.

2) Шотландӣ.

3) Забони қазираи Ман (дар баҳри Ирландӣ) — маҳкуми аз байравист, танҳо дар байни моҳидорони қуҳансол боқӣ мондаасту халос.

4) Бретонӣ.

5) Уэйлзӣ.

6) Корнуолӣ (мурда) — дар нимқазираи ҷануби ғарбии Англия.

7) Галлӣ — баробари ташкил ёфтани забони французӣ барҳам хурдааст, дар Галлия, Италияи Шимолӣ, Балкан ва ҳатто дар Осиёи хурд қорӣ будааст.

8. Гурӯҳи юнонӣ

1) Юнонии нав (аз асри XII).

Забонҳои мурда:

2) Юнонии қадим (асри X пеш аз милод то асри V солшумории мо), ёдгориҳои қадимтарин аз асри IX пеш аз солшумории мо — достони Гомер мавҷуд аст. Аз асри IV пеш аз солшумории мо забони умумии адабии Қойнэ дар асоси диалекти антиқии Афина маълум аст, ҳамчун забони ёдгориҳои бои адабӣ, эпикӣ, лирикӣ ва драматӣ, насрӣ, философӣ ва таърихӣ шӯҳрат дорад. Аз асрҳои III—II пеш аз мелод забони асарҳои грамматикаи Искандария шуда хизмат кардааст. Забони юнонӣ дар қатори лотинӣ манбаи терминологияи байналхалқӣ мебошад.

3) Юнонии миёна ё византӣ — забони давлатӣ-адабии Византия аз асрҳои аввалини эраи мо то асри XV, забони ёдгориҳои таърихӣ, динӣ ва бадеӣ мебошад.

9. Гурӯҳи албанӣ

Албанӣ — ёдгориҳои хаттиаш аз асри XV дар асоси алифбои лотинӣ мавҷуданд.

10. Гурӯҳи арманӣ

Арманӣ — аз асри V эраи мо забони адабиёт, баъзе элементҳои ба забонҳои кавказӣ монандро соҳиб аст; забони армани қадим — Грабар аз забони зиндаи ҳозираи ашхарабара фарқи калон дорад.

11. Гурӯҳи анатолӣ

Забонҳои мурда:

1) Хетӣ (хетӣ-неситӣ аз рӯи ёдгориҳои хати мехӣ ва хетӣ аз рӯи ёдгориҳои иероглифӣ маълум аст) — забони давлати Хет дар Осиёи Хурд дар асрҳои XIX — XII то эраи мо.

2) Луай.

3) Палай.

4) Карй.

5) Лидӣ.

6) Ликӣ.

дар Осиёи Хурд.

забонҳои анатолии

давраи қадим.

12. Гурӯҳи тохарӣ.

Забонҳои мурда:

Тохарӣ (турфанӣ, карашарӣ, кучанӣ — дар Туркистони Хитой). Забонҳои аз рӯи дастнависҳои асри V—VII эраи мо дар натиҷаи ғуфтуковҳо дар асри XX маълум гардиданд; алифбои онҳо хиндӣ дааст.

11. Забонҳои Семитӣ-хамитӣ (Сомӣ-Ҳомӣ)

1) Арабӣ — забони байналхалқии дину оини ислом буда, хаташ дар асоси алифбои арабӣ (дар қазираи Мальта алифбои лотинӣ).

2) Амхарӣ — забони адабии Эфиопия.

3) Тигре, тигринья, гураге, харари ва дигарҳо — забонҳои беҳа-Эфиопия мебошанд.

4) Айсорӣ, ачдодони оромӣҳо.

Забонҳои мурда:

5) Аккадӣ (ассирӣ-вавилонӣ), аз рӯи осорҳои хаттии Шарқи қадим маълуманд.

6) Угаритӣ.

7) Яхудии қадим — забони китобҳои муқаддаси христианин, забони дину оини калисо буд, аз асри III пеш аз милод забони мурда; дар давраи ҳозира ба номи Иврит забони адабии давлати Изроил (таъбиротҳои гуногун), хаташ дар асоси алифбои яҳудӣ мебошад.

8) Оромӣ — забони китобҳои христианин давраи баъдина ва забони умумии Шарқи Наздик аз асри III пеш аз мелод то асри IV солшумории мо.

9) Финикӣ — забони финикия.

Карфаген, ҳоло забони мурда, хаташ дар асоси алифбои финикия аз ин хат баъдҳо хатҳои хуруфӣ ба вуҷуд омадаанд.

10) Гээз (гёез) — собиқ забони адабии Абиссиния дар асрҳои IV—XV эраи мо, ҳоло забони дину оини Эфиопия мебошад.

1. Гурӯҳи мисрӣ

Забонҳои мурда:

1. Мисрии қадим.

2. Коптӣ — боқимондаи мисрии қадим дар давраи асри миёна асри XVI эраи мо, забони калисо дар Миср, алифбоаш юнонӣ мебошад.

2. Гурӯҳи кушитӣ

- 1) Гálла. 2) Сомáлӣ. 3) Агау, сидáмо, со́хо, беджа ва ғай.

3. Гурӯҳи барбарӣ

- 1) Туарег. 2) Кабил. 3) Шилх (шлэх). 4) Риф. 5) Шавийа.
- 6) Тамазист ва баъзе забонҳои мурда.

4. Гурӯҳи қадӣ-хамитӣ

- 1) Хауса. 2) Нгíзим, котóко, ангас, карекаре, сура (ғарбӣ).
- 3) Мúзгу, муби, сoкóро ва ғайраҳо (шарқӣ).

III. Забонҳои кавказ¹

1. Гурӯҳи ғарбӣ

1) Абхазӣ — хати он то соли 1954 дар асоси алифбои грузинӣ буд, ҳоло дар асоси алифбои русӣ мебошад.

2) Абазинӣ — хаташ дар асоси алифбои русӣ. 3) Адыгей (кяхӣ черкасии поён). 4) Кабардинӣ (черкасии боло). 5) Убыхӣ (дар давран царизм ба Туркия муҳоҷират шуданд).

2. Гурӯҳи нахӣ

- 1) Чеченӣ. 2) Ингушӣ. 3) Бацбӣ.

3. Гурӯҳи доғистонӣ

1) Аварӣ. 2) Даргинӣ. 3) Лезгинӣ. 4) Лакӣ. 5) Табасаранӣ. Хати ин панҷ забон дар асоси алифбои русӣ мебошад. Забонҳои дигари ин ғуруҳ хат надоранд.

- 6) Андӣ. 7) Каратинӣ. 8) Тиндинӣ. 9) Ҳамолинӣ. 10) Багулалӣ.
- 11) Ахваҳӣ. 12) Ботлихӣ. 13) Гадберинӣ. 14) Цезӣ. 15) Бежетинӣ.
- 16) Хваршинӣ. 17) Гунзибӣ. 18) Гшиухӣ. 19) Цахурӣ. 20) Рутулӣ.
- 21) Агулӣ. 22) Кубачинӣ. 23) Арчинӣ. 24) Будухӣ. 25) Крызӣ.
- 26) Удинӣ. 27) Хиналугӣ.

4. Гурӯҳи қанубӣ

1) Мергелӣ. 2) Чанӣ (лазӣ). 3) Грузинӣ — аз асри V эраи мо боз дорои хат аст, алифбояш грузинӣ, ёдгориҳои бои асримёнагӣ дорад.

4) Сванӣ.

Алифбои ҳамаи забонҳои хатдор (ғайр аз грузинӣ ва убыхӣ) русист, дар давраи гузашта муддати чандин солҳо алифбои лотинӣ мавҷуд буд.

IV. Забони баскӣ

(дар Испания, Франция ва Америка)

¹ Аз рӯи худуди чуғрофиашон ҳамин тавр номида шудаанд.

V. Забонҳои фину угорӣ

1. Гурӯҳи угорӣ.

1) Мадьярӣ (венгерӣ, угорӣ) — хати онҳо дар асоси алифбои лотинист.

2) Мансӣ — хати он аз солҳои 30 асри XX дар асоси алифбои русӣ.

3) Хантӣ — алифбоаш русӣ.

2. Гурӯҳи финӣ.

1) Финӣ — алифбояш лотинӣ. 2) Саамӣ (лопарӣ). 3) Эстонӣ — алифбояш лотинӣ. 4) Карелӣ. 5) Удмуртӣ. 6) Марий (дар соҳилҳои Волга). 7) Мордовӣ — аз ду забони мустақил иборат аст: Эрзия ва Мокша ва дигарҳо. Хати финӣ ва эстонӣ лотинӣ, хати марӣ ва мордавӣ аз давраҳои қадим боз русӣ мебошад, хати забонҳои қадим ва удмуртӣ аз солҳои 30 асри XX ба алифбои русӣ гузаштааст.

VI. Забонҳои самодӣ (вилояти Архангельск, вилояти Омск, кишварҳои Красноярс ва ҷазираҳои Океани Яхбастаи Шимолӣ).

1) Ненецӣ. 2) Нганасанӣ. 3) Селькупӣ. 4) Энецӣ.

Илми ҳозира ҷунин мешуморад, ки забонҳои самодӣ ба забонҳои фину угорӣ хешанд, аммо ин хешӣ ҳанӯз аниқ муайян нашудааст.

VII. Забонҳои туркӣ (туркӣ-тоторӣ)

1) Туркӣ — хати он аз соли 1929 ба алифбои русӣ гузашт. То ин вақт дар давоми якчанд аср хати он арабӣ буд. 2) Озарбойҷонӣ. 3) Туркманӣ. 4) Гагаузӣ. 5) Қримӣ — тоторӣ. 6) Карачаевӣ. 7) Балқарӣ. 8) Қумуқӣ — ҳамчун забони умумӣ барои халқҳои Қавкази Доғистон истеъмоли қарда мешуд. 9) Ногаӣ. 10) Қараимӣ. 11) Қазонӣ-тоторӣ. 12) Бошқирӣ. 13) Лаҳҷаҳои тоторони Сибири ғарбӣ. 14) Олтой. 15) Шорӣ. 16) Хакасӣ. 17) Тувинӣ. 18) Қарағасӣ. 19) Ёкутӣ. 20) Қазоқӣ. 21) Қирғизӣ. 22) Ўзбекӣ. 23) Қарақалпоқӣ. 24) Уйғурӣ. 25) Чувашӣ.

Ҳамаи забонҳои зиндаи туркӣ (ғайр аз худии Туркия) аз солҳои 1938—1939 ба алифбои русӣ гузаштаанд. То ин вақт дар муддати якчанд сол алифбои онҳо лотинӣ буд, аз он пештар бо алифбои арабӣ кор мебарданд. Аммо уйғурҳои хориҷӣ ҳоло ҳам алифбои арабӣ доранд.

VIII. Забонҳои муғулӣ

1) Халха (муғулӣ) — хати он дар асоси алифбои муғулӣ, ки он аз уйғури қадим баромадааст, тартиб ёфтааст, аз соли 1945 ба алифбои русӣ гузашт. 2) Буряту муғулӣ — аз солҳои 30 асри XX хати он ба алифбои русӣ гузашт. 3) Қалмықӣ.

IX. Забонҳои Тунгусӣ-Манҷурӣ (Кишварҳои Шарқи Дур, Хитой, Республикаи Халқии Муғулистон).

1. Гурӯҳи тунгусӣ

1) Эвенкӣ (Тунгусӣ). 2) Эвенӣ (ламутӣ). 3) Негидалӣ.

2. Гурӯҳи манчури

1) Манчури — маҳкуми аз байнравист, алифбои манчури осорҳои бои хатти дорад. 2) Нанай (гольдӣ). 3) Удэй. 4) Ульчӣ. 5) Орочӣ.

Гуруҳи забонҳои турки, муғули ва тунгусӣ-манчуриро гоҳо ба забонҳои оилаи олтой дохил мекунанд.

X. Забонҳои Хитой-тибетӣ

1) Хитой — забонест аз рӯи шумораи аҳоли дар дунё ҷои якумро мегирад. Нутқи халқи хитой ба чандин лаҳҷаҳо чудо мешавад, ки аз ҷиҳати фонетикӣ аз ҳамдигар фарқи калон доранд. Онҳо одатан аз рӯи аломатҳои ҷуғрофӣ аз якдигар фарқ карда мешаванд. Забони адабӣ дар асоси шеваи шимоли (мандаринӣ), ки шеваи пойтахти Хитой — Пекин мебошад, ташкил ёфтааст. Дар муддати ҳазор сол забони адабии Хитой — **вэньян** буд. Аз асри XX сар карда забони адабӣ-гуфтугуии байҳуа онро танг карда аз майдон баровард. Аз солҳои 50 асри XX забони ягонаи адабии Хитой пунтхуа номида шудааст.

Ба забони хитой осорҳои хаттии бисёре аз ҳуди асри XV пеш аз мелод боқи мондаанд, аммо характери иероглифӣ онҳо омехтани таърихи забони хитойро душвор мегардонд. Аз соли 1913 дар қатори хати иероглифӣ дар асоси графикаи миллии боз хати махсуси ҳиҷоғӣ-фонетикӣ («чжаунь цзыму») низ истеъмол карда мешуд. Баъдтар зиёда аз 100 лоиҳаи реформани хати хитой кор карда шуд, ки аз байни онҳо лоиҳаи хати фонетикӣ дар асоси графикаи лотинӣ тартиб додашуда маъқул муҳимро ишғол менамояд.

2) Дунганӣ. Хати дунганҳои хориҷӣ-арабӣ, дунганҳои СССР аввал хитой (иероглифӣ), баъдтар арабӣ, аз соли 1927 дар асоси лотинӣ ва аз соли 1950 дар асоси русӣ мебошад.

3) Тай — забони давлатии Таиланд. 4) Лаосӣ. 5) Чжуанӣ. 6) Вьетнамӣ (аввалҳо: аннамӣ). 7) Тибетӣ. 8. Бирмагӣ.

XI. Забонҳои дравидӣ (дар Ҳиндустон)

1) Тамилӣ. 2) Телугу. 3) Малалаям. 4) Канныда (кайнара). 5) Тулу. 6) Гонди. 7) Браҳуи.

XII. Забонҳои австри-Осиёгӣ

1. Забонҳои мундӣ, санталӣ, мундарӣ ва дигарҳо.

2) Забонҳои кхмер. 3) Забонҳои мон (кхасӣ, паленг, никобар ва м. ин.).

4) Гуруҳи малакӣ (семанг, сеной). 5) Чам, радой, джарай (забонҳои ҷануби шарқӣ).

XIII. Забонҳои малай-полинезӣ (Индонезия, ҷазираҳои Ява ва Филиппин).

1) Индонезӣ — забони давлатии ҳозираи Индонезия. 2) Батакӣ. 3) Аче. 4) Яванӣ. 5) Сунданӣ. 6) Мадурӣ. 7) Балӣ. 8) Даякӣ. 9) Торичӣ. 10) Бугӣ. 11) Минахасӣ ва ғайра.

12) Гуруҳи полинезӣ: маорӣ, гавай, самоа ва ғайра.

XIV. Забонҳои австралиягӣ

Инҳо забонҳои сершумори аҳолии маҳаллии Австралияи марказӣ ва шимоли мебошанд. Машҳуртарини онҳо забони аранта ба шумор меравад.

XV. Забонҳои папуа

Инҳо забонҳои қисми марказии ҷазираи Гвинеяи Нав мебошанд.

XVI. Забонҳои аҳолии аслии Африка

1) Забонҳои банту. Забонҳои бантоидӣ (шарқӣ, марказӣ ва ғарбӣ-атлантикӣ). 2) Манде. 3) Гвинея. 4) Сонгай. 5) Канурӣ-теди. 6) Судани марказӣ ва шарқӣ. 7) Кордофани. 8) Нилотӣ.

XVII. Забонҳои Палеоафриканӣ

1) Забонҳои бушменӣ (сапӣ). 2) Забонҳои готтентотӣ (нама).

XVIII. Забонҳои палеоосиёгӣ¹

а) Гуруҳи чукотӣ

1) Чукотӣ. 2) Корякӣ. 3) Камчадалӣ.

б) Гуруҳи Сибирь

1) Одулӣ (юкагирӣ), 2) Нивхӣ (гилякӣ).

в) Забонҳои Кетӣ.

Ин забонро баъзе олимони аз рӯи пайдоиш ба гуруҳи забонҳои хитой-тибетӣ мансуб медонанд, зеро соҳибони он аз одамони маҳаллии Енисей набуда, балки аз тарафи ҷануби омада, бо халқҳои ин ҷо ассимиляция шуда мондаанд.

XIX. Забонҳои ҷудоғонаи Шарқи Дур

1) Японӣ — хаташ дар асоси иероглифи хитой аз асри VIII эраи мо, хати ҳозирааш фонетикӣ-ҳиҷо буда, катакана ва хирагана ном дорад.

2) Рюкюӣ, эҳтимол ба забони японӣ хешӣ дошта бошад.

3) Забони Корея — осорҳои хаттии аввалин бо хати иероглифини хитой аз асри IV эраи мо боқи мондаанд, аз асри XV хати халқии Корея «Онмун» ба вуҷуд омадааст, ки системаи графикаи он хуруфи ҳиҷоӣ мебошад.

4) Айнӣ.

XX. Забонҳои эскимосӣ (дар СССР ва ШМА).

1) Эскимосӣ. 2) Алеутӣ — эҳтимол ин забонҳо бо забонҳои палеоосиёӣ муносибати хешӣ дошта бошанд, аммо то ҳол фақат алъ

¹ Палеоосиёгӣ — шартан ҳамин тавр номида шудааст, зеро дар ин ҷо танҳо забонҳои гуруҳи чукотӣ забонҳои хешро ташкил диҳанд ҳам, забонҳои дигар фақат аз рӯи аломати ҷуғрофӣ ба ин гуруҳ дохил карда шудаанд.

қан хеші доштани забонҳои гуруҳи чуқоти маълум гардидаасту халос.

XXI. Забонҳои Америкаи Шимолӣ.

1) **Забонҳои алгонкинӣ** (Массачусетс, делавар, мохеган, миқмах, фокс, кри, оджпбве, потаватомӣ, иллинойс, шейени, блакфут, арапахо ва м. ин). 2) **Ирокезӣ** (чирокӣ, тускарора) ва ғайра. 3) **Сиу** (билокси, офо, тутело, котлеба). 4) **Натчез** — муског (натчез, алабама, чикасав, чоктав).

5) **Атабаскӣ** (хайда, тлингит, навахо, цимшиан, кутенаи, хупа, матом ва ғайра).

6) **Мосӣ** (квакнутл, чехалия, калиспёл, нўтка, чимакум, килеуте ва ғайра). 7) **Пенўти**. 8) **Хока** (карок, шаста, яна, чимарико, помо, салина).

XXII. Забонҳои Америкаи Марказӣ

1) **Уто-астэки** (нахуатл, шошоне, хопӣ ва ғайра).

2) **Майя** (мэм, кекчӣ, киче, какчикол, покончӣ, покомам, иксил, тзелтал, тзотзил, тоджолабал, чол, юкатек, чортӣ, хуакстек ва ғайра).

Забонҳои майя то омадани европоён ба дараҷаи оли мадания расида, соҳиби хат буданд, ки он хатро ҳоло олимони омӯхта истодаанд.

3) **Забонҳои дигари Америкаи Марказӣ:** отоманг, мискита-матагальна, чибча ва ғ.

XXIII. Забонҳои Америкаи Ҷанубӣ

1) **Тўпи-Гуарани**. 2) **Кечуа** — забони давлати қадими инкҳо дар Перу, ҳоло дар Перу, Боливия, Эквадор қорӣ аст. 3) **Аравакӣ**. 4) **Арауканӣ**. 5) **Чон**. 6) **Алакалуф**. 7) **Пано**. 8) **Гуруҳи карибӣ**. 9) **Же**.

ЗАБОНҲОИ ИТТИҶОКИ СОВЕТӢ АЗ РУИ МУНОСИБАТИ ГЕНЕАЛОГӢ

Чупон ки зикр гардид, дар ИттиҶоки Советӣ забонҳои бисёр оилаҳо ва як қатор гуруҳҳо ҷойгиранд. Аз байни забонҳои гуруҳи славянии оилаи ҳиндуевропейӣ дар ҳудуди ИттиҶоки Советӣ забонҳои русӣ, украинӣ ва белорусӣ маълум ва машхуранд.

Аз забонҳои славяни—қалонтарин, бойтарин ва яке аз забонҳои маданияи ҳозира забони русӣ мебошад. Ин забон кайҳо боз дар арсаи байналхалқӣ ном баровардааст. Аз гуруҳи забонҳои романи дар СССР забони молдавиро мебинем. Аз забонҳои оилаи ҳиндуевропейӣ забони арманӣ (забони давлатии РСС Арманистон) ҳам мавқеи калонро ишғол менамояд.

Ба гуруҳи забонҳои эронии оилаи ҳиндуевропейӣ забонҳои тоҷикӣ (забони давлатии РСС Тоҷикистон), забонҳои помирӣ (дар ВАБК), осетинӣ (дар РСС Осетияи Шимолӣ ва Вилояти Автоно-

мни Осетияи Ҷанубӣ); забонҳои талыши ва тотӣ (дар РСС Озарбойҷон) дохил мешаванд.

Дар Иттифоқи Советӣ боз забонҳои гуруҳи балтики-литваги ва латыши (забонҳои давлатии РСС Литва ва РСС Латвия) мавҷуд аст. Аз забонҳои угрофинӣ (финӣ-угорӣ) инҳо дар Иттифоқи Советӣ ҷой гирифтаанд: эстонӣ (забони давлатии РСС Эстония), карелӣ ва финӣ (дар Карелия), инчунин забонҳои мордовӣ, марийӣ, удмуртӣ, комӣ-зырянӣ (дар ҳамин Республикаҳои Автономии Советии Социалистӣ), мансий (вогулӣ) ва хантий (остягӣ) — дар ҳавзаи дарёи Обь, забонҳои самоедӣ (ненеҷ, тавгий, селькунӣ ва дигарҳо).

Аксарияти забонҳои оилаи туркӣ дар ҳудуди Иттифоқи Советӣ машҳуранд: озарбойҷонӣ, туркманӣ, ўзбекӣ, қазоқӣ, қирғизӣ (забонҳои давлатии ин республикаҳои иттифоқӣ), бошқирдӣ, чувашӣ, тоғорӣ, карақалпоқӣ, якутӣ (забонҳои ин Республикаҳои Автономии Советии Социалистӣ). Ба оилаи туркӣ инчунин забонҳои муғулӣ (РАСС Бурятия), Олтои кӯҳӣ, тувинӣ, хакасӣ (дар ҳамин вилоятҳои автономӣ) ва забони шорӣ (дар кишвари Краснояр) тааллуқ доранд.

Дар Иттифоқи Советӣ ҳамаи забонҳои иберий-кавказӣ (ғайр аз убыхӣ ва баскӣ) ҷой гирифтаанд: гурҷӣ, абхазӣ, адыгей, кабардинӣ, аварӣ, даргинӣ, лаки, лезгинӣ, табасаранӣ.

Дар Иттифоқи Советӣ, дар Сибирь ва Шарқи Дур чунин забонҳо мавҷуданд: тунгусӣ-эвений, ламутӣ (ё эвений), негидалӣ, забонҳои манҷури-удей, гольдӣ (ё нанай), забонҳои палеоосийӣ дар канорҳои шимолу шарқии СССР: чукотӣ, корякӣ, ительменӣ (камчадалӣ), алеутӣ, одулӣ (юкагирӣ) ва ғайра. Бисёре аз ин забонҳо дар замонҳои Ҷоҳимияти Советӣ сохиби хат гардидаанд.

ТАСНИФОТИ ТИПОЛОГИИ (МОРФОЛОГИИ) ЗАБОНҲО

Таснифоти типологии забонҳо аз таснифоти генеалогӣ дида, дертар ба вучуд омад. Масъалаи «типи забон»-ро, пеш аз ҳама, романтикҳо ба миёнгузоштанд.

Романтизм ҷараёни идеологии мебошад, ки дар асрҳои XVIII ва XIX комъебиҳои идеявии миллатҳои буржуазиро ифода мекард. Дар баробари он ки маҳз романтизм идеяи халқчигӣ ва историзмро ба миён гузошт, дар шахсияти намоёндагони дигари худ ба ақиб баргашта, ба давраи кӯҳнаи асри миёна рӯ оварданро тарғиб менамуд.

Ақидаи романтикҳо аз ин иборат буд: «руҳи халқ» дар мифҳо, дар санъат, адабиёт ва забон зоҳир мешавад. Аз ин ҷо худ аз худ чунин ҳулосаи табиӣ мебарояд, ки бо ёрии забон «руҳи халқ»-ро доништан мумкин аст. Ҳамин тавр, китоби дохили романикҳои немис Фридрих Шлегель (1772—1829) «О языке и мудрости индейцев» (1909) аз ҷоҳ мебарояд. Дар асоси муқоисаи забонҳои Фридрих Шлегель забони санскритро бо юнонӣ, латинӣ ва забонҳои туркӣ муқоиса намуда, ба чунин ҳулоса меояд:

1. Ҳамаи забонҳоро ба ду тип чудо кардан мумкин аст: Флективӣ ва аффиксдор.

2. Ҳар як забон пайдо шуда, дар ҳамаи як тип менамояд.

3. Ба забонҳои флективӣ «бой будан, устуворӣ ва дарозумрӣ» хос буда, забонҳои аффиксдор (аналитикӣ) «аз аввали пайдоиши худ тараққинакунанда, камбағал ва сунӣ мебошанд».

Ф. Шлегель аз руи тағйир ёфтани ва тағйир наёфтани решаҳо забонҳоро ба ду гуруҳ: флективӣ ва аффиксдор (аналитикӣ) чудо кардааст.

Ф. Шлегель дар забонҳои флективӣ мавҷуд будани аффиксдорро баъзр эътироф мекард, аммо пайдоиши шакли грамматикиро дар ин забонҳо ҳамчун флексияи дохилӣ маънидод менамояд.

Ба ҳамзамонони Ф. Шлегель маълум гардид, ки ҳамаи забонҳои дунёро ба ду тип чудо кардан мумкин нест. Масалан, дар ин сурат забони хитиро ба кадом тип дохил бояд кард, ки вай флексияи дохилӣ ва аффиксацияи мунтазам надорад.

Бародари Ф. Шлегель — Август-Вильгельм Шлегель (1767—1845) дар ин бобат эътирози забоншиносро ба назар гирифта, таснифоти типологии бародарашро аз нав кор карда мебарояд. («Заметки о провансальской языке и литературе», 1818) ва се тип забонҳоро муайян менамояд: 1) флективӣ, 2) аффиксдор, 3) аморфӣ (решагӣ) (ба забони хитой хос аст), инчунин дар забонҳои флективӣ ду имконияти сохти грамматикиро таъин мекунад: синтетикӣ ва аналитикӣ.

Акнун саволе ба миён меояд, ки бародарон Шлегельҳо аз чӣ ҷиҳат ҳақ ва аз кадом ҷиҳат ноҳақ буданд? Онҳо дар ин бобат ҳақ буданд, ки типҳои забонро на аз ҷиҳати лексикӣ, балки аз руи сохти грамматикӣ муайян мекарданд. Дар доираи забонҳои ба онҳо дастрас бародарон Шлегельҳо тафовути забонҳои флективӣ, агглютинативӣ ва решагиро (аморфиро) дуруст таъин намуданд, аммо шарҳу эзоҳ додани сохти ин забонҳо қобили қабул шуда наметавонад.

Аввал ин ки дар забонҳои флективӣ ҳамаи морфология фақат аз флексияи дохилӣ иборат нест. Дар бисёр забонҳои флективӣ асоси грамматикаро аффиксация ташкил дода, роль ва мавқеи флексияи дохилӣ хеле маҳдуд аст. Дуюм ин ки забонҳои типҳои хитиро аморфӣ номидан мумкин нест, зеро забон бе шакли грамматикӣ вуҷуд дошта наметавонад, аммо шакл дар забон бо тарзу роҳҳои гуногун зоҳир мегардад. Сеюм ин ки забонҳоро баҳо додани бародарон Шлегельҳо ба пасткунии ҳуқуқи як гуруҳи забонҳо ва ситоиш намудани забонҳои дигар оварда мерасонад.

Масъалаи типҳои забонҳоро Вильгельм-Гумбольдт (1767—1835) чуқуртар омӯхтааст. Гумбольдт романтик-идеалист буд. Мақоми вай дар филология ва мақоми ҳамзамонаш Гегель дар философия як хел аст. Бинобар ин бисёр фикрҳои Гумбольдт дар забоншиносии советӣ қобили татбиқ шуда наметавонанд.

Ғайр аз се типҳои забонҳо, ки бародарон Шлегельҳо қайд карданд, Гумбольдт типҳои чорум — полисинтетикиро эътироф менамояд,

барон ҷодан ин типӣ забон. термини инкорпорация истеъмоли мешавад, ки маънои он «ба таркиби худ дохилкунӣ», «пайваस्तшавӣ» мебошад.

Хусусияти ин типӣ забонҳо аз он иборат аст, ки дар онҳо ҷумлаҳо мисли калимаҳои мураккаб сохта мешаванд, яъне калимаҳои решаҳо ба якдигар васл шуда, ҳам калима ва ҳам ҷумларо ташкил медиҳанд. Ҷузъи ин унсур ҳам калима ва ҳам аъзон ҷумла мебошад.

Аввалин ин калима-ҷумла — мубтадо, охири он — хабар ва дар мобайн аъзоҳои пайрав — пурқунанда, муайянқунанда ва ҳол мебошанд. Мисол аз забони чукотӣ: ты-ата-каа-нмы-ркин-ман гавазн-ҳои фарбехро мекушам (ман — фарбеҳ — гавазн — куштан — қардан). Баъдтар ин типӣ забонҳо аз доираи диққат хориҷ карда шуд. Масалан, забоншиноси Бузургтарини миёнаи асри XIX **Август Шлейхер** ба таснифоти типологии Шлегельҳо бо асосҳои нав ру меовард. Шлейхер шогирди Гегель буд ва боварии қатъӣ дошт, ки ҳамаи он чизе, ки дар ҳаёт ба вуқӯъ меояд, се давраро аз сар мегузаронад: тезис, антитезис ва синтез. Бинобар ин се типӣ забонро дар се давра ба эътибор гирифтаанд лозим аст. Ба ин восита Шлейхер чунин мешуморад, ки забон ҳам монанди ҳар гуна организм пайдо мешавад, инкишоф меёбад ва мемирад.

Таснифоти типологии Шлейхер забонҳои инкорпорационӣ (полисинтетикӣ)-ро беэътибор гузошта, се типӣ забонҳоро аз рӯи ду инқониат — синтетикӣ ва аналитикӣ ба назар мегирад. Таснифоти Шлейхер ба тарзи зер воқеъ шудааст:

I **Забонҳои решагӣ** (аморфӣ): хитой, бирмагӣ.

II **Забонҳои агглютинативӣ**:

1. Типи суффиксдор: забонҳои туркӣ ва финӣ.

2. Типи префиксдор: забонҳои банту.

3. Типи инфиксдор: забони баҷбий.

4. Решаи суффиксдор ва калимаи ёридиҳанда: забони тибетӣ.

III **Забонҳои флективӣ**: семитӣ, ҳиндуевропей, романӣ ва англисӣ.

Шлейхер забонҳои аморфиро ба давраи қадим, агглютинативиро ба давраи гузариш, флективии қадимро ба давраи инкишофи пурра ва флективии ҳозираро ба давраи таназзул мансуб медонист.

Дар як вақт бо Шлейхер **Г. Штейнталь** (1821—1899) ҳам таснифоти типӣ забонҳоро пешниҳод кардааст. Штейнталь ҳамаи забонҳоро ба шаклдор ва бешакл ҷудо мекунад. Ӯ дар тахти калимаи шакл ҳам шакли калима ва ҳам шакли ҷумларо ба назар гирифтааст.

Забонҳои, ки дар онҳо калимаҳо тағйир намеёбанд, яъне хосияти калиматағйирдиҳӣ надоранд, Штейнталь онҳоро забонҳои пайваस्तшавӣ андаи бешакл (забонҳои ҳинду хитой) ва шаклдор (забони хитой) номид, забонҳои, ки дар онҳо калимаҳо тағйир меёбанд, забонҳои шаклтағйирёбандаи бешакл ва шаклдор меномад. Мувофиқи ақидаи Штейнталь дар ин забонҳо (бешакл) шакли калима ба воситаи такрор ва префиксҳо (забони полинезӣ), ба воситаи суф-

фиксҳо (забонҳои туркӣ, муғулӣ, фини угорӣ), ба воситаи инкорпорация (забони ҳиндуҳои Америка) тағйир меёбад ва дар забонҳои шаклдор ин тағйирот бо иловаи элементҳо (забони мисрӣ), бо ёрии флексияи дохилӣ (забонҳои семитӣ) ва дар забонҳои ҳиндуевропейӣ бо ёрии «суффиксҳои ҳақиқӣ» ба вучуд меояд.

Ин гуна таснифот, монанди баъзе таснифотҳои баъдина, таснифоти Гумбольдтро такмил медиҳад, аммо мафҳуми «шакл» дар он ба тарзи дигар фаҳмида мешавад.

Дар солҳои 90 асри XIX **Ф. Мистели** (1898) таснифоти Штейнтальро аз рӯи идеяи тақсимоии забонҳои шаклдор ва бешакл аз нав кор карда баромад. Қимати асосии ин таснифот аз он иборат аст, ки **Ф. Мистели** дар байни забонҳое, ки танҳо аз реша (хитой) иборатанд ва забонҳое, ки фақат асос (малай) доранд, фарқ гузоштааст.

Н. Финк (1909) ба асоси таснифоти худ принципи сохташавии ҷумла ва характери алокаи аъзоҳои ҷумла, махсусан масъалаи мувофиқатро мегузорад. Дар ин асос **Финк** ҳафт типи забонҳоро нишон додааст: 1) хитойӣ, 2) гренландӣ, 3) субия, 4) туркӣ, 5) самоанӣ (ва забонҳои дигари полинезӣ), 6) арабӣ (ва забонҳои дигари сомӣ), 7) юнонӣ (ва забонҳои дигари ҳиндуевропейӣ), 8) грузинӣ.

Қаъби назар аз ин гуна мушоҳидаҳои моҳирона дар хусуси забонҳо ҳамаи ин се намуди таснифот асоси мантиқӣ надорад ва меёри боэътимоди ҳалли типологияи забонҳо шуда наметавонад.

Аз ҳамаи инҳо таснифоти морфологияе, ки **Ф. Ф. Фортунатов** (1892) муқаррар намудааст, мантиқноктар мебошад, аммо вай аз рӯи дарбаргирии забонҳо нокис шуморида мешавад. **Ф. Ф. Фортунатов** сохташавии шакли калима ва муносибати қисмҳои морфологияи онро дар маркази диққат мегузорад. Аз ин ҷиҳат, вай забонҳоро ба чор тип ҷудо мекунад:

1) Забонҳои агглютинативӣ.

2. Забонҳои флективӣ-агглютинативӣ. Ба ин ҷо забонҳои сомӣ дохил мешаванд. Дар ин забонҳо муносибати байни асос ва аффикс мисли забонҳои агглютинативӣ мебошад.

3. Забонҳои флективӣ. Ба ин гурӯҳ забонҳои ҳиндуевропейӣ мансубанд.

4. Забонҳои решагӣ. Ба ин гурӯҳ забонҳои хитойӣ, сиамӣ ва дигарҳо дохиланд. Дар ин гурӯҳи забонҳо реша на як ҷузъи калима, балки ҳуди калимаро ташкил медиҳад ва он реша на фақат содда, балки мураккаб ҳам шуда метавонад.¹

Дар ин таснифот забонҳои инкорпорационӣ (полисинтетикӣ) аз эътибор соқит шудаанд, инчунин дар ин ҷо забонҳои гурҷӣ, гренландӣ, малай-полинезӣ ҳам дохил нашудаанд, ки ин нопуррагӣ ва нокисии онро нишон медиҳад, аммо қаъби назар аз ин, дар вай фарқи сохташавии калимаҳо дар забонҳои сомӣ ва ҳиндуевропейӣ хеле эътиёткорона зикр ёфтааст, ки ин масъаларо то вақтҳои охир забоншиносон қайд накарда буданд. Таснифоти типологияи навро забон-

¹ **Ф. Ф. Фортунатов**. Избранные труды, т. 1, 1965, стр. 154.

шинноси америкой Э. Сепир (1921) пешниҳод намудааст. Э. Сепир кушиш кардааст, ки таснифоти пешниҳодкардаи вай «чамъбастку-нанда» бошад. Вай чунин мешуморад, ки хангоми таъин намудани таснифоти забонҳо танҳо аз як ҷиҳат амал кардан дуруст нест, дар ин ҷо чандин ҷиҳати забонҳоро бояд ба ҳисоб гирифт. Бинобар ин Э. Сепир ифодаи типҳои гуногуни мафҳумро ба асоси таснифоти худ гузошта, забонҳоро ба чунин гуруҳҳо ҷудо кардааст: 1) решаги, 2) деривационӣ, 3) омехтаи реляционӣ, 4) ҳолис реляционӣ.

Агар мафҳуми алоқаи калимаҳо бо мафҳуми маънои лексикӣ якҷоя ифода ёбад, ин маънои омехтаи реляционӣ буда, агар берун аз калима, масалан, бо ёрии тартиби калима, калимаҳои ёридиҳанда ва интонацияи ифода шавад, ин мафҳуми ҳолис реляционӣ ба шумор меравад.

Аспекти дуҷуми Э. Сепир худи ҳамон ҷиҳати техникӣ ифодаи мумкинӣ мебошад, ки дар ин ҷо ҳамин воситаҳои грамматикӣ ба ҷор гуруҳ ҷудо карда шудаанд:

а) изоляция (яъне воситаи калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима ва интонация), б) агглютинация, в) фузия (муаллиф аффиксацияро ба ду гуруҳ ҷудо кардааст, зеро тамоили грамматикӣ он гуногун аст), г) символизация (дар ин ҷо флексияи дохили, такрор ва зада якҷоя шудаанд).

Аспекти сеюми Э. Сепир аз дараҷаи «синтезшавӣ» дар грамматика (аз се зина) иборат аст: аналитикӣ, синтетикӣ ва полисинтетикӣ. Ба Э. Сепир муяссар шудааст, ки 21 забонро бомуваффақият номбар кунад.¹ Аммо аз ҳамин таснифоти вай ҷӣ будани «типи забон» маълум нагардидааст.

Ба ҳамин тарик, масъалаи таснифоти типологии забонҳо, қатъи назар аз он ки дар давоми 150 сол доир ба он бисёр асарҳои ҷолиби диққат навишта шудаанд, ҳамонро ҳалли дурусти худро наёфтааст. Танҳо ҳаминаш маълум аст, ки типӣ забонро, пеш аз ҳама, аз рӯи сохти грамматикӣ он, ки хеле устувор аст ва бо худи ҳамин хусусияти забонро ба тартиб мебарорад ва нигоҳ мебарорад, муайян кардан лозим аст.

Ба ин таснифот инчунин сохти фонетикӣ забонро низ илова кардан лозим меояд, ки дар ин бора хануз Гумбольдт ҳам фикр ронда буд, аммо вай онро дар амал татбиқ карда натавонист, зеро дар замони зиндагии вай фонетика хануз чун як фанни махсуси забоншиносӣ қарор нагирифта буд.

Тадқиқоти типологӣ чунин ду вазифаро пеш мебаронад:

1) Тартиб додани типологияи умумии забонҳои ҷаҳон, ки ба ин ё он гуруҳ мансубанд. Барои ин танҳо як методи тасвири кифоя набуда, методи муқоисавӣ-таърихиро ҳам истифода бурдан лозим аст, аммо онро на ба дараҷаи илми грамматикашиносӣ ҷавон, балки бо дониши чуқур ва тасвири факту ҳодисаҳои лингвистӣ ва қонуни бояд истифода бурд, то ки барои ҳар як гуруҳи забонҳои ҳеш модели типологиро тартиб додан мумкин бошад (модели забонҳои

¹ Э. Сепир. Язык, тарҷуман русии А. М. Сухотин, 1934, саҳ. 111.

туркӣ, сомӣ, славянӣ ва мисли инҳо). Дар ин сурат чизҳои хусусӣ, чузъӣ, номунтазамро партофта, типӣ забонро ҳамчун чизи бутун гирифтаи мумкин аст.

2) Тасвири типологии забонҳои алоҳида аз руи хусусиятҳои индивидуалии онҳо, чудо кардани ҳодисаҳои мунтазам ва номунтазам. Ин ҷиҳати масъала барои муқоисаи дутарафаи забонҳо, бо мақсадҳои амалии тарҷуманӣ ҳар гуна типӣ забон, инчунин тарҷуманӣ мошинӣ ва дар навбати аввал барои тадқиқи методикаи омӯختани ин ё он забони ғайримодарӣ зарур аст. Аз ин ҷиҳат, чунин тасвири индивидуалӣ-типологӣ барои ҳар як ҷуфти забонҳои муқоисашаванда бояд гуногун бошад.

Б о б и V I I

ПАЙДОИШИ ЗАБОН ВА ТАРАҚҚИЁТИ ТАЪРИХИИ ОН

Масъалаи пайдоиши забон аз давраҳои хеле қадим диққати одамонро ба худ кашида меояд. Ҳануз то давраи ба вуҷуд омадани илми забоншиносӣ проблемаи пайдоиши забон (нутқ) мавриди муҳокимаи мутафаккирони гуногун қарор гирифтааст, зеро ин масъала ба пайдоиши ҳуди инсон ва умуман ҳаёт алоқан зиҷ дорад. Дар Юнон ва Рими қадим ба масъалаи пайдоиши забон Платон ва Аристотель, Лукреций ва дигарҳо диққати махсус додаанд. Дар давраи нав ба ин проблема Локк ва Лейбниц, Руссо ва Гердер машғул шудаанд. Дар Россия масъалаи пайдоиши забон аз тарафи Ломоносов ва Радищев ба миён гузошта шуд. Дар замони мо проблемаи пайдоиши забон на танҳо проблемаи асосии забоншиносӣ, балки материализми таърихӣ қарор ёфтааст.

Мавҷудияти ҳар як забон дар асоси фактҳои материалии он (фонетика, лексика, грамматика бо ёрии хат) муқаррар карда мешавад, вале «забони ибтидоӣ» соҳаи тахмин ва гипотезаи умумӣ мешавад. Аз ин гуна забони «ибтидоӣ» осоре боқӣ намондааст. Даръёфт намудани забони ибтидоӣ, ки дар хат акс наёфтааст, аз имкон берун аст. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки пайдоиши забон ва методҳои омӯختани ташаккули забонҳои маълум чизҳои гуногунанд. Ба ҳамин тарик, забони ибтидоиро тадқиқ намудан ва дар таҷриба санҷидан имконият надорад.

Ба ҳар ҳол, ин масъала аз давраҳои қадим диққати инсониятро ба худ кашидааст. Дар афсонаҳои динӣ пайдоиши забон гуё тухфани илоҳӣ бошад, ба қудрати илоҳӣ вобаста карда мешавад. Чунин афсонаҳои динӣ аз ҳақиқат дур буда, ҳеч гуна асоси илмӣ надоранд.

Олимони буржуазӣ забон ва пайдоиши онро ба таърихи ҷамъияти инсонӣ ва ҳодисаи ҷамъиятӣ вобаста накарда омӯختани мешуданд.

Бинобар ин масъалаи пайдоиши забонро ҳар кадом ба таври худ маънидод менамояд, ки ин ба таълимоти марксистӣ мувофиқ

маеояд. Дар бораи пайдоиши забон аз давраҳои қадим боз назарияҳои гуногун мавҷуданд, ки асоситарини онҳо аз инҳо инҳоро метавонанд:

- 1) тақлиди овозӣ, 2) нидой, 3) садоҳои меҳнати, 4) аҳди соҳилӣ.

1. НАЗАРИЯИ ТАҚЛИДИ ОВОЗӢ

Асосгузори ин назария мутафаккири бузурги немис Лейбниц (1647—1716), пайрави ӯ забоншиноси Швейцария Ш. Балли (1865—1947) чуни мешуморанд, ки одамон садоҳои дар табиат бударо шунида (шароси об, хониши паррандаҳо, аз кӯҳҳо афтида садо пайдо кардани сангҳо ва дигар гуна садоҳо) ба онҳо тақлидан овоз баровардаанд ва калимаҳо эҷод намудаанд. Баъдҳо одамон ин гуна овозҳои тақлидро тез-тез такрор карда, дар ҳамин асос рафта-рафта забон пайдо кардаанд. Тарафдорони ин назария чунон ки мебинем, ҳодисаи ҷамъиятӣ будани забонро ба назар гирифта, асоси пайдоиши забонро овозҳои тасодуфии табиӣ ҳисоб мекунанд. Дуруст аст, ки дар ҳамаи забонҳо каму беш калимаҳои тақлидӣ мавҷуданд, монанди гурриш, чаҳ-чаҳ, ак-ак, шав-шув, ав-ав ва ғайра. Лекин адади ин гуна калимаҳо хеле кам аст, сони тақлиди овоз танҳо ба предметҳои мансубанд, ки хосияти садобарорӣ доранд. Вале предметҳои, ки монанди санг, хона, ҷӯб ва бисёр дигарон ба чуни хосият соҳиб нестанд, чӣ тавр ном дода шудаанд? Мавҷудияти калимаҳои тақлиди овозиро дар забонҳо инкор кардан мумкин нест. Онҳо ба андозаи кам ҳам бошанд, мавҷуданд. Аммо пайдоиши забонро ба ин гуна роҳи механикӣ вобаста донистан ҳаётост. Ғайр аз ин, барои он ки одамон ба овозҳои гуногуни табиат, ҳайвонот, паррандагон ва ғайра тақлид кунанд, бояд дар навбати аввал аппарати нутқи тараққикарда дошта бошанд, вагарна тақлидкунии муяссар нахоҳад гашт. Агар номи баъзе предметҳо, паррандаҳо ё ҳайвонот аз садои он гирифта шуда бошад (монанди ғиҷҷак, чирчирак, қурбоққа, фирфирак) пас чаро дигар предметҳо, ҳайвонот ва ҷонварон ба тарзи дигар номида шудаанд ва қатъи назар аз якхела будани овозашон дар ҳар забон ҳар хел ном гирифтаанд.

Аз ин ҷост, ки назарияи тақлиди овозӣ масъалаи пайдоиши калимаҳои тақлидро дар бар гирад ҳам, пайдоиши забонро аз нуқтаи назари илмӣ исбот карда наметавонад.

2. НАЗАРИЯИ НИДОӢ

Асосгузори назарияи нидой дар Юнони қадим эпикуристҳо буданд. Назарияи онҳо ҳатто дар асрҳои XVII—XVIII ва то асри XIX ба худ тарафдор дошт. Дар асоси ин назария эмоцияе меистад, ки дар натиҷаи ҳодисаҳои табиӣ дар инсон ба вучуд меояд. Ин нуқ-

¹ Эпикуристҳо—пайравони файласуфи материалисти қадими Юнон Эпикур (солҳои 341—270 то эраи мо).

таи назарро дар асри XVIII Жан-Жак Руссо (1712—1778) ва пайравии файласуфи немис Гердер (1744—1803) низ тарафдорӣ менамуданд. Мувофиқи нишондоди ин назария забон дар натиҷаи талаботи табиӣ одамон ба вучуд омадааст, яъне калимаҳои аввалини одамони ибтидоӣ хусусиятҳои эмоционалӣ дошта, аз овозҳои ифодакунандаи ҳиссиёту ҳаяҷони инсонӣ иборат будаанд ва аз руи талаффузи овозҳои одатшуда пайдо шудаанд. Яъне ҳодисаҳои табиӣ дар инсон як ҳиссиёт ва ҳаяҷони руҳӣ (эмоция) ба вучуд меоваранд, ки забон маҳсули ҳамон эмоция мебошад. Забони овозӣ гуё акси овозҳои табиӣ мебошад.

Маълум аст, ки халқҳои миллатҳои гуногун (руско, англиско, франсузко, ўзбекко, тоҷикко) таъсири дард, гуруснагӣ, ташнагӣ, гармӣ, ғаму андӯх, шодию хурсандӣ ва ғайраҳо як хел ҳис мекунанд, аз ин ҷост, ки калимаҳои нидой бояд дар ҳамаи он халқҳо як хел номида шаванд. Ҳол он ки дар ҳақиқат ин тавр нест, дар ҳар халқ ин гуна ҳиссиётҳо бо калимаҳои гуногун ифода карда мешаванд.

Ин назария ҳам монанди назарияи якум аз ҷиҳати илмӣ пайдоиши забонро дуруст исбот карда наметавонад. Нидоҳои дар аввали ҷамъияти ибтидоӣ пайдошударо ҳоло ҳам одамон вобаста ба ҳодисаҳои табиӣ қор мефармоянд. Ин хел нидоҳо дар олами ҳайвонот ҳам ҷой доранд. Бо вучуди ҳамаи ин, нидоҳои калимаҳои шартӣ буда, аз маъно мантиқ холианд. Инчунин дар ҳар як забон адаби нидоҳои хеле кам аст. Дар забони тоҷикӣ, масалан, ҳамагӣ зиёда аз 30¹ калимаи нидой мавҷуд аст. Худи ҳаминам ҳам ба он шаҳодат медиҳад, ки аз калимаҳои нидой пайдо шудани забон номумкин аст. Пас, ин назария ҳам асоси илмӣ пайдоиши забон шуда наметавонад.

3. НАЗАРИЯИ САДОҲОИ МЕҲНАТӢ

Ба назар чунин мерасад, ки назарияи садоҳои меҳнатӣ дар пайдоиши забон назарияи марксистӣ мебошад. Ин назария дар асри XIX дар асарҳои материалистони вулгарӣ (Л. Нуаре, К. Бюхер) зухур карда, ба он асос ёфтааст, ки забон аз садоҳое, ки дар натиҷаи меҳнати коллективона пайдо мешаванд, ба вучуд омадааст. Аммо ин гуна «садоҳои меҳнатӣ» танҳо воситаи тартибу қори меҳнат буда, ҳеч ҷизро, ҳатто эмоцияро ҳам ифода карда наметавонанд. Онҳо дар асоси иҷрои ягон қор танҳо воситаи иловагии техникӣ шуда хизмат мекунанду ҳалос. Ин гуна шавқунҳо ё садоҳои меҳнатӣ ҳеч як функция, на функцияи коммуникативӣ, на номинативӣ ва на экспрессивиро адо карда наметавонанд.

Маълум аст, ки ин гуна садоҳои меҳнатӣ ҳоло ҳам ҷой доранд. Ин садоҳо аз доираи забон берунанд. Он ақидае, ки ин назарияро бо назарияи меҳнатин Ф. Энгельс наздик ва монанд мешуморад, ба

¹ Ниг. М. Фозилов, Х. Хусейнов. Пайдоиши забон ва илмиши он, Душанбе, 1963, саҳ. 6.

қулӣ ғалат аст. Нодурустии ин фикр аз он ҳам аён аст, ки Энгельс дар хусуси «садоҳои меҳнатӣ» сухан нарондааст. Пайдоиши забон ба шароити ва эҳтиётҳои тамоман дигар вобастагӣ дорад.

4. НАЗАРИЯИ АҲДИ СОЦИАЛӢ

Назарияи аҳди социалӣ дар миёнаи асри XVIII ба вучуд омадааст. Асосгузори ин назария Жан-Жак Руссо, Адам Смит ва дигар арбобони маорифпарвари ин аср буданд. Онҳо меғуфтанд, ки забон дар натиҷаи аҳду паймони қардани ҷамъияти одамон пайдо шудааст. Гуё забонро ҷамъияти одамон маслиҳат карда, ба вучуд овардааст, ба предметҳои дар маҷлисҳо ном мондаанд.

Дар ин муҳоқимаронӣ ҳақиқати ҳол аз он иборат аст, ки дар давраҳои минбаъдаи тараққиёти забон дар бораи ин ё он калима, махсусан дар соҳаи терминология, имконияти маслиҳат қардан ба амал омад. Масалан, дар соли 1892 дар Женева дар съезди байналхалқии химикҳо терминҳои химиявӣ муайян карда шуданд, ки онҳо то ҳол ҳамдар тамоми забонҳо ба қор бурда мешаванд. Аммо барои омӯхтани забони давраи ибтидоӣ ҳеҷ гуна асоси илмӣ надоштани ин назария худ аз худ маълум аст. Пеш аз он ки калимаҳои умумӣ эҷод карда шаванд, одамон бояд соҳиби забон бошанд, зеро бе забон маслиҳат ё гуфтугӯ қардан аз имкон берун аст. Забон восита ё олатест, ки бо ёрии он одамон бо якдигар алоқа мекунанд, фикр баён мекунанд ва фикри якдигарро мефаҳманд.

Ҳамаи ин назарияҳо масъалаи пайдоиши забонро аз пайдоиши худӣ одам ва коллективҳои аввалини одамон ҷудо карда маънидод менамоянд. Ҳол он ки забон ва қонунҳои инкишофи онро дар якҷоягӣ бо таърихи халқ омӯхтан лозим аст. Забон ба ҷумлаи ҳодисаҳои ҷамъияти дохил аст, ки дар тамоми муддати мавҷудияти ҷамъият амал мекунад. Забон баробари пайдо шудан ва тараққи қардани ҷамъият пайдо мешавад ва тараққи мекунад, баробари мурдани ҷамъият аз байн меравад. Бе ҷамъият забон нест ва бе забон ҷамъият вучуд надорад.

Ба ҳаминам тарик, он назарияе, ки тарафдорони он (дар асри XIX—Л. Гейгер, В. Вундт ва дар асри XX Я. Ван-Гиннекен, Н. Я. Марр) то забони овозӣ вучуд доштани забони имову ишоратро пеш мебаранд, низ нодуруст ва ғайримарксистӣ мебошад. Пеш аз забони овозӣ мавҷуд будани забони имову ишорат (забон кинетикӣ) дар ҳеҷ гуна факт тасдиқи худро намеёбад. Забони имову ишорат ҳаргиз забон шуда наметавонад. Вай ба одамони соҳиби забон ҳамчун як воситаи ёрирасон хизмат мекунаду бас. Забони имову ишорат воситаи иловагӣ буда, ба мафҳумҳои конкретӣ (предмет, аломату амал) вобастагӣ надорад. Ғайр аз ин дар зарфи чандин ҳазор солаҳо танҳо ба воситаи забони имову ишорат умр ба сар бурдани одамон аз имкон берун аст.

Забони овозӣ ё забони қаломӣ ҳамеша забони ягонаи ҷамъияти инсонӣ буд, ки барои алоқаи байни одамон воситаи қомил шуд

да хизмат мекард. «Забони овозӣ дар таърихи инсоният яке аз он қувваҳои мебошад, ки ба одамон имконият додааст, то онҳо аз олами ҳайвонот ҷудо шуда, дар ҷамъият муттаҳид гарданд, тафаккури худро тараққӣ диҳанд, истеҳсолоти ҷамъиятӣ ташкил кунанд, бо қувваҳои табиат бомуваффақият мубориза баранд ва ба он дараҷаи тараққиёт бирасанд, ки мо дар вақти ҳозир дорем».¹

Чунон ки мебинем, ҳамаи ин назарияҳо (тақлиди овозӣ, нидой, садоҳои меҳнатӣ, аҳди социалӣ, имову ишорат) забонро ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ ба ҳисоб намегиранд. Бинобар ин ҳам масъалаи пайдоиши забонро материалистона исбот карда наметавонанд.

ПАЙДОИШИ ЗАБОН АЗ НУҚТАИ НАЗАРИ МАРКСИЗМ

Назарияи ҳақиқатан материалистии пайдоиши забонро асосгузори коммунизми илмӣ, дохӣени пролетариати ҷаҳон К. Маркс ва Ф. Энгельс кашф намуданд. Дар ин бора махсусан таълимоти Энгельс ҷолиби диққат мебошад. Ин мутафаккири гениалӣ аз фаҳмиши материалистии таърихи ҷамъият ва таърихи инсоният баромад карда, дар «Муқаддима»-и «Диалектикаи табиат» ном китоби худ шароити пайдоиши забонро ин тавр шарҳ медиҳад:

«Дар натиҷаи муборизаи чандинҳазорсола даст ниҳоят аз пой дифференциация шуда, рост истода роҳ рафтан одат шуд ва инсон аз маймун ҷудо шуда, барои инкишофи нутқи сарех ва кори пурзӯри майна асос гузошта шуд, ба туфайли ҳамин аз ҳамон вақт ин ҷониб дар байни инсон ва маймун як вартан касногузаре пайдо шуд».²

Ягона воситае, ки одамро ба вучуд овардааст, меҳнати маҳсулноки вай мебошад. Пайдоиши забон ҳам ба ҳамин масъала вобаста аст. Меҳнат ва олотҳои он барои ба одам табдил ёфтани маймунҳои одамшакл роли ниҳоят калон бозидааст. «Меҳнат ҳақиқатан ҳам манбаи ҳама гуна сарват мебошад. Аммо вай боз як чизи беандоза аз ин зиёдтар ҳам мебошад. Вай аввалин шарт асосии тамоми ҳаёти инсонӣ мебошад ва он боз ба чунин дараҷае, ки мо дар маънои муайян бояд бигӯем «меҳнат ҳуди одамро офаридааст».³ Дар пайдоиши забон рост шудани қомати одам ва ба одам бори аввал ҳамчун аслиҳа ё олот ёри расондани даст роли муҳим бозидааст. Вақте ки ҷамъияти одамон аз ҷамъияти маймунҳо ҷудо шуд, он гоҳ қомати одамон тамоман рост шуда буд. Даст аз вазифаи роҳгардӣ озод шуда, вазифаи дастии худро иҷро кардан гирифт. Дар ин шароит барои пайдо шудани забон замина ба вучуд омад.

Меҳнати одамон аз меҳнати ҳайвонот ба кулӣ фарқ мекунад. Инсон дар процесси меҳнати худ олотҳои истеҳсолотро ба кор мебарад. Меҳнати инсон меҳнати тараққиқикунанда ва ҷамъиятӣ мебо-

¹ И. Сталин. Марксизм ва масъалаҳои забоншиноӣ. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон. Сталинобод, 1951, саҳ. 52.

² К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, саҳ. 73 (нашри тоҷикӣ).

³ К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, саҳ. 80.

шад. Аммо меҳнати ҳайвонот, паррандаҳо ва мӯрчаҳо меҳнати тараққинакуанда ва бе олатҳои истеҳсолот мебошад. Олати меҳнатии ҳайвонот ва паррандаҳо танҳо аз узвҳои бадани онҳо иборат мебошад. Масалан, меҳнати мӯрчаҳо ва ороҳои асал ҳарчанд ки санъаткорона, ба дараҷаи баланди архитекторӣ инҷо дода мешавад, аз руи рефлексӣ шартӣ иҷро мешавад. Онҳо чи тавре ки 10—12 ҳазор солҳо шарт аз ин меҳнат мекарданд, ҳоло ҳам ҳамон тавр меҳнат мекунад.

«Ҳайвон аз табиати беруна фақат баҳра мебарад ва дар он фақат ба сабаби мавҷуд будани худ дигаргунӣ ба амал меоварад; одам бошад, бо дигаргунӣ баамаловарандаи худ табиатро ба хизмат кардан дар роҳи мақсадҳои худ маҷбур мекунад, бар вай ҳукм менамояд ва ин охири фарқи қидди одам аз ҳайвонҳои боқимонда аст ва ҳамин фарқ ҳам натиҷаи меҳнат аст»¹.

Аввалин асбоби меҳнати инсон дастӣ вай буд, баъд аз он асбобҳои дигар (ҷӯб, каланд, бел, теша ва мисли инҳо) ба вучуд омаданд. Баъдҳо одамон дар процесси меҳнати худ аз қувваи ҳайвонот, монанди фил, шутур, барзагов, асп ва дигарҳо истифода мебарданд. Баробари тараққиёти даст ва меҳнати яққо дараҷаи даркқунӣ одамон, ки бар қувваи табиат тадриҷан ҳукмрон мегардиданд, вусъат ёфт. Онҳо дар предметҳои табиат хусусиятҳои навад нави поёнро мунтазам кашф кардан гирифтанд.

Вақте ки одамон аз олами ҳайвонот ҷудо шуда, ҷамъият ташкил доданд, эҳтиёҷи ба якдигар гап задан пайдо карданд. Дар ин бора Энгелс ин тавр менависад: «...мухтасар карда гӯем, одамшудаистодагон рафта-рафта ба дараҷае расиданд, ки дар онҳо эҳтиёҷи чизе ба якдигар гуфтан пайдо шуд. Ин эҳтиёҷ ба худ органи худро ба вучуд овард: ҳалқуми тараққинокардаи маймун оҳиста-оҳиста ҳам бошад, пай дар пай бо роҳи модуляция барои модуляция торафт бештар тараққикардатаре дигаргун мешуд ва органиҳои даҳон оҳиста-оҳиста ба талаффуз кардани як садо аз паси садои дигар омӯхта мешуданд»².

Чунон ки мебинем, вазъияти ҷамъиятии одамон ва меҳнати самаранокӣ онҳо сабаби пайдо шудани забон гардидааст. Забон маҳсули ҷамъияти инсонӣ мебошад. Бинобар ин забонро ҳодисаи ҷамъиятӣ-социалӣ меномем. Забон барои алоқа ва муносибати аъзоёни ҷамъият воситаи аз ҳама зарур мебошад. Аз ин рӯ, бе забоне, ки барои ҷамъият фаҳмо ва барои аъзоёнаш умумӣ бошад, ҷамъият истеҳсолоташро бас мекунад, пароканда мешавад ва ҳамчун ҷамъият мавҷудияташро аз даст медиҳад.

Ҳамин тавр, эҳтиёҷот ба муомилаи боақлона, ки функцияҳои коммуникативӣ, семасиологӣ ва номинативӣ дорад, сабаби пайдои-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, саҳ. 91.

² К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, саҳ. 83.

ши забон гардидааст. Процесси умумии тараққиёти инсонро Ф. Энгельс аз алоқамандии меҳнат, шуур ва забон иборат медонад:

«Аввал меҳнат ва баъд дар баробари меҳнат сухани гуё ду омил асоситарине шуданд, ки бо таъсири онҳо мағзи сар, яъне майнаи маймун рафта-рафта ба маймуни одам мубаддал шуд»¹.

«Тараққии майна ва органҳои ба он тобеъбудай хиссиёт, тараққии шуури торафт бештар равшаншаванда, тараққии қобилияти абстракция ва қиёскунӣ, дар навбати худ, ба меҳнат ва ба забон низ таъсир карда, ба ҳар ду инҳо барои тараққии минбаъда тақсонҳои тоза ба тоза меод»². «Ба туфайли амалиёти муштарақонаи даст, органҳои нутқ ва майна на фақат ҳар як одам алоҳида, балки ҷамъият ҳам қобилияти иҷро кардани амалиёти торафт мураккабтар, дар пеши худ мондани мақсадҳои олии ва ҳосил намудани ин мақсадҳоро ёд гирифт»³.

ЗАБОНҲОИ ДАВРАИ АВЛОДӢ-ҚАБИЛАВӢ

Ташкилоти асосии ҷамъияти инсонӣ дар давраи коммунизми ибтидоӣ авлод ҳисоб меёфт. Сохти авлодӣ то давраи ба вучуд омадани синфҳои ҷамъиятӣ вучуд дошт. Энгельс дар ин бора ин тавр менависад: «Умри сохти авлодӣ ба охир расид. Вай дар натиҷаи тақсимоти меҳнат ва оқибати он, ки ба синфҳо тақсим шудани ҷамъият буд, барбод рафт. Ҷои вайро давлат гирифт»⁴.

Барои сохти авлодӣ мавҷудияти оила ва қабила шарт аст. Дар асоси ҳамаи ин ҳодисаҳо «системаи хешигарии хунӣ меистад, ки ба он авлод ва шакли ибтидоии он мувофиқ мебошад» (Маркс).

Л. Г. Морган дар китоби худ «Ҷамъияти қадим» (1876) доир ба таснифоти типҳои оила сухан ронда мегӯяд, ки авлод ва оила, ки принципҳои гуногун доранд, ба ҳамдигар вобаста нестанд. Оила бе вобастагии авлод ба вучуд омада тараққӣ кардааст ва вай ҳеҷ гоҳ қисми ҷудонашавандаи авлод нест. Авлод ташкилоти ҷамъиятӣ буда, дар муддати дароз гурӯҳҳои хешии хунидоштаи наслҳои гуногун муттаҳид намудааст, ки дар байни онҳо ниҳоҳ мамнӯъ аст.

Ҳаёти умумии авлод дар он аст, ки «Ҳамаи аъзоёни вай одамони озод буда, ба муҳофизат кардани озодии якдигар маҷбуранд»⁵. Гурӯҳҳои нисбатан калонтари сохти ҷамъиятии ин давра қабилаҳо ва фратрия мебошанд. «Дар сурати манъ будани никоҳи дохили авлод ҳар як қабила аз рӯи зарурат мебоист ақаллан ду авлодро дар бар мегирифт, то ки зиндагӣ карда тавонад. Дар баробари афзоиши нуфузи қабила ҳар як авлод, дар навбати худ, ба ду авлод ё беш-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, саҳ. 84.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 85.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 88.

⁴ К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, саҳ. 265.

⁵ К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, саҳ. 345.

дар аз он тақсим мешуд ва ҳар яке аз ин авлодҳо акнун мустакил мешуданд. Ҳол он ки авлоди сараввала, яъне авлоде, ки ҳамаи ин шоҳаҳои авлодӣ ба вай мебароянд, ҳамчун фратрия давом кардан мегирифт»¹.

«Чунон ки якчанд авлод як фратрияро ташкил мекунад, ҳамон тавр ҳам якчанд фратрия дар шакли классикии сохти авлодӣ, як қабиларо ташкил мекунад»².

Қабила, ба ақидаи Энгельс, бо шеваи ба худаш хос фарқ мекунад. Дар ҳақиқат, қабила ва шева «бо ҳам аслан мувофиқ меоянд»³. Ф. Энгельс дар бораи қабилаи ҳиндуҳои Америка, ки ба панҷ қабила ҷудо шудааст, менависад: «Иттифоқи абадии панҷ қабилаи ҳамхун дар асоси баробарии комил ва истиқлолият дар ҳамаи қорҳои дохилии қабила — ин ҳешовандии хунӣ асоси ҳақиқии ин иттифоқ буд... Забони умумии онҳо, ки фақат дар шева фарқ дошт, ифода ва далели аз як аслу насаб будани онҳо ба шумор мерафт»⁴. Ин суҳанро Энгельс давом дода менависад: «Мо дар мисоли ҳиндуҳои Америкаи Шимолӣ мебинем, ки қабилаи чӣ тавр аввалҳо ягонаю муттаҳид буда, тадричан дар қитъаҳои бузурге паҳн шуда меравад, чӣ тавр қабила ба қисмҳо ҷудо шуда, ба халқҳо, ба гуруҳ-гуруҳ қабилаҳо мубаддал мешаванд, чӣ гуна забонҳо дигар шуда, на фақат барои якдигар номафҳум мегарданд, балки дар онҳо аз ягонатии аввалаашон ҳеч як осоре ҳам намонанд»⁵.

Ф. Энгельс сохти авлодии юнонии қадимро таҳлил карда истода тақдирӣ дигар доштани шеваҳои қабилавиро чунин қайд менамояд: «Фарқи байни шеваҳои забони юнониён, ки дар сарзамини нисбатан хурдтаре зич ҷойгир шудаанд, назар ба аҳолии бешаҳои васеи Америка хеле камтар афзоиш ёфт, вале мо дар ин ҷо ҳам мебинем, ки фақат қабилаҳои дорои як лаҳҷаи асосӣ дар як тӯдаи калони томе муттаҳид шудаанд ва ҳатто дар Атикаи хурд ҳам маъшеваи махсусро мебинем, ки баъдҳо вай ба сифати забони умумӣ барои тамоми насли юнон ҳукмфармо гардид»⁶.

ЗАБОНҲОИ ДАВРАИ ФЕОДАЛӢ

Дар давраи асри миёна типӣ асосии ҳаёти умумӣ давлати феодали буд. «Нисбат ба ташкилоти кӯҳнаи авлодӣ давлат, аввалан бо ҳамин фарқ мекунад, ки вай табақаҳои давлатро аз рӯи территория тақсим менамояд»⁷.

Вақте ки замин аз моликияти авлодӣ ба истифодаи шахси мегу-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, с. 266.

² Ҳамон ҷо, сах. 267.

³ Ҳамон ҷо, сах. 268.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 271.

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 272.

⁶ К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, сах. 280.

⁷ Ҳамон ҷо, сах. 346.

зарад, дар тақсимоти он нобаробарӣ ба миён меояд. Аристократияи авлодӣ заминҳои хуб ва бисёреро ба дасти худ мегирад ва ин худ ҳамчун мерос давом мекунад. Истилогари ба дигаршавии сардорон оварда мерасонад. Азёну ашроф ҷои худро ба ҳокимияти ҳарбӣ ме-диханд ва ин ҳолат ҳам оҳишта-оҳишта меросӣ шуда мемонад. Гул-мон, ки дар натиҷаи тохтутоз ва ҷангу ҷидол пайдо мешуданд, ҳис-сан хурди заминхоро мегирифтанд ва ҳамин тавр дар муқобили син-фи заминдор синфи мутеъ — деҳқон ба вучуд меояд. Аҳолие, ки мавқеи миёнаро ишғол менамуд, пароканда шуда, қисме ба сӯи деҳқон рӯ меовард ва қисме ба отрядҳои ҳарбӣ дохил мешуд, ки ба ивази ҳаққи хизмат замин мегирифт. Ба ҳамин тарик, тартиботи сохти феодалӣ ҷорӣ мегардад, ки дар он деҳқонони беҳуқуқ маҷбу-ран меҳнат мекарданд, аммо аз сабаби мавҷудияти моликияти шах-сӣ нисбат ба ғуломони пештара серташаббустар буданд.

В. И. Ленин ақидаи нодурусти халқчиёро фош карда чунин ме-нависад: «Агар дар бораи тарзи зиндагии авлодӣ дар Русӣ қадим гап задан мумкин бошад, пас, шубҳае нест, ки дар асрҳои миёна, дар давраи подшоҳии Москва ин алоқаҳо дигар вучуд надоштанд, яъне давлат ба иттифокҷое, ки ҳаргиз авлодӣ набуда, балки маҳал-лӣ буданд, асос ёфта буд: помещикон ва монастырҳо ба назди худ деҳқонони аз ҳар кучо омадаро қабул мекарданд ва общинаҳое, ки ба ҳамин тарик ба вучуд меомаданд, ҳолис иттифокҳои территория-вӣ буданд. Аммо гумон намеравад, чунин гуфтан мумкин бошад, ки дар он вақт алоқаҳои миллӣ ба маънои хоси калима вучуд дош-танд... «Фақат дар давраи нави таърихи рус (тахминан аз асри XVII) ҳамаи ин гуна вилоятҳо, қаламравҳо ва князигариҳо ҳақи-қатан, ба сурати воқеӣ дар як воҳид пайваста шуданд»¹.

Дар асри миёна типҳои гуногуни давлат мавҷуд буд. Дар дав-раи аввали асри миёна, вақте ки муносибатҳои феодалӣ акнун рӯ ба пайдоиш меоварданд, дараҷаи қувваҳои истехсолкунанда ниҳо-ят паст буд. Қишлоқ ва шаҳр аз якдигар кам фарқ мекарданд ва хо-ҷагии натуралӣ ҳукмфармо буд. Империяҳои аҷнабӣ ва ё ба қавли Маркс, империяи готӣ ба вучуд меомаданд, ки қатъи назар аз ҷи-гунагии худ роли муҳими таърихӣ мебозиданд.

Империяҳои готӣ аз руи ҳайати худ — қабила ва забон — гуно-гун мебошанд. Пурқувватшавии ҳар як мулки феодалӣ, аз як та-раф, тараққиёти онро тезонд, аз тарафи дигар, ба маҳшавии ин формация сабаб мешуд. Чунки мулкҳои феодалӣ ба давлатҳои хурд мубаддал шуда, дар байни онҳо барои ба даст даровардани ҳокимият рақобат ва душманӣ ба амал меомад. Қувват гирифтани иқтисодӣ ва ҳокимияти феодалҳои ҷудогона тамоми дав-латро пароканда ва суст менамуд.

Дар ин давра аз шеваҳои гуногуни қабилаҳо диалектҳои маҳал-лӣ ташкил меёбанд. Ин гуна диалектҳо дар дохили он давлат мета-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. I, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Сталинобод, 1954, сах. 163. «Дустони халқ» чист ва онҳо ба муқобили социал-демократҳо ҷи тавр меҷанганд?

анд ба якдигар наздик ва ё вобаста ба парокандагии феодалӣ ҳамдигар дур бошанд. Ин ҳодиса ба омехташавӣ ва омехта нагаштани аҳолии низ вобастагӣ дорад. Дар ин бора Ломоносов дар вақти гуфта буд, ки халқи Россия қатъи назар аз ҳудуди васеи худ ҳама чӣ — дар шаҳр ва қишлоқ бо забони ба якдигар фаҳмо гӯиш мекунанд, ин ҳолатро дар Германия камтар мушоҳида мекунем, зеро дар байни шеваҳои он фарқи зиёд ҳаст.

Чунин шеваҳо ҳамчун забони гуфтугӯӣ барои ҳар як мулки феодалӣ (ҳамаи синфҳо) баробар хизмат мекарданд. Паҳншавии диалектҳо ба тақсими авлоди мувофиқат накард, зеро аҳолии як мулки феодалӣ ё князигарӣ, мумкин аст, аз ворисони қабилаҳои иборат бошад. Як қабила ба ҳудуди ду ё зиёда князь тақсими мешуд, ду ва зиёда қабила ба як князь итоат мекард ва ё як князь аз як исми қабила иборат буд.

Ин процессро дар таърихи халқи рус равшан мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ин ҷо халқияти рус, украин ва белорус ба тақсими диалектӣ мувофиқат дорад. Ба омехтани диалектҳо илми махсуси лингвистӣ — диалектология машғул мешавад. Диалектология диалектҳо дар асоси методҳои гуногун — тасвири монографӣ, методи муқоисавӣ-таърихӣ ва методи географияи лингвистӣ ва картография меомӯзад.

Тадқиқоти диалектҳо ташкилоти махсус ва пеш аз ҳама сафарҳои экспедиционӣ ба маҳалҳои талаб менамояд. Диалектологӣ франсуз Жюль Жильерон (1854—1956) тамоми ҳудуди Францияро бо велосипед тай карда, яқини харитани географияи лингвистии Францияро тартиб дод.

Ҳоло тадқиқи диалектҳо аз рӯи плани пешакӣ бо қувваи гуруҳҳои экспедиционӣ ба воситаи асбобҳои махсус — магнитофонҳо мегузаранд.

Ғайр аз диалектҳо, ки ҳамчун забони гуфтугӯӣ хизмат мекунанд, барои эҳтиёҷоти давлатӣ боз забони умумӣ низ лозим аст. Ин барои қаллисо, қонунгузории умумӣ, барои илму фан, адабиёт, умуман барои саводнокшавӣ ва китобат лозим буд. Ба сифати чунин забони адабӣ дар машриқзамин забони арабӣ ва инчунин забони мурдаи қадими яҳудӣ хизмат мекард. Барои давлатҳои Европавӣ ғарбӣ ин гуна забон — забони латинӣ буд. Барои славянҳо ин гуна забон — забони юнонӣ буд. Забони юнонӣ ба забонҳои ҷанубӣ ва шарқии славянӣ таъсир карда бошад ҳам, мавқеи худро мустақиман карда натавонист. Ин мавқеъро забони қадими славянӣ ба даст овард.

МУНОСИБАТҲОИ ЗАБОНӢ ДАР ДАВРАИ КАПИТАЛИЗМ

Тараққиёти муносибатҳои капиталистӣ, пурзӯршавии роли шаҳрҳо ва дигар марказҳои мадани ва ҷалбшавӣ ба ҳаёти умумидавлатии мамлакат ба паҳншавии забони адабӣ ва маҳдудшавии шеваҳо оварда мерасонад. Забони адабӣ ба воситаи чиновникҳо, мактаб, театр, касалхона, газета, китоб ва радио паҳн мешавад.

Дар давраи капитализм фарқи байни забони адабӣ ва шеваҳои зиёдтар шудан мегирад. Гуруҳҳои ҷудогона ва хурди аҳолии шаҳрҳо ба худ «диалектҳои социалӣ»-ро ба вучуд меоваранд. Дар давлатҳои сермиллат миллати ҳоким забони худро ба воситаи матбуот, мактаб ва ҷорабинҳои маъмури ба гардани миллати хурд зӯраи бор мекунад ва доираи истеъмоли дигар забонҳои миллиро маҳдуд менамояд. Масалан, ҳукмронии забони немисӣ дар Австрия-Венгрия, туркиқунонии халқҳои балкан, русиқунонии халқҳои хурд дар давраи Россияи подшоҳӣ ва мисли инҳо.

Дар колонияҳо, ҳамчун қоида, истилогарон забони маҳаллиро танҳо бо нутқи гуфтугӯ маҳдуд карда, забони худро ҳамчун забони давлатӣ қорӣ намуданд. Забони англисӣ дар Африкаи ҷанубӣ, Ҳиндустон, Канада, Австралия, Зеландияи Нав, забони франсузӣ дар Африкаи Ғарбӣ ва Шимолӣ-Ғарбӣ ва Ҳиндухитой... Аммо муносибатҳои забонӣ байни истилогарон ва халқи маҳаллӣ дар бисёр мавридҳо ба тарзи дигар сурат мегирад, ки вай ба талаботи амалии муомилаи одамон вобаста шуда менамояд.

Аввалин сафарҳои калони (асрҳои XV—XVI) европоӣ онҳоро бо бисёр халқҳо ва забонҳои нави Осиё, Африка, Америка ва Австралия шинос кард ва ин забонҳо предмети омузиш ва таълифи луғатҳо гардиданд.

Бо мақсади зиёдтар истисмор кардани халқҳои мустамликабарон истилогарон як забони умумӣ лозим буд. Ба сифати чунин забон гоҳо забони тараққикардаи маҳаллӣ истифода бурда мешуд. Масалан, забони Хаос дар Африка ва ё дар давраи пеш забони қумӣ дар Доғистон. Гоҳо чунин забон аз омехтаи лексикаи маҳаллӣ ва европоӣ иборат мешуд.

Ба қатори ин гуна «забонҳои байналхалқӣ» забони «сабир» (омехта) дохил мешавад, ки дар портҳои баҳри Миёназамин мавҷуд буд. Ин забон омехтаи забонҳои франсузӣ, испанӣ, италиянӣ, юнонӣ ва арабӣ мебошад.

Аммо ин гуна нутқи омехта дар доираи васеътари муомилаи байналхалқӣ татбиқ шуда наметавонист. Дар дипломатияи байналхалқии даврони гуногуни асри миёна забонҳои гуногун ба қор бурда мешуданд: Дар Европа — забони лотинӣ, дар мамлакатҳои Шарқ — забони арабӣ. Дар таърихи нави забони франсузӣ роли калон пайдо кард.

Дар даврони охир панҷ забон мавқеъ ва аҳамияти байналхалқӣ ба даст овардаанд: русӣ, англисӣ, франсузӣ, испанӣ ва хитой (инҳо дар ООН тасдиқ шудаанд). Афзалияти ин забонҳо на аз ҷиҳати сифатҳои лингвистӣ, балки аз рӯи тақдирӣ таърихӣ-маданиӣ онҳо ба ҳисоб гирифта шудааст. Дар амалиёти илмӣ муддатҳои дароз ба сифати забони умумӣ забони лотинӣ хизмат кардааст. Дар мамлакатҳои Шарқ ин мавқеъро забони арабӣ ишғол мекард.

Дар амалиёти дипломатӣ ва сиёсӣ аз охири асри XVIII забони франсузӣ аҳамияти муҳим дошт. Ин забон дар нимаи аввали асри XIX роли забони ҷаҳонро бозид. Аммо тараққиёти пуравчи системаи мустамликадорӣ Англия дар миқёси ҷаҳон дар нимаи дуоми

и XIX забони англисиро пеш гузошт. Дар асри XX забони немисбарон ба даст овардани мавқеи роли забони умумӣ кушишҳо мекард. Аммо чунин роҳи муайян намудани забони байналхалқӣ роҳи перниалистӣ буда, танҳо дар мустамликаҳо ва ниммустамликаҳо ваффақият пайдо карда тавонисту бас.

Ғайр аз ҳамаи ин, кайҳост, ки дар фикри ҳаёли олимони ва ихроҷкорони идеяи забони байналхалқӣ ба вучуд омадааст. Якумин буда дар бораи ин гуна забони сунъӣ дар асри XVII олимони Декард ва Лейбниц изҳори ақида кардаанд, аммо ба амал бароварда шудани ин фикри ҳаёло ба охири асри XIX мансуб гашт. Дар ин давра забонҳои сунъӣ ихтироъ карда шуданд: воляпюк, эсперанто, идо ва ғайра. Дар соли 1880 папаи католикии немис Шлейер лонҳан забони «воляпюк»-ро нашр намуд (вол «ҷаҳон», пюк — «забон», яъне забони ҷаҳонӣ). Дар соли 1887 дар Варшава лонҳан забони «эсперанто» ба вучуд оварда шуд, ки онро духтур Л. Заменгоф тартиб меохирад (маънои эсперанто «умедвор шудан, боварӣ доштан» мебошад).

Дар аввалҳо эсперанто дар бисёр мамлакатҳо, махсусан дар байни савдогарон, филологҳо, философҳо муваффақият пайдо кард. Бо ин забон на танҳо китобҳои дарсӣ, балки адабиёти гуногун, аз ҷумла адабиёти бадеӣ ҳам, ҷоп шуд. Бо вучуди ин, эсперанто барин забонҳо забонҳои дуҷумдараҷа, таҷрибавӣ ва «қорӣ» буда, аз доираи услуб берун меистанд.

Ин гуна забонҳои сунъӣ ё «ихтирооти лабораторӣ» забон шуда наметавонанд. Онҳо танҳо дар доираи маълуме вучуд дошта наметавонанду бас, хусусан дар шароити забонҳои ғарб, лекин барои забонҳои шарқ бегона мебошанд. Чунин «воситаҳои иловагии муомилот» ба хусусиятҳои асосии забони ҳақиқӣ соҳиб нестанд.

Забони байналхалқии ҳақиқӣ танҳо дар базани забонҳои реалӣ милли ташкил ёфта наметавонад, ки ба ғалабаи социализм дар тамоми дунё ва тараққиёти типӣ нави миллат вобаста аст.

Ба ҳамин тарик, забонҳои дунё дар давраи ҳозира вобаста ба шароитҳои гуногуни ҷамъиятӣ таҷрибаҳои гуногуни тараққиёти таърихӣ аз сар гузаронида истодаанд. Дар қатори забонҳои авлоди қабилавӣ халқҳои хурди колониалӣ (Африка, Полинезия) забони халқҳои мавҷуд аст, ки дар вазъияти ақаллияти милли мебошанд (уейлзӣ ва шотландӣ дар Англия, бретонӣ ва провансалӣ дар Франция). Забонҳои халқу миллатҳои СССР барои тараққиёти худ шароитҳои махсус доранд. Инҳо забони халқу миллатҳои озоди социалистӣ мебошанд.

ЗАБОН ДАР ҶАМЪИЯТИ СОЦИАЛИСТӢ

Баъд аз ғалабаи революцияи пролетарӣ ва барқароршавии соҳти социалистӣ ва тадриҷан ба коммунизм гузаштан, барои тараққиёти забонҳо шароитҳои нави муҳайё гардиданд.

Яке аз принципҳои асосии якумин дар ҷаҳон давлати социалистӣ

ти — Иттифоки Республикаҳои Советии Социалисти — дар маҷмаи 123 Конституцияи СССР ин тавр садо медиҳад:

«Баробарҳукукии гражданинҳои СССР ба миллат ва наҷодҳои онҳо нигоҳ нақарда, дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти хоҷагӣ, давлатӣ, маданияти ва ҷамъияти-сиёсӣ қонуни тағйирнопазир аст.

Агар ба наҷод ва миллат нигоҳ карда, ҳукуки гражданинҳои ондаке ҳам бошад, рӯйрост ё бо роҳҳои дигар маҳдуд карда шаванд ё баръакс, ба гражданинҳо рӯйрост ё бо роҳҳои дигар имтиёзҳо муқаррар карда шаванд, инчунин агар ҳар гуна ҳам бошад, мустақилона ё адоват ва безътиноӣ наҷодӣ ё миллӣ таблиғ карда шаванд, қонуни ҷазо медиҳад.»¹

Масъалаи миллӣ дар якумин давлате, ки ба роҳи сохтмони ҷамъияти коммунистӣ дохил шудааст, проблемаи хеле муҳим буд, чунки СССР — мамлакати сермиллат, ҳам дорони миллатҳои тараққиқардаи маданияти қадимӣ дошта (Тоҷикистон, Арманистон, Грузия), ҳам дорони миллатҳои ҷавон (Қазоқистон, Қирғизистон), инчунин дорони халқҳои мебошад, ки ба миллат мубаддал нашудаанд (халқҳои Шимол, Шарқи Дур ва Доғистон). Дар ҳаёти СССР республикаҳои Прибалтика мавқеи махсус доранд, зеро миллатҳои онҳо этапҳои тараққиёти буржуазиро аз сар гузаронидаанд. Гуногунии шароитҳои территориявӣ ва табиии Кавказ, Осиёи Миёна, Прибалтика, Сибирь ва тақдири гуногуни таърихӣ аҳолии ин территорияҳо барои қор карда баромадани плани ягонаи тараққиёти маданияти ин миллатҳо ва халқҳо дар шароити сохтмони социализм ва гузаштан ба коммунизм душворҳои қалонеро ба амал овард. Дар ин ҷо пешгуҳои В. И. Ленин қалиди роҳи дурусти пешгирифта гардиданд, ки ӯ навиштааст:

«То даме ки дар байни халқҳо ва мамлакатҳо фарқи миллӣ ва давлатӣ мавҷуд аст ва ин фарқ ҳатто баъди дар миқёси умумичаҳонӣ ба вучуд омадани диктатураи пролетариат ҳам муддати хеле дарозе боқӣ хоҳад монд, ягонагии тактикаи интернационалии ҳаракати қорғарии коммунистии ҳамаи мамлакатҳо на ин ки бартараф кардани гуногунӣ, на ин ки барҳам додани фарқи миллиро..., балки чунон татбиқ кардани принципҳои асосии коммунизмо (ҳокимияти советӣ ва диктатураи пролетариатро) талаб мекунад, ки дар натиҷаи он ҷиҳатҳои ҷузъии ин принципҳо шаклан дуруст тағйир дода шуда, онҳо ба фарқҳои миллӣ ва миллӣ-давлатӣ дуруст мувофиқ ва татбиқ карда шаванд»².

Азбаски забон аломати муҳимтарини миллат мебошад, пас табиист, ки сиёсати миллӣ дар навбати аввал ба забон ва тараққиёти вай вобаста аст. Тараққиёти забон ба ташкилшавии забони адабӣ, пеш аз ҳама, ба тартиб додани хат алоқаманд мебошад. Дар муддати мавҷудияти СССР қариб 60 забон соҳиби хат гардид, ин-

¹ Конституция (Қонуни асосии) Иттифоки Республикаҳои Советии Социалистӣ, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Душанбе, 1962, саҳ. 27—28.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 31, Сталинобод, 1960, саҳ. 82. Қасалии бачагонаи «чаправӣ» дар коммунизм.

ин имконияти дар мактабҳо омӯхтани забони модариро ба даст овард. Забонҳои миллӣ ба роҳи тараққиёти ҷумҳурият даромаданд. Махсусан бо ёрии забонҳои миллӣ халқҳои мазмуни социалистии маданиятро зудтар ва бештар аз худ карданд.

Барои халқҳои СССР забони русӣ мавқеи махсус дорад. Мавқеи вай на дар байни миқдори зиёди аҳолии, балки муомилани байни халқҳои миллату халқҳои СССР ҳам устувор гардидааст. Забони русӣ махсусан дар бобати терминологияи сиёсӣ, илмӣ ва техникаӣ манбаи асосии бойгардонии лексикали забонҳои миллии СССР ҳисоб меёбад. Ба тӯфайли сиёсати миллии ленинӣ халқҳои СССР имконият пайдо карданд, ки адабиёти бадени худро тараққиқ карданд, ба забони модарӣ театр ташкил намоянд ва маданияти худро бо ёрии тарҷумаи классикони рус ва ҷаҳон бой гардонанд. Академияи фанҳои СССР бо ҳамкориҳои академияҳои республикаҳои иттифоқӣ ва филиалҳои худ доир ба тартиб додани грамматикаҳои тасвирӣ ва муқоисавӣ ва типҳои гуногуни луғатҳои забонҳои халқҳои СССР қор мебарад. Ҷамъияти социалистӣ барои тараққиёти забонҳои миллӣ ва адабиёт чунин шароити мувофиқе муҳайё карданд, ки мислашро таърих надидааст. Пешрави забонҳои миллӣ ва адабиёт яке аз музаффариятҳои бузурги халқҳои Иттифоки Советӣ мебошад.

АДАБИЁТ

- К. Маркс, Ф. Энгельс. Немецкая идеология, соч., т. 3. стр. 29—30.
- К. Маркс, Ф. Энгельс. Роли мехнат дар процесси ба одам табдил ёфтани маймун. Асарҳои мунтахаб, ҷ. II, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1965, саҳ. 80—96.
- К. Маркс, Ф. Энгельс. Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат Асарҳои мунтахаб, ҷ. II, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1965, саҳ. 184.
- Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. Политиздат, 1953, стр. 303—304.
- В. И. Ленин. О праве наций на самоопределение. Полн. собр. соч. т. 25.
- В. И. Ленин. К вопросу о диалектике. Философские тетради, М., 1965.
- В. И. Ленин. Об очистке русского языка. Полн. собр. соч. т. 40.
- Р. И. Аванесов. Общенародный язык и местные диалекты, из-во МГУ, 1954.
- О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957.
- В. М. Богуславский. Слово и понятия. В кн. «Мышление и язык», М., 1957.
- В. В. Виноградов. Русский язык, М., 1947.
- В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова «Вопросы языкознания», 1953, № 5.
- В. Виноградов. О некоторых вопросах теории русской лексикографии, «Вопросы лексикографии», 1956, № 5.
- В. Виноградов. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка). В кн. «Вопросы грамматического строя». М., из-во АН СССР, 1955.
- Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. Современный русский язык. Синтаксис, М., 1958.
- Е. М. Галкина-Федорук. О форме и содержании в языке. В кн. «Мышление и язык», М., 1957, стр. 352—407.
- В. М. Жирмунский. Национальный язык и социальные диалекты, из-во «Художественная литература», Л., 1936.
- В. А. Звегинцев. Семасиология, из-во МГУ, 1957.
- Л. Р. Зиндер. Общая фонетика, из-во ЛГУ, 1960.
- В. А. Истрин. Развитие письма, М., из-во АН СССР, 1961.
- В. В. Иванов. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства, из-во МГУ, 1954.
- П. С. Кузнецов. Морфологическая классификация языков, из-во МГУ, 1954.
- М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику, Учпедгиз, М., 1959.
- А. Мейе. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, русский перевод, М., Л., 1938.
- Р. Л. Неменова. Предлоги в таджикском языке, Сталинабад, 1954.
- М. Норматов. Порядок слов в современном таджикском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук, Душанбе, 1968.
- Н. С. Поспелов. Учение о частях речи в русской грамматической традиции, из-во МГУ, 1954.
- М. М. Покровский. Избранные работы по языкознанию, изд. АН СССР, М., 1959.
- М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, Учпедгиз, М., 1956.
- В. Панов. О развитии русского языка в советском обществе, «Вопросы языкознания», 1962, № 3.
- Н. Пахалина. Памирские языки, из-во «Наука», М., 1969.
- С. Расторгуева. Краткий очерк фонетики таджикского языка, из-во АН Таджикской ССР, Сталинабад, 1955.
- А. Серебренников. К проблеме классификации тюрских языков, «Вопросы языкознания», 1961, № 4.
- И. Смирницкий. Объективность существования языка, из-во МГУ, 1954.
- И. Смирницкий. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства, из-во МГУ, 1955.
- Сепир. Язык. Русский перевод, 1934.
- де Соссюр. Курс общей лингвистики. Русский перевод, М., 1933.
- С. Соколова. Фонетика таджикского языка, М.-Л., 1949. Современный русский язык, из-во «Высшая школа», 1966. Советское языкознание за 50 лет, из-во «Наука», 1967.
- Таджиев. Русский язык — язык межнационального общения и сотрудничество всех народов СССР, Таджикгосиздат, Душанбе, 1964.
- А. Успенский. Типологическая классификация языков как основа языковых соответствий, «Вопросы языкознания», 1961, № 6.
- Ф. Фортунатов. Избранные труды, Учпедгиз, М., т. 1, 1956; т. II, 1957.
- А. Шахматов. Синтаксис русского литературного языка, изд.-2, Учпедгиз, Л., 1941.
- В. Щерба. Избранные труды по языкознанию и фонетике, ч. 1, изд. ЛГУ, 1958.
- В. Щерба. О частях речи в русском языке. В кн. «Избранные работы по русскому языку», М., 1957.
- Айни. Куллиёт, ҷ. II, китоби дуком, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1964, саҳ. 335—389.
- Ниезмухаммадов. Забоншиносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб), нашриёти «Дониш», Душанбе, 1970.
- Маъсумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1959.
- Маъсумӣ. Дар бораи баъзе тағйиротҳо дар таркиби луғавии забони адабии тоҷик, «Шарқи сурх», 1951, № 5, 6.
- Каримов. Этимология ва маънидоди калима. Мактаби советӣ, 1969, № 12, саҳ. 24—26.
- Фарфоров. Ленин дар бораи забон, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1966.
- Фозилова Х. Ҳусеинов. Пайдоиши забон ва инкишофи он. Душанбе, 1963.
- Хусеинов. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1973.
- Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозиран тоҷик (Фарҳанги фразеологӣ). Тартибдиҳанда М. Фозилова, ҷ. I, Душанбе, 1963, ҷ. II, Душанбе, 1964.
- Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. Тартибдиҳандагон: Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучаббаров, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1968.

- М. Мухаммадиев. Синонимхо дар забони адабии хозираи тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ), Душанбе, 1962.
- М. Мухаммадиев. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии хозираи тоҷик, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1968.
- К. Тоҳирова. Лексикаи забони адабии тоҷик, Душанбе, 1967.
- Х. Мачидов. Аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣи забони тоҷикӣ, Дар маҷмуаи «Масъалаҳои забони тоҷикӣ», нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1967, сах. 61—92.
- Т. Зеҳнӣ. Санъати сухан, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1967.
- Грамматикаи забони тоҷикӣ, қисми I (фонетика ва морфология), китоби дарсӣ барои мактабҳои олии, Сталинобод, 1956, 1973 ва қисми II (синтаксис), Душанбе, 1963—1970.
- Э. Б. Агаян. Введение в языкознание, Ереван, 1960.
- Р. А. Будагов. Введение в науку о языке, М., 1958.
- А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1967.
- А. С. Чикобава. Введение в языкознание, ч. I, М., 1953.
- Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II, М., 1954.
- Б. Н. Головин. Введение в языкознание, М., 1966.
- И. П. Мучник. Введение в языкознание. Сборник задач и упражнений, М., 1957.
- В. А. Малаховский. Сборник задач и упражнений по курсу «Введение в языкознание», М., 1960.

Мундариҷа

муаллиф	4
Боби I	
Луқаддима	5
Забоншиносӣ, аҳамият ва вазифаҳои он	8
Забон ҳодисаи табиӣ нест	10
Забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ	11
Забон ва тафаккур	15
Ҷоҳти забон. Забон ҳамчун система	
Ҷоҳи забоншиносӣ бо илмҳои дигар	
Боби II	17
Лексикология	20
Қалима чун предмети лексикология	22
Типи қалимаҳо дар забон	25
Мачоз	26
Идиома	27
Полисемия	28
Ҷабу ва эвфемизм	29
Этимология ва этимологияи халқӣ	31
Контекст ва эллипсис	32
Терминология	35
Омонимҳо	36
Синонимҳо	37
Антонимҳо	41
Лексикография	
Таркиби луғавии забон ва фонди асосии луғавӣ	
— аъйироти таркиби луғавии забон	
Боби III	45
Фонетика	47
Фонетикаи чист	48
Аппарати нутқ ва роли он дар пайдоиши овоз	49
Таснифоти овозҳои нутқ ва артикуляцияи онҳо	52
Овозҳои садонок	54
Овозҳои ҳамсадо	56
Қисмҳои фонетикӣи нутқ	60
Ҳодисаҳои фонетикӣ	62
Овоз ва фонема	63
Ҳичо ва таҷкиллави он	65
Зада ва хелҳои он	
Орфоэпия	
Боби IV	66
Грамматика	71
Грамматикаи чист	73
Воситаҳои грамматикӣи забонҳо	75
Воситаи аффиксация	76
Такрор	83
Қалимаҳои ҳамроҳкунӣ	85
Ҳидиҳандаҳо	86
Тартиби қалима	88
Зада	
Интонация	
Сохти синтетикӣ ва аналитикӣи забонҳо	

Мавҷҳои грамматикӣ	
Мавҷҳои нутқ	
Шиклҳои синтаксисии забон	
Ҷумла ва аъзоҳои он	
Хелҳои ҷумлаи содда	
Ҷумлаи мураккаб	

Боби V

Хат	
Маълумоти умумӣ дар бораи хат	
Этапҳо ва шаклҳои тараққиёти хати нақшу нигор	
Графика ва орфография	
Орфография	
Алфавит	
Транскрипция	

Боби VI

Таснифоти забонҳо	
Забонҳои ҷаҳон	
Таснифоти генеалогӣ ва методи муқоисавӣ-таърихӣ дар забоншиносӣ	
Таснифоти генеалогии забонҳо	
Таснифоти типологии (морфологии) забонҳо	

Боби VII

Пайдоиши забон ва тараққиёти таърихии он	
Пайдоиши забон аз нуқтаи назари марксизм	
Забонҳои давраи авлодӣ-қабилавӣ	
Забонҳои давраи феодалии	
Муносибатҳои забонӣ дар давраи капитализм	
Забон дар ҷамъияти социалистӣ	
Адабиёт	

138
139
141
143
146

Ўзбедение в языкознание

(на таджикском языке)

Муҳаррири масъул Худойдод Хусейнов
Муҳаррири нашриёт Чамолиддин Каримзода
Муҳаррири техники Тамара Любичка
Мусахҳаҳ Дилбар Ҳоҷибекова

Ба матбаа 14/VII-1976 супорида шуд. Ба чопаш 9/II-1977 имзо шуд. Формати 60×90/16.
Қорази № 3. Ҷузъи чопӣ 9,5. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 10,44. Адади нашр 10000.
ҚЛ 02293. Супориши № 3518. Нарҳаш 30 тин.

Душанбе, нашриёти «Маориф», кучаи Попов, 9.

Қомбинаги полиграфии Комитети давлатии Совети Вазирони РСС Тоҷикистон
оид ба қорҳои нашриёт, полиграфия ба савдои китоб.